

Saida Jo'rayeva

**HAQIQAT
MANZARALARI**
96 mumtoz faylasuf

Toshkent
"Yangi asr avlodi"
2002

HAZRAT SULAYMON

(Taxminan miloddan avvalgi 960-935 yillarda hukmronlik qilgan)

Hazrat Dovudning o'g'li. Iudeya va Isroil davlatiga hukmronlik qilgan. Quddus shahrida Yaxva ibodatxonasini qurdirgan. Zamondoshlari Sulaymonning donoligidan zavqlanishgan. U o'zining o'tkir aqli va g'ayriodatiy fikrlash tarzi bilan shuhrat qozongan.

* * *

Rivoyatlarda aytilishicha, Hazrat Sulaymonning: «Bu dunyodagi hamma narsa o'tkinchi», — degan so'zlar o'yib yozilgan uzugi bo'lgan. Sulaymon hayotining qayg'uli onlarida uzukdagi ana shu hikmatli bitikni o'qib, taskin topgan.

Bir kuni uning boshiga shunday baxtsizlik tushadiki, uzukdagi so'zlar dardiga malham bo'lolmaydi. Sulaymon g'azab bilan uzukni yechib, otib yuboradi va dumalab borayotgan uzukning ichki tomonida ham allaqanday bitik borligiga nogahon ko'zi tushadi. O'rnidan turib, uzukni qo'lga oladi-da, bitikni o'qiydi. Uzukning ichki tomonida: «Bu ham o'tib ketadi», — degan yozuvlar bor edi. Sulaymon achchiq kulimsirab, uzukni barmog'iga taqadi va umrining oxirigacha uni yechmaydi.

* * *

Avlodlar kelib-ketaveradilar, Yer esa abadiy qolaveradi.

* * *

Donolik ortganda qayg'u ortadi, bilimning ko'payishi esa g'amginlikni ko'paytiradi.

* * *

Ba'zan kulganda ham yuraklar zirqiraydi, qyvonch esa qayg'u bilan yakun topadi.

* * *

Men dovyuraklikdan ko'ra donishmandlik afzal degan o'yda edim. Ammo kambag'alning donoligidan nafratlanishar va uning so'zlarini tinglamas ekanlar.

* * *

Ertangi kun bilan maqtanma, chunki u nimalarni taqdim etishini bilmaysan.

* * *

Aqlli odam kulfatni oldindan ko'radi va o'zini panaga oladi. Tajribasizlar esa olg'a yurib jazolanadilar.

* * *

Shunday yo'llar borki, ular insonga to'g'ri ko'rinadi. Ammo bunday yo'llarning nihoyasi — o'lim.

MILETLIK FALES
(Miloddan avvalgi 625-547 yillar)

Miletlik Fales o'z zamonasidagi yetti donishmandning biri bo'lgan. Aytishlaricha, Fales shu yetti donishmandning ichida yetakchilik qilgan. U birinchilardan bo'lib tabiat haqida fikr yuritgan. Quyosh tutilishi uning oy bilan to'silishi tufayli yuz berishini birinchi bo'lib Fales anglagan, diametr aylanani teng ikkiga bo'lishini isbotlab bergan. Fales falakiyotshunoslik bilan ham shug'ullanib, quyosh tutilishini oldindan aytib bergan.

Fales Misr ehromlarining balandligini ularning soyasiga qarab o'lchagan. U yolg'izlikda hayot kechirib, davlat ishlariga aralashmagan. Uning quyidagi asarlari ma'lum:

«Quyoshning harakati haqida».

«Tengkunlik haqida».

Sitseron shunday guvohlik beradi:

«Falsafa Falesdan boshlanadi, u birinchi edi».

* * *

Ko'hna qo'lyozmalarda Falesning xachiri bilan sodir bo'lgan mana bu voqea hikoya qilinadi:

«Ustiga bir necha qop tuz ortilgan xachir daryoni kechib o'tayotganda bexosdan toyib ketadi. Natijada ivigan qoplardagi tuz erib, xachirning yuki yengillashib qoladi. Shundan so'ng xachir daryodan kechib o'tayotganda har safar atayin suvga bir sho'ng'ib olishni odat qiladi. Nihoyat Fales xachirning bu nayrangini sezib qolib, uning ustiga yung solingan qoplarni ortishni buyuradi. Xachir noiloj ayyorlikdan voz kechib, odatini tark etishga majbur bo'ladi».

* * *

Fales shunday deb yozadi:

Hamma narsaning ibtidosi suvdir.

* * *

Tangri hamma narsadan ko'hnarodir. Chunki u yaratilmagan.

* * *

Yer suvda suzadi.

* * *

Xudoning na ibtidosi, na intihosi bor. U — Koinotning tafakkuri. Koinot jonli va ayni damda ilohiyotga to'liqdir.

* * *

— Eng go'zal narsa nima?

— Odam. Chunki u Tangrining mahsulidir.

— Eng tez narsa nima?

— Aql. U hamma narsani ortda qoldiradi.

— Hammadan donoroq narsa-chi?

— Vaqt. Chunki yolg'iz vaqtgina hamma narsani oydin-lashtiradi.

— Hamma uchun eng umumiy narsa nima?

— Umid. Chunki u hech vaqosi yo'qlarda ham mavjud-dir.

— Eng kuchli narsa nima?

— Zaruriyat. Chunki u hamma narsaning ustidan huk-mronlik qiladi.

— Eng qiyin narsa nima?

- O'zni anglash.
- Eng oson narsa-chi?
- O'zgalarga maslahat berish.
- Kimni baxtli sanash mumkin?
- Jismoniy sog'lom, ruhiy xotirjam hamda iste'dodini o'stira olgan kishini.
- Baxtsizlikka dosh berishning oson yo'li nima?
- G'animlarning sendan-da yomon ahvolga tushib qolganiga guvoh bo'lish.

* * *

Men uch narsa uchun taqdirdan minnatdorman: birinchidan, hayvon emas, inson bo'lib tug'ilganim uchun; ikkinchidan, ayol emas, erkak bo'lib tug'ilganim uchun; uchinchidan esa varvar emas, ellinlik bo'lganim uchun.

EZOP

(Taxminan miloddan avvalgi 640-560 yillar)

Frigiyalik donishmand Ezopning peshonasiga taqdir qullik qismatini bitgan edi. Ezop ijodining eng gullagan damlari miloddan avvalgi 600 yillarga to'g'ri keladi. Tarixiy manbalarga ko'ra, Ezop 400 ga yaqin masal bitgan.

Ezopning nomi birinchi marta Herodot (V asr) asarlarida yo'l-yo'lakay tilga olinadi. Herodot Ezopni yetarlicha mashhur bo'lgan tarixiy shaxs sifatida tasvirlaydi va quyidagi 4 sifatni keltiradi:

1. Ezop masalchi edi.
2. U Samos orolida yashagan va ladmon ismli kishining quli bo'lgan.
3. Ezop taxminan miloddan avvalgi 560 yillargacha yashagan.
4. Uni qandaydir sababga ko'ra Delfada o'ldirishgan.

«EZOPNING TIRIKLARGA VASIYATI»

Eng avvalo Tangrini munosib tarzda ulug'la. Keyin esa podshohni izzat qil. Chunki podshoh va Tangri hukmi tengdir. Ustozingni ota-onang qatorida hurmatla. Ota-onani senga tabiat ato etgan bo'lsa, ustozing seni o'z ixtiyori ila sevadi. Shuning uchun undan ikki karra minnatdor bo'lmog'ing joiz.

* * *

Ertangi ishlar uchun salomatliging yaroqli va kuch-quvvating yetarli bo'lishini istasang, kundalik taoming sifatli va yetarli bo'lsin.

* * *

Bevaqt o'lim topmasliging uchun shoh saroyida eshitganlaringning hammasi ichingda o'lsin.

* * *

Yoshing o'tib qolganda ilm olishdan uyalma. Zero, hechdan ko'ra kech ilm olmoqlik afzaldir.

* * *

Puling ko'p bo'lsa quvonma, kam bo'lsa kuyinma.

EZOP MASALLARI

Emishki, olov sanami Prometey loydan odam yasayot-ganda suv o'rniga ko'zyoshlardan foydalangan. Shu bois insonga kuch bilan ta'sir o'tkazishga urinish befoyda ekan. Insonni bo'ysundirish uchun imkon boricha uni yaxshi so'zlar bilan tinchlantirib, ko'nglini yumshatmoq va ishontirmoq darkor. Ana shunda har qanday kishida rahm-shafqat va mehribonlik tuyg'ulari uyg'onishi shubhasizdir.

* * *

Bir hukmdor Ezopdan so'radi:

«Ne sababdan donishmandlar boylarning huzuriga ke-ladilar-u, boylar donishmandlarning huzuriga borish-maydi?»

Ezop shunday javob berdi: «Buning boisi shundaki, donishmandlar o'zlariga nima kerakligini yaxshi biladilar. Davlatmandlar esa bilishmaydi. Agar bilishganda mol-dunyo g'amida yashamasdan,

donishmandlik payida bo'lardilar».

ZEVS VA ILON

Zevs to'y qilayotgan edi. Hamma hayvonlar topganlarini unga sovg'a qilib keltirishdi. Ilon ham gul tishlagan ko'yi sudralib keldi. Zevs ilonni ko'rib shunday dedi: «Men boshqalarning sovg'asini qabul qilaman. Ammo sening tishingdagi tuhfani olmayman».

Masaldan xulosa shuki, yomon odamlarning yaxshili-gida ham xatar bor.

QARIYA VA AJAL

Bir qariya o'rmonda o'tin kesib, uni uyi tomon sudray boshladi. Yo'l juda olis edi. Qariya holdan toyib, o'tinni tashladi-da, Yaratgandan o'ziga o'lim tilab yolvordi. Shunda Ajal hozir bo'ldi va qariyadan nima uchun yo'qlaganini so'radi. Qariya Ajalga shunday javob berdi: «O'tinimni ko'tarishib yuborishing uchun seni chorlagandim».

Qissadan hissa shuki, inson qanchalar baxtsiz bo'lmasin, hayot baribir shirin.

* * *

Shohlarga yo umuman yaqinlashmaslik kerak, yo faqat ularga yoqadigan so'zlarni aytmoq lozim.

PRIYENALIK BIANI
(Miloddan avvalgi VI asr)

Qadimgi yunon faylasufi Biant Yunonistondagi yetti yetakchi faylasufning biri edi.

Biantning ona shahri capkarda Kir lashkarlari tomonidan zabt etiladi. Shahar aholisi eng qimmatbaho buyumlarini olib qocha boshlaydi. Faqat Biantgina hech narsa olmay, bo'sh qo'l bilan shahardan chiqib ketadi. Buni ko'rgan hamshaharlari undan: «Sen nega hech narsa olmading?» — deb so'rashadi. Shunda Biant: «Hamma narsamni o'zim bilan olib yuraman», — deb javob beradi.

* * *

Do'stlaring orasidagi bahsga yechim topishdan ko'ra, dushmanlarning o'rtasidagi nizoni hal qilish afzaldir. Chunki do'stlaring o'rtasiga tushsang, biri sening dushmaningga aylanadi, dushmanlarning bahsini hal qilsang, ulardan biri senga do'st bo'lib qoladi.

* * *

Umring mezonini shunday olki, go'yoki yashashingga ham oz, ham ko'p fursat qolgan bo'lsin.

* * *

Biror ishga qo'l urishga oshiqma. Qo'l urdingmi, qat'iy bo'l.

* * *

Hovliqmasdan so'zla: shoshilish aqlsizlik belgisi-dir.

* * *

Yomonlar hamma yerda ko'pchilikni tashkil qiladi.

* * *

Nima mushkul? — Ishning chappa ketishini xotirjam kuzatish.

Inson uchun totli narsa nima? — Umid.

Inson qaysi ishdan zavq oladi? — Foyda olishdan.

Eng yaxshi maslahatchi kim? — Vaqt.

* * *

Baxtsizlikka dosh berolmaydigan odam baxtsizdir.

* * *

Kemada suzib borayotganlar na tiriklar va na o'liklar qatoriga kiradilar.

* * *

Kuch bilan emas, ishonch bilan zabt et.

* * *

Yoshligingda keksalik uchun donolikni to'pla. Chunki undan ishonchliroq bisot yo'q.

KRITLIK EPIMENID *(Miloddan avvalgi VI asr)*

Afsonaviy yunon donishmandi Epimenid Krit orolida tug'ilgan. U donishmand Solon bilan yaqin do'st bo'lgan. Solonga qonunlarni tuzishda ko'maklashgan. Miloddan avvalgi 596 yilda Epimenid Afina shahrini vabo epidemiyasidan saqlab qolgan. Manbalarda yozilishicha, faylasuf 300 yildan ortiq umr ko'rgan.

* * *

Epimenidning yolg'on so'zlagan kritik haqidagi mantiqiy ziddiyati necha asrlardan buyon donishmandlar uchun yechib bo'lmas muammoligicha qolayotir. Bu zidlamaning mazmuni shunday: «Bir kritik so'zlay turib: «Men aldayapman», deydi yoki: «Hozir men aytadigan so'zlar yolg'on», deyishi mumkin. Yo bo'lmasa bunday deydi: «Aytgan so'zlarimning bari yolg'on». Agar so'zlovchi chindanam yolg'on gapirgan bo'lsa, uning iqrori — haqiqat. Aksincha, so'zlovchining aytganlari chin bo'lsa-yu, «yolg'on gapirdim», desa, u rostdan ham yolg'on gapirgan. Shunday qilib, agar so'zlovchining iqrori rost bo'lsa, u yolg'on gapirayotgan bo'ladi, aksincha, uning iqrori yolg'on bo'lsa, gaplari rostdir.

Ushbu mantiqiy ziddiyatning kashf etilishi ko'plab faylasuflarni boshi berk ko'chaga kiritib qo'ydi. Faylasuf Kristipp (miloddan avvalgi 281-208-yillar) ana shu zidlamaga bag'ishlangan uchta kitob yozdi. Kosslik Filet ismli donishmand esa bosh qotira-qotira, ziddiyatni yecholmagach, alam ustida o'z joniga qasd qildi.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, taniqli yunon olimi, mantiq ilmining bilimdoni Diodor Kronos (miloddan avvalgi 307 yilda vafot etgan) hayotining so'nggi yillarida ushbu zidlamani yechishga bel bog'lagan. U yechimni topmaguncha ovqat yemaslikka ont ichgan va oxir-oqibat bandalikni bajo keltirgan.

MILETLIK ANAKSIMEN
(*Taxminan miloddan avvalgi 585-525 yillar*)

Qadimgi yunon faylasufi Anaksimenes miletlik Evristratning o'g'li va faylasuf Anaksimandrosning yaqin do'sti bo'lgan.

* * *

Anaksimenes shogirdi bilan qalin daraxtzorda sayr qilib yurardi. Suhbat orasida shogirdi undan so'rab qoldi: «Ustoz, mana siz buyuk ellinlardan saboq olgan, ko'p yillik hayotiy tajriba orttirib, donishmandlik maqomiga erishgan insonsiz. Lekin negadir hali ko'p narsani bilmayman, deb noliysiz. Nahotki, sizdek donishmand uchun ham yechilmagan savollar bo'lsa bu dunyoda?» Faylasuf o'ylanib qoldi va tayoq olib yerga ikkita doira chizdi. Bu doiralarning biri kichkina, ikkinchisi kattaroq edi. «Mana bu kichkina doira sening bilimlaring, kattasi esa meniki, — dedi Anaksimenes. — Ushbu doiralardan tashqaridagi maydon esa hali biz anglab yetmagan ilmlardir. Endi bir e'tibor bergin-a, doira qanchalik kichik bo'lsa, undan tashqaridagi maydon ham shuncha kichik, ya'ni hali biz tushunib yetmagan ilmlar kamroqdir. Doira katta bo'lsa, buning aksi, ya'ni insonning bilim doirasi qanchalar keng bo'lsa, bu doiraga tutash noma'lumlik maydoni ham shunchalar kengdir.

LAO SZI

(Miloddan avvalgi 579-499 yillar)

Xitoylik faylasuf Lao tszi Chu podshohligining fuqarosi bo'lib, asl ismi Li Er edi. Lao tszi «ustoz Lao» degan ma'noni anglatadi. Lao esa laqab bo'lib, «qariya» deganidir.

Lao tszi Chjou saroyida arxiv xodimi bo'lib xizmat qilgan. Konfutsiy bilan uchrashgan. Lao tszi Chjou saltanatining inqirozga yuz tutganini ko'rib, «iste'foga» chiqadi va tarki dunyo qilib, g'arbiga qarab yo'l oladi. Chegaraga yetib kelganda chegara boshlig'i undan o'z vataniga nimadir qoldirib ketishni so'raydi. Li Er chegara boshlig'iga 5000 belgidan iborat qo'lyozmani topshiradi. Bu tarixda «*Daodetszin*» («*Ezgulik yo'li yoki Kuch va harakat haqidagi kitob*») nomi bilan mashhur kitob edi. Bu kitobda Dao ta'limotining mohiyati haqida so'z boradi. Dao ieroglifi ikki qism: «Shou» — bosh va «Szou» — bormoq degan so'zdan iborat. Bu «odamlar yuradigan yo'l», degan ma'noni bildiradi. Hozirga kelib «Dao» qonuniyat, qonun degan ko'chma ma'noni anglatadi.

* * *

Dao zamin va osmonning ildizidir. Dao hamma narsaning onasi, olamning asosidir.

* * *

Daoning na siyrati, na ovozi, na shakli bor. Unga qaraysan, ammo ko'rmaysan. Quloq tutasan-u, eshitmaysan. Quvlaysan-u, tutolmaysan.

* * *

Osmon ostidagi hamma narsa omonatdir.

* * *

Mustahkam va kuchli narsalar o'lim xizmatkorlaridir.

* * *

Oh, baxtsizlik! U baxtning tayanchidir. Oh, baxtiyor-lik! Unda baxtsizlik yashirin.

* * *

Buyuk ishlar, albatta, mayda ishlardan boshlanadi.

* * *

Mo'rt va ojiz narsalar mustahkam va kuchli narsalar ustidan g'alaba qozonadi. Yer yuzida suvdan yumshoqroq va zaifroq hech narsa yo'q. Ammo u mustahkam va kuchli narsalarga hujum qiladi. Hech qanday kuch uni yengolmaydi.

* * *

Bilguvchi so'zlamaydi, so'zlaguvchi bilmaydi.

* * *

Nafratga yaxshilik bilan javob qaytarmoq kerak.

* * *

G'animni to'g'ri baholay bilmaslikdan ko'ra og'irroq kulfat yo'q.

* * *

Meni qancha kam bilsalar, shuncha qadrliman. Shy tufayli donolikda komil odamlar qalin, dag'al liboslarga burkanib, qo'ynida yashma toshni yashirgan odamga o'xshaydilar.

* * *

Odamlar ortingdan ergashishini istasang, ularning ortidan yur.

* * *

O'z xohish-istaklarining chegarasini bilmaslikdan ortiq baxtsizlik bo'lmaydi.

* * *

Fikrlaringizga ehtiyot bo'ling — ular qilmishlaringiz ibtidosidir.

* * *

Buyuk to'g'rilik egrilikka, buyuk zakovat ahmoqlikka o'xshaydi.

* * *

Odamlar go'zallikni anglagan ondan boshlab xunuklik paydo bo'ladi.

Bani bashar ezgulik neligini anglagan lahzalarda esa yovuzlik ham mavjudligini tushundi. Demak, borlik yo'qlikni, mushkulot yengillikni yuzaga keltiradi. Yuksaklik va tubanlik bir-biriga qayishadi, uzunlik va qisqalik birini-biri to'ldiradi. Tovushlar o'zaro qo'shilib uyg'unlikni hosil qiladi. O'tmish va kelajak o'zaro o'rin almashadi. Shu bois dono odam faoliyatsizlikni afzal ko'rib, sukutda mutolaa bilan mashg'ul bo'ladi.

* * *

Inson ilk bor dunyo yuzini ko'rganda — nozik va zaif, o'limi oldidan esa sabotli va kuchlidir. Barcha tirik mavjudotlar va o'simliklar mavjudlikning ilk pallasida nozik va zaif, o'lim lahzalarida esa quruq va chirkindir. Demak, bardoshlilik va kuchlilik o'lim nishonasi, noziklik va nimjonlik esa hayot belgisidir. Shu bois qudratli qo'shin zafar qucholmaydi va baquvvat daraxt nobud bo'ladi. Demak, noziklik va zaiflik doim kuch-quvvatdan ustundir

* * *

Buyuk donishmandlar hukmronlik qilgan yurtda fuqarolar ularning borligini sezishmaydi. Qaerdaki buyuk bo'lmagan donishmandlar hokim bo'lsa, omma ularga qattiq bog'langan bo'ladi va ularni sharaflaydi. Qaerdaki pastroq donishmandlar hukmronlik qilishsa, xalq ulardan qo'rqadi. Yanada zaifroq donishlar hokim bo'lgan joyda esa xalq ulardan hazar qiladi.

PIFAGOR

(Miloddan avvalgi 576-496 yillar)

Janubiy Italiyaning Regiya shahrida tug'ilib o'sgan qadimgi yunon faylasufi Pifagor Mnesarx ismli kishining farzandi bo'lgan. Otasi uni xizmat safariga doimo o'zi bilan olib yurgan. Oqibatda Pifagor qiziquvchan va yangi narsalarni bilishga intiluvchan bo'lib o'sadi.

U faylasuflar Anaksimandr va Ferekidning shogirdi bo'lgan.

Pifagor uzoq vaqt davomida Misrda tahsil olgan. Zardushtiylik diniga juda qiziqqan. U Misrda ilm sirlarini o'rganish uchun hatto xatna qildirishga ham rozi bo'lgan. Aks holda uni kitoblarga yaqinlashtirishmasdi. U hech qachon yig'lamagan va umuman ehtiros hamda his-hayajonga berilmagan.

Pifagorning quyidagi asarlari ma'lum: «*Tabiat haqida*», «*Davlat haqida*», «*Tarbiya haqida*», «*Jon haqida*», «*Olam haqida*», «*Ilohiy kalom*». Pifagor miloddan avvalgi 496 yilda dushmanlari tomonidan o'ldirilgan. Pifagor hayotning mazmuniga oid qarashlarga «falsafa», deb nom bergan birinchi donishmand edi.

* * *

Rivoyat qilishlaricha, Fliunt shahriga safari chog'ida hokim Leon Pifagordan so'radi: «Sen qaysi ilm bilimdonisan?» — «Hech qaysi, — deb javob berdi Pifagor. — Men shunchaki bir faylasufman». — «Falsafa degani nima o'zi?» — taajjublaniib so'radi hokim. Pifagor shunday javob berdi: «Inson umrini bozor va olimpiya o'yinlariga qiyoslash mumkin. Bozordagi sotuvchilar ham, xaridorlar ham doimo o'z foydalarini ko'zlaydilar. Olimpiya o'yinlari ishtirokchilari esa shon-shuhrat va mashhurlik payida bo'ladilar. O'yingohdagi tomoshabinlar esa ularni diqqat bilan kuzatadilar. Hayotda ham shunday. Odamlarning katta bir guruhi boylik va shon-shuhrat orttirish maqsadida yelib-yuguradilar. Ana shu olomon orasida kamchilikdan iborat bir guruh borkim, ular chetdan turib atrofdagilarni jimgina kuzatadilar. Voqea-hodisalarni, inson tabiatini tadqiq etadilar. Haqiqatni anglash ularning eng sevimli amaliidir. Ana shu toifadagi odamlar faylasuflar — donolikni sevuvchilar, deb ataladi. Ular sofoslar, ya'ni donishmandlar emas. Chunki tom ma'nodagi donishmandlik yolg'iz Allohga xos sifat. Bandalar esa donishmandlikka intilish bilan kifoyalanadilar, xolos».

* * *

Donishmandlik ibtidosi: fikrlashni o'rganish, vaysaqilikka barham berish.

* * *

O'tgan kun haqidagi: «Men uni qanday o'tkazdim, nimalar qildim-u, nimalarga ulgurolmadim?» — degan savollarga javob topilmaguncha ko'zlaring uyquga ketmasin.

* * *

Odamlar! Eng avvalo ezgu axloqqa ega bo'lishga harakat qiling, zero axloq qonunning asosidir.

* * *

Tartib sening muqaddas maqsading bo'lsin. Sen bu maqsad yo'lida astoydil xizmat qil. Chunki tartib hamma narsaning majmuasidir. Tabiatning mavjudligi asosida ham tartib yotadi.

* * *

Agar sendan ezgulik nima, deb so'rasalar: amalda foydalanilgan donishmandlikdir, deb javob ber.

* * *

Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut — donolikning boshlanishi.

* * *

Bilimlilik va donishmandlikni ayni bir narsa deb hisoblamang.

* * *

Xususiy mulki bo'lmagan fuqaro bevatandir.

* * *

Ey, oddiy xalq orasida yashashga mahkum donishmand! Sen moyga o'xshashing lozim. Moy suvga aralashib ket-may, uning yuzida qalqib turadi.

* * *

Sen o'z-o'zingga hokim bo'l. O'zingga o'zing shoh bo'lib, odilona boshqaruv asnosida yuksak hukmronlik va eng muhim lavozimga erishasan.

* * *

Rafiqasi bilan murosaga kelolmagan odamni do'st tutma.

* * *

Jonzotlarni o'ldirishdan saqlaning, chunki odam o'ldirish jonivorlarni o'ldirishdan boshlangan.

BUDDA SHAKYA MUNI
(Miloddan avvalgi 556-476 yillar)

Budda dunyoda eng keng tarqalgan dinlardan biri — buddizmning asoschisidir. U Hindistondagi Shakya qabilasi hukmdorining o'g'li bo'lgan.

Budda Himolay tog'ining etagida dunyoga kelgan. Uning asl ismi — Gautama bo'lgan. Shakya Muni uning laqabi bo'lib, «shakya qabilasining zohidi» degan ma'noni bildiradi.

Gautama muhtasham saroyda, gullar va dur-javohirlar ichida, raqqosalar, musiqachilar qurshovida yashagan. Shuning uchun u hayot hamma yerda go'zal va zavqli degan xulosaga kelgan...

Biroq bir kuni og'zida bitta ham tishi yo'q, qartayib qolgan qariyani uchratgach, keksalik muqarrar ekanligini tushunadi. Bemor odamni uchratib, salomatlik omonatligini angladi va o'lim to'g'risida o'ylay boshlaydi. Shu tariqa zohidlikni ixtiyor qiladi. Yetti yil tarkidunyochilikda, ochlik va sargardonlikda yashaydi. Kunlardan bir kun u katta daraxt ostida chordona qurib chuqur o'yga tolganча o'tirganda mo'jiza yuz berib, ongi tiniqlashadi va donishmandlik sari yuz tutadi. Shu paytdan boshlab uni Budda deb atashadi. Budda — sanskritcha xotirjam, osoyishta, degan ma'noni bildiradi. Budda Gang daryosi bo'yidagi Banoras shahrida o'z ta'limoti asoslari bo'yicha dars bergan.

* * *

Budda Shakya Muni shunday degandi: «Inson hayoti azob-uqubatlardan iboratdir. Biroq doimo to'g'ri so'zlab, ezgulikka intilish, o'zgalarning haqiga xiyonat qilmaslik, g'azab va hasadni yengish orqali uni yengillatish mumkin. Shuningdek, inson behuda yugur-yugurlardan, mol-dunyo orttirish havasi va haddan ziyoda huzur-halovat istagidan ozod bo'lmog'i lozim. Ana shunda har bir boy va kambag'al, shoh va qul, ruhoniy va oddiy kimsalar dunyoga qayta-qayta kelish azobidan xalos bo'ladilar».

* * *

Budda shogirdlari toliqib qolgan kezlarda ularga kutilmagan savollar berib, tezlik bilan javob qaytarishlarini so'rardi. Masalan, gohida oddiy bir buyumni ko'rsatib, uni ko'pi bilan uchta so'z va kamida yuz satr orqali ta'riflab berishlarini buyurgan. Ba'zan talabalardan birini tanbalangan eshik qarshisiga turg'azib qo'yib: «Eshikni nima bilan ochasan?» — deb savol bergan, goho musiqachilarni deraza tagiga tizib, biror qo'shiqni teskari mazmunda kuylashga majbur etgan. Ba'zida shogirdlari safidan o'ta turib, nechta qadam tashlaganini so'rab qolardi. Biror jonivordan yoki tabiat hodisalaridan cho'chigan talabalardan esa o'zlaridagi qo'rquvni yengishni talab qilgan.

* * *

Uch shogird Byddadan uning mo'jizalarini ko'pish ychyn ijizat so'radilar. Donishmand ularning har birini qorong'i xonaga kiritib, ustlaridan qulflab qo'ydi. Oradan bir oz vaqt o'tib, ularni huzuriga chaqirdi va ko'rganlarini so'zlab berishlarini so'radi. Talabalar birin-ketin ko'rganlarini hikoya qilishdi. Budda ularning hikoyalarini tinglab bo'lgach, dedi:

— Endi siz mo'jiza o'zingiz uchun foydasiz ekaniga ishonch hosil qilmog'ingiz lozim. Negaki, siz asosiy mo'jizani sezishga ojizlik qildingiz. Zero, botiniy borliqni his eta olganingizda edi, bu tuyg'u sizni o'zga olamlarga yo'llagan bo'lardi. Ammo siz o'zingizning yerda o'tirganingizni his etishda davom etdingiz. Sizning fikrlaringiz yerga turli kulfatlar yog'dirdi. Siz qoyalarni vayron qilib, to'fonda kemalarni parchalab tashladingiz.

Shu so'zlardan so'ng Budda bir oz tin olib talabalarning biriga so'z qotdi:

— Mana, sen boshiga alangadan toj kiygan alvon tusli jonivorni ko'rding. Sen tubsizlikdan olib chiqqan bu olov himoyasiz odamlarning boshpanalarini o'z domiga olib, kuydirib yubordi. Zudlik bilan ularga yordam ber!

— Sen esa qiz qiyofasidagi kaltakesakni koʻrding, — dedi ikkinchi talabaga. — Va toʻlqinlarni baliqchilarning qirgʻoqdagi qayiqlarini yuvib ketishga majbur qilding. Sen ham yordamga shoshil!

Uchinchi shogirdiga yuzlandi:

— Sen parvoz etayotgan lochinni koʻrding va kuchli dovul dehqonlarning hosilini uchirib ketdi. Endi sen borib, ularga tovon toʻlamogʻing lozim!

Shogirdlarim! Ayting-chi, siz atrofdagilarga qanday naf keltirdingiz. Zero, kavakdagi boyqush ham vaqtini sizdan koʻra foydaliroq narsalarga sarflaydi! Siz yo ter toʻkib, yerda mehnat qilmogʻingiz yoxud yolgʻizlikda yerdan yuksaklikka koʻtarilishga oʻzingizda ruhiy quvvat topmogʻingiz darkor. Donishmand odam bemaʼni fikr toʻlqinini qoʻzgʻatishdan doimo saqlanmogʻi zarur.

Shu narsa haqiqatki, mittigina qushning qanotidan tushgan patning zarbidan uzoqlarda momaqaldiroq hosil boʻladi. Inson nafas olganda butun olam bilan qorishib ketadi.

Donishmand doimo yuksaklik sari intiladi. Zero, odamlar doimo bir-biriga donolik sifatlarini ochgusidir.

* * *

Budda Qonun gʻildiragi haqida shunday rivoyat qiladi:

Bir mohir xattot huzuriga muhtaram zot kelib, Tan-griga murojaatnoma yozib berishni soʻraydi. Va shunga loyiq teri (qadim zamonda qogʻoz oʻrnida ishlatilgan) tashlab ketadi. U ketgach, yana bir odam kelib, tahdid va gʻazabga toʻla maktubini zudlik bilan koʻchirib berishni buyuradi. Xattot uning hojatini chiqarish maqsadida maktubni koʻchirishga kirishadi va shoshilinchda adashib, birinchi kishi keltirgan terini ishlatib yuboradi. Janjalkash odam quvonib, maktubni olib ketadi. Soʻngra birinchi buyurtmachi keladi-da, terini koʻrib:

— Men tashlab ketgan teri qani? — deb soʻraydi. Xattotdan yuz bergan anglashilmovchilikni eshitib, shunday dedi:

— Ezgu tilaklar bitish uchun senga keltirilgan teriga oq fotiha berilgandi. Tahdid va igʻvo bitilishi lozim boʻlgan teri esa oʻz taʼsir kuchidan mahrum etilgandi.

Sen muddatlar qonunini insofsizlarcha buzib, bir bemorga yordam beruvchi duoning kuchini yoʻqotding. Buning ustiga koʻz koʻrib, quloq eshitmagan, ogʻir oqibatlariga olib kelishi mumkin boʻlgan yovuzlikni, zugʻumni harakatga keltirding. Men keltirgan teriga oq fotiha bergan avliyoning mehnati bir pul boʻldi. Yovuzlikning kuchini kesgan avliyoning mehnati zoe ketdi. Sen olamga yovuz duoibadni «chiqarib» yubording va u bir kun albatta oʻzingga qaytib kelajak. Sen Qonun gʻildiragini izdan chiqarding. Endi sen unga chiqa olmasan, u yoʻlingni kesib oʻtadi.

Bu voqeadan xulosa shuki, qonunlarni birinchi duch kelgan oʻgʻri olib ketadigan oʻlik teriga yozmang. Qonunlarni qalbingizda saqlang. Ana shunda baxt-saodat sizga yoʻlingizni yengillashtirguvchi Qonun gʻildiragini hadya etadi.

* * *

Bir sofdil odam Buddani koʻrmoqlik niyatida atrofdagi turfa buyumlarga bir-bir nazar soldi. Biroq uning qoʻllari dono timsollarni tuta olmadi, koʻzlari esa moʻtabar buyumlarni teshib oʻtishga ojizlik qildi — u Buddani koʻrolmadi.

Nihoyat, ibodat qilayotgan chogʻida peshonasiga oʻrgimchak ini tegayotganini sezib, uni qoʻli bilan sidirib tashladi. Shunda gʻoyibdan dona-dona ovoz keldi:

— Nega mening qoʻlimni itarayapsan? Mening nurim seni quchishiga ijozat ber.

Soʻng atrof birdan yorishib ketdi. Haligi odam oʻzi sidirib tashlagan oʻrgimchak ipini qoʻliga oldi. Ip har birida Budda siymosi aks etgan qirqta marvarid dona-siga aylandi. Marvarid donalarining oʻrtasida bir tosh boʻlib, unga: «Jasorat, umidsizlik, shodlik», degan soʻzlar bitilgandi. Budda muhibi shodlikni tanladi. Negaki, u shodlikka olib boruvchi yoʻlni topgandi.

* * *

Buddaning huzuriga bir talaba kelib:

— Mo`jiza ko`rsatganingizdan keyingina sizga ishonishim mumkin, — dedi.

Budda g`amgin jilmaydi-da, unga g`aroyib mo`jiza ko`rsatdi. Talaba o`zini tutolmay hayqirib yubordi:

— O, Budda! Endi men sening rahnamoligingda ilm olishga roziman.

Biroq Budda unga eshikni ko`rsatib, dedi:

— Endi menga sening keraging yo`q!

* * *

Budda shunday degandi: kamchilik va nuqsonlaringni ko`rsatib, seni koyigan donishmandning etagidan mahkam tut. Zero, u zot xazinaga eltayotgan yo`lboshchiga o`xshaydi va sen sira kam bo`lmaysan.

KONFUTSIY

(Miloddan avvalgi 551-479 yillar)

Konfutsiy Xitoyning sharqidagi Lu knyazligida tug'ildi. U aslzodalar xonadoniga mansub bo'lib, otasi Shulyan Xe Lu knyazligidagi Szou muzofotini boshqargan. Konfutsiy tug'ilganda otasi 70 yoshga to'lgan edi. Uch yoshga to'lganda otasidan, 17 yoshida onasidan ayrildi. Oilada Konfutsiydan tashqari 9 qiz va bir nogiron o'g'il bo'lgan.

Uning asl ismi Kun Syu bo'lib, muxlislari Kun Fu-tszi, deb atashgan. Bu ism bora-bora Kun Fu-tszi, degan faxrli laqabga aylangan. Bu ism «hurmatli ustoz Kun», degan ma'noni anglatadi. XVII asrda Xitoyga kelgan iezuit-missionerlar xitoylik donishmand ta'limoti bilan tanishib, uni Yevropa madaniyatining ham vakiliga aylantirish maqsadida Konfutsiy deb atay boshlashgan.

Konfutsiy Pifagor va Suqrot kabi faqat og'zaki ta'lim bergan. Shuning uchun undan bir satr ham qo'lyozma qolmagan. Bizga ma'lum asarlarining hammasi shogirdlari tomonidan yozilgan.

Konfutsiy daosizm asoschisi Lao-Szi bilan uchrashgan, undan maslahatlar olgan. Faylasufning 3000 nafar shogirdi bo'lgan. Ulardan 72 nafari esa hech qachon ustozlarini tark etishmagan. Konfutsiy 66 yoshiga qadar mamlakatni kezib, o'z ta'limotidan caboq bergan. U mazkur amalni 30 yoshida boshlagandi.

* * *

Yagona va eng mudhish xato avvalgi xatolarni tuzatmaslikdir.

* * *

Kunlardan bir kun xitoy donishmandi Konfutsiyning sevimli shogirdi Szi-Gunga bir tanishi: «Sen Konfutsiydan ko'ra bilimroq va aqlliroqsan», — deganda Szi-Gun unga shunday javob berdi: «Donolik misli bir devor bo'lsa, mening devorim odam bo'yidan oshmaydi. Shuning uchun har bir odam osongina bu devor ortiga mo'ralab, nimalar borligini bilib olishi mumkin. Ustoz esa misli bir necha sarjin (bir sarjin — 2,13 metr) balandlikdagi devordir.

Bu devorning darvozasini topolmagan kishi uning ortidagi go'zal ehrom va muhtasham qasrlarni hech qachon ko'rolmaydi».

* * *

Konfutsiyning o'zi bilan deyarli tengdosh Szi-Lu ismli barvasta, jizzaki va o'taketgan shuhratparast shogirdi bo'lgan. Bu yigit Syuyfuga chekka qishloqdan omad izlab kelib, o'zining qo'pol qiliqlari bilan poytaxt ahlining e'tiborini tortgan edi.

Bir kuni u odob va nazokatni unutilib, Konfutsiyga luqma tashladi: «Muhtaram zot, siz shunchalar dono ekansiz, hiyla-nayrang ishlatmay savolimga javob bersangiz: qanday qilib kishilarni qo'rquvga solmay bo'ysundirish mumkin?» Konfutsiy shunday javob berdi: «Buning uchun sen mehnating bilan ularga o'rnak bo'lmog'ing lozim». Szi-Lu bu so'zlarni eshitib, xijolat tortdi. Chunki javob aylanib kelib, o'ziga taqalgandi-da. Lekin bo'sh kelmay yana savol berdi: «Deylik, men bunga erishdim. Keyin-chi?» — «Bo'shshasmasdan, mehnat qilishda davom et», — dedi Konfutsiy. Szi-Lu javobni eshitib, parishon holda jim qoldi. Shunda Konfutsiy yana so'zida davom etdi:

— Endi savol berish uchun menga ijozat et. Ayt-chi, musiqani sevasanmi?

— Men uzun shamshirimni sevaman, — dag'allik bilan javob berdi Szi-Lu.

— Men sendan boshqa narsani so'radim. O'zingdagi iste'dodni ilm bilan boyitish payti yetmadimikan?

— Bilim olishdan qanday foyda bor? — dedi qaysarlik bilan shogird.

— O'z fuqarolarini o'qitmagan podshoh haqiqiy hukmdor bo'lolmaydi. Do'stiga nasihat qilib, to'g'ri

yo'lga solishga urinmagan mard er olijanoblik xislatidan mahrumdir. Tinmay ilm olgan vijdonli inson, albatta, buyuk donishmandlik darajasiga yetmog'i tayin. Va ilmni sevgan inson hech qachon voqelikka zid ish qilmaydi.

— Janubdagi tog'larda o'sadigan egilmas, tikka bambukdan yasalgan kamon o'qi hatto karkidon terisidan yasalgan sovutni ham teshib o'tar ekan. Vaholanki, bu o'simlik ilmdan bexabardir, — dedi Szi-Lu o'zining topqirligidan yayrab.

— Bu kamon o'qining bir uchiga qush patini ulab, ikkinchi uchiga temir nayza o'rnatsang, u nishonni yana ham chuqurroq yorib kiradi, shunday emasmi? — dedi Konfutsiy.

Bu so'zlardan lol qolgan Szi-Lu shundagina o'ziga beqiyos ustoz topganini anglab yetib, o'z ustunligini isbotlashga qanchalar g'ayrat bilan kirishgan bo'lsa, shunchalar shijoat bilan Konfutsiyga xizmat qilishga bel bog'lagan ekan.

* * *

Konfutsiydan so'radilar:

— Jen nimani anglatadi?

Donishmand javob berdi:

— O'zingga ravo ko'rmagan narsalarga o'zgani ham noloyiq, deb bil. Ana shunda saltanat va oiladagi nafrat hamda adovat barham topadi. Qadimiy hind rivoyatlaridan birida hikoya qilinishicha, o'ta sabrsiz va qiziquvchan yosh yigit olimlardan muqaddas kitoblarni qisqartirib, bir nafasda o'qib chiqsa bo'ladigan satrlarga jamlab berishlarini so'raydi. Yigit nihoyat qonun ilmining bilimdoni Xilelga murojaat qilishga majbur bo'ladi. Olim yigitning iltimosini eshitib, miyig'ida kuladi-da:

— Nimani o'zingga nomunosib deb bilsang, o'shani o'zgaga ham ravo ko'rma, — deb javob beradi.

* * *

Olijanob er to'qqiz narsa haqida o'ylashni kanda qilmaydi. Bular ravshan ko'rmoqlik, aniq eshitmoqlik, odob bilan muomala qilmoqlik, samimiy so'zlashmoqlik, ehtiyotkorlik ila harakatda bo'lmoqlik, qahpy g'azab oqibatini yodda tutmoqlik, odillikni unutmashlik hamda imkoniyat tug'ilganda foyda olmoqlik.

* * *

Sima Nyu Konfutsiydan insonparvarlik haqida so'radi.

Donishmand:

— Insonparvarlik haqida so'zlamog'lik mushkul, — dedi.

— Demak, nimaiki to'g'risida so'zlamog' mushkul bo'lsa, shu insonparvarlik ekan-da? — deb so'radi Sima Nyu.

— Uni amalga oshirmog' mushkul-u, y haqda so'zlamog' mushkul bo'lmaydimi?! — javob berdi Konfutsiy.

* * *

Konfutsiy hukmdor va xalq o'rtasidagi o'zaro munosabatni shunday qiyoslaydi: podshoh misli bir chavandoz bo'lsa, amaldorlar va qonunlar yugan va jilov, fuqarolar esa otdir. Otni yengil boshqarmog' uchun uni puxta yuganlamog' va jilovni to'g'ri boshqarmog' lozimdir.

Shuning bilan birga otlarning kuchini bir-biriga muvofiqlashtirib, ortda qolganlarini nazorat qilmog' joizdir. Ana shu shartlarga amal qilgan chavandoz ovoz chiqarmasa, niqtalamasa ham otlar o'z-o'zidan chopib ketaveradi.

* * *

Insonni sevish suv va olovdan ham muhimroqdir, — deydi Konfutsiy. — Chunki men suv va olov odamlarni halok etganiga ko'p guvoh bo'lganman. Biroq insonni ardoqlaganlarning halokatga uchraganini sira ko'rmaganman.

* * *

Bir kuni Konfutsiy Chje ismli qaroqchini insofga keltirish maqsadida uning uyiga bordi. Chje Konfutsiyni shunday soʻzlar bilan quvib chiqardi:

— Eng uzoq umr — yuz yil, oʻrtacha umr — sakson, umrning eng past chegarasi esa 60 yildir. Tinkani qurituvchi xastalik, judolik azoblari hamda gʻam-tashvishlar chiqarib tashlanganda, inson hayotining bir oyida atigi 4-5 kunlik quvonchli damlar boʻladi, xolos.

* * *

Tugʻma bilim sohiblari barchadan balandda turadilar. Tinmay oʻqish yoʻli bilan ilm olganlar esa ulardan keyin yuradilar. Qiyinchiliklar sabab boʻlib ilm olishga chogʻlanganlar undan ham pastroq pogʻonani egallaydilar. Mashaqqatga uchraganda ham bilim olishni istamaganlar eng past pogʻonadagi kishilardir.

* * *

Konfutsiy Szi-Chun ismli shogirdining «Davlatni qanday boshqarmoq darkor?» degan savoliga qisqagina javob bergandi: «Davlatni toʻgʻri boshqarmoq uchun hukmdor — hukmdorligicha, amaldor — amaldorligicha, ota — otaligicha, oʻgʻil — oʻgʻilligicha qolmogʻi lozimdir».

* * *

Ustozidagi barcha ilm sirlarini bilishga chanqoq talabalardan birining nazdida Konfutsiy eng asosiy bilimlarini faqat tanlangan shogirdigagina oʻrgatayotgandek tuyuladi. Va oʻylay-oʻylay, bu baxtli shogird Ustozning oʻz oʻgʻli, degan xulosaga keladi. Bir kuni shogird Konfutsiyning oʻgʻliga duch kelib, shunday savol beradi: «Otang senga hech kimga aytmagan sirlarini oshkor qilganmi?» Oʻgʻil shunday javob qiladi: «Yoʻq. Lekin bir kuni Ustoz yolgʻiz oʻtirardilar. Men esa hovlida oʻynab yurardim. U zot meni yonlariga chorlab: «Sheʼrlarni yod oldingmi?» — deb soʻradilar. Men: «Yoʻq, hali», — degandim, Ustoz: «Agar sen sheʼrlarni yod olmasang, boshqalarga aytadigan soʻzing boʻlmaydi», — dedilar. Men oʻtirib sheʼrlarni yod oldim. Boshqa safar yana shu hol takrorlandi. Men oʻynab yurganimda Ustoz soʻradilar: «Qoidalarni yod oldingmi?» — «Yoʻq», — dedim men. «Agar qoidalarni yod olmasang, hech qachon qatʼiy fikr aytib, soʻzingni isbotlay olmasan», — dedilar. Men darhol qoidalarni yod oldim. Otamdan eshitganlarim ana shular, xolos».

PARMENID

(Taxminan miloddan avvalgi 540 yilda tug'ilgan. Vafot etgan sanasi noma'lum)

Yunon faylasufi Parmenid janubiy Italiyada istiqomat qiluvchi aslzoda, boy-badavlat xonadonda dunyoga keldi. U faylasuf Ksenofan va Pifagorning izdoshi Aminiydan saboq olgan.

* * *

Hamma narsaning asosida ikki ibtido — olov va yer yotadi.

* * *

Yo'qlikning mavjudligi haqidagi fikr xatodir.

* * *

Borliq mushtarak, uzluksiz, yaxlit, bo'linmas va bir jinsli voqelikdir.

* * *

Yo'q narsalarning borligini hech qachon isbotlab bo'lmaydi. Tadqiqotning bu yo'lidan fikringizni qaytaring. Chunki yo'qlikni na anglab va na ifodalab bo'ladi. Yo'qlik yetib bo'lmas voqelikdir.

* * *

Ko'pincha: «Biz o'z kamchiliklarimizni ko'ramiz», — deyishadi. Shunday savol tug'iladi: qanday qilib nimanidir emas, aynan kamchilikni ko'rish mumkin? Kamchilik so'zi yo'q narsani ifodalaydi. Axir, mohiyatan, bu so'z mavjud bo'lmagan narsani yoki nomavjudlikning o'zini anglatadi-ku!

Aslida yo'q narsani qanday ko'rish mumkin?! Demak, ko'rayotganlarimiz biz uchun ko'rinmish sifatida kam, yetarli emas. Biz ko'proq yoki boshqacharoq ko'rishni, ya'ni muayyan narsada mavjud bo'lmasa-da, boshqa bir narsada bor bo'lgan nimanidir ko'rishni xohlaymiz.

Demak, qat'iy qilib aytganda, biz nafaqat ko'rmaymiz — axir «nomavjudlik»ni qanday ko'rish mumkin — balki ko'rganlarimiz bilan kelisha olmaymiz.

* * *

Qarama-qarshilik haqiqatga nomuvofiqdir.

* * *

Na o'tmish va na kelajak mavjud. Chunki o'tmish endilikda yo'q, kelajak esa hali yetib kelmagan.

* * *

Bema'ni ma'ruzalarga quloq osma.

* * *

Parmenid Suqrot bilan uchrashib, ko'p suhbatda bo'lgan. Bir kuni u yosh Suqrotga shunday maslahat beradi:

— Fikrlashga intilish maqtovga juda loyiq ishdir. Ammo sen ko'pchilik quruq safsata, deb hisoblaydigan fikrlar ustida bosh qotirishga intil! Aks holda, haqiqatni qo'ldan boy berib qo'yasan.

EFESLIK BUQROT (GERAKLIT)
(*Taxminan miloddan avvalgi 535-475 yillar*)

Yunon donishmandi Buqrot Kichik Osiyodagi Efes shahrida tug'ildi. U podshoh xonadoniga mansub bo'lib, akasining foydasiga shohlik martabasidan voz kechgan.

U «kosmos» so'zini birinchi bo'lib qo'llagan yunon faylasufi edi. («Kosmos» so'zi «tartib» degan ma'noni anglatadi. Bu so'z dastlab davlat tizimi va hatto ayollarni «tartib»ga keltiruvchi pardozi-andoz anjomlariga nisbatan ham qo'llanilgan. «Kosmetika» so'zi shundan kelib chiqqan).

Buqrot janjalkashligi tufayli vatandoshlari bilan chiqishmagan. U tarki dunyo qilib, umrining oxirini tog'u toshlarda o'tkazgan. Bizgacha uning «*Tabiat haqida*»gi dostonidan 130 ta parcha yetib kelgan.

* * *

Hamma narsa o'tkinchi va o'zgaruvchidir. Buqrotning bu fikrida Pittakning: «Yaxshi inson bo'lish mushkuldir», degan aqidasi o'z ifodasini topgan. Olimlarning aytishicha: «Hamma narsa o'tkinchi va o'zgaruvchan» iborasida asosiy urg'u «hamma narsa» so'ziga berilishi lozim. Zero «o'tkinchi» so'zi hamma narsaga, butun borliqqa xos sifatdir. Buqrot o'zining bu fikri orqali: «Borliq harakatsiz va sokin emas, aksincha, u o'zining bo'laklarga ajralishi bilan bir butunlikni tashkil etadi va o'zgaruvchanligi bilan doimiydir», qabilidagi fikrni ilgari surmoqchi bo'lgan, deb taxmin qiladilar.

Ba'zi manbalarga ko'ra, Buqrot bu iborani «Hamma narsa ilgarilama harakat qiladi» tarzida ifoda etgan ekan.

* * *

Donishmandlik, — deydi Buqrot, — haqiqatni so'zlamoq va tabiatga quloq tutib, unga bo'ysunmoqlikdan iboratdir.

* * *

O'zini anglash va fikrlash hamma odamlarga xosdir.

* * *

G'azab bilan kurashish mushkul: uning istaklari uchun hayoting qurbon bo'ladi. Lazzat bilan kurashish esa undan ham qiyin.

* * *

Tabiat yasharishni sevadi.

* * *

Ko'z quloqqa nisbatan ishonchliroq guvohdir.

* * *

Toki biz tirik ekanmiz, ruhimiz o'likdir. O'lganimizdan keyin ular tiriladi.

* * *

Agar so'qir kishidan «ko'rish nima?» deb so'rganlarida u, «so'qirlik» deb javob qaytargan bo'lardi.

* * *

Falsafa bilan shug'ullanuvchilar ko'p narsalardan yaxshi xabardor bo'lishlari kerak.

* * *

Buqrot doimo: «Tashrifda o`rin almashish, o`zgarishda doimiylik, yangilanishda bir xillik, paydo bo`lishda me`yor, ikkiga bo`linishda birlik, o`tkinchilikda mangulik zohirdir», — deya ta`kidlagan.

* * *

Oltin tovarlarga, tovarlar oltinga almashtirilganidek, hamma narsa olovga, olov esa hamma narsaga almashtiriladi.

* * *

Miloddan avvalgi V asrning ikkinchi yarmida yashab o`tgan yunon faylasufi Kratil shunday degandi: «Buqrot aytganidek, oqayotgan suvga ikki marta emas, hatto bir marta ham sho`ng`ib bo`lmaydi. Chunki nima haqda gapirmaylik, biz tugal fikr aytib ulgurmasimizdan uzluksiz o`tkinchilik qonuniga bo`ysunuvchi har qanday voqelikning mohiyati o`zgarib ketadi».

MELISS

(Miloddan avvalgi V asr o'rtalari)

Qadimgi yunon faylasufi Meliss Janubiy Italiyaning Eleya shahrida tug'ilib o'sgan. Faylasuf Parmenid qo'lida tahsil olgan. U: «Narsalarning cheksiz darajada ko'pligi bir butunlik demakdir», degan g'oyani isbotlashga uringan. Melissning «*Tabiat haqida*» asari bizgacha yetib kelmagan. Bu asar undan keyin yashagan mualliflar asarlarida keltirilgan ayrim parchalar orqali ma'lum, xolos.

* * *

Meliss shunday ta'lim beradi: «Ibtidosi va intihosi mavjud narsalar hech qachon mangu va hadsiz bo'lolmaydi...»

* * *

Suv, yer, olov va havo deb atalmish to'rt unsurning zamirida paydo qilib ham, yo'qotib ham bo'lmaydigan bir umumiy mohiyat borkim, uni mushtaraklik deb atamoq joizdir.

BO'SHLIQ YO'Q EKANLIGIGA ISBOT

Bo'shliq umuman yo'q narsa. Chunki bo'shliq hech narsadir. Hech narsa esa mavjud bo'lolmaydi.

BORLIQ MANGU EKANLIGIGA ISBOT

Agar borliqni paydo bo'lgan deb hisoblasak, unda u paydo bo'lguniga qadar umuman mavjud bo'lmagan. U mavjud bo'lmagan ekan, demak, hech narsa bo'lmagan. Hech narsadan borliqning paydo bo'lishi mumkin emas.

BORLIQ CHEKSIZ EKANLIGINING ISBOTI

Agar borliq cheksiz bo'lmaganda, u o'zidan farqli nima bilandir chegaradosh bo'lardi. Borliqdan farq qiluvchi narsa nima bo'lishi mumkin? U yo'qlik, ya'ni bo'shliqdir. Bo'shliq esa yo'qdir.

HARAKAT YO'Q EKANLIGIGA ISBOT

Agar bo'shliq mavjud emas ekan, demak, harakat ham yo'q. Chunki borliqning o'zi hamma yoqni to'ldirgan, u hech qaerga surilmaydi. Bas, shunday ekan, borliq uchun harakat qilishga ehtiyoj qolmaydi.

KLAZOMENLIK ANAKSAGOR
(Miloddan avvalgi 500-428 yillar)

Yunon faylasufi Anaksagor tug'ilganidan so'ng uning na kulgani va na tabassum qilganini ko'rishgan. U faylasuf Anaksimendan tahsil olgan.

Anaksagor falsafaga shu qadar sho'ng'ib ketganki, xo'jalik ishlari qarovsiz qolib, butun yer-mulki poda boqiladigan yaylovga aylangan.

Anaksagor hur, noan'anaviy fikrlash tarzi tufayli ta'qiblarga duchor bo'lgan. Bir qancha muddat turmada o'tirgan. Anaksagorning faqat «*Tabiat haqida*» nomli asari bizgacha yetib kelgan.

* * *

Anaksagor shunday degandi: «Tuyg'ularimizning o'zligi bois haqiqat xususida mushohada etmoqqa qurbimiz yetmaydi».

* * *

Anaksagordan so'radilar:

— Ne sababdan bu dunyoga kelmaslikdan ko'ra, yorug' olam yuzini ko'rmoqlik afzal sanaladi?

Anaksagor dedi:

— Chunki biz bu olamda osmon va Koinotning qanday tuzilganligi xususida mushohada yuritmoq imkoniga ega bo'lamiz.

* * *

Anaksagor jamoat ishlaridan voz kechib, butun kuch-quvvatini tabiatni o'rganishga bag'ishlagan. Shu sababli undan ko'pincha o'z mamlakati uchun qayg'urish-qayg'urmasligi xususida so'rashardi. Donishmand esa qo'li bilan osmonga ishora qilib:

— Men o'z Vatanim haqida haddan ortiq qayg'uraman! — deb javob berardi.

* * *

Aql nafaqat tirik mavjudotlarda, balki tabiatda ham mavjuddir. Va u butun olamdagi farovonlik hamda mavjud tartib-qoidalarning sababkoridir.

* * *

Har bir narsada barcha narsalarning ma'lum bo'lagi, qismi mujassamdir. Faqat Aqlgina bundan mustasno. Aql har qanday bo'lak va qismlardan xoli, o'ziga-o'zi hukmron hamda o'z holicha mavjuddir. Bordi-yu, Aqlga biron narsa qorishib ketganda, u hech narsaga hokimlik qilolmasdi. Aql mavjud narsalarning eng yengil va musaffosi bo'lib, jamiki bilimlarni o'zida jo etgan va shuning uchun ham u benihoya qudratlidir. Ana shu qudrati ila u barcha tirik jonlarni boshqarib turgusidir.

* * *

«O'simliklar tirik mavjudotlardir. Ular ham his qiladilar, g'am chekadilar, quvonadilar. Bu tuyg'ular ularning yaproqlarida zohir bo'ladi. Shuningdek, o'simliklar aql va bilimga ham egadirlar», — degandi Anaksagor.

* * *

«Anaksagor olov va Quyosh ayni bir narsadir, deb hisoblaganda qattiq yanglishgandi, — deydi Suqrot. — Chunki u odamlar olovga bemalol qaray olishlarini, Quyoshga esa hech qachon tik boqolmasliklarini nazardan qochirgan. Shuningdek, Anaksagor inson terisi Quyosh nuri ta'sirida qorayishini, olov esa bunday qudratga ega emasligini; o'simliklar Quyosh haroratisiz yashay

olmasliklari, olov taftidan esa halok bo'lishlarini unutgan. Anaksagor Quyoshni olovda toblangan tosh, deb ta'riflagan. Ammo tosh qancha qizdirilmasin, hech qachon Quyosh kabi yog'du tarata olmasligi kundek ravshandir. Quyosh esa doimo eng porloq yoritgich bo'lib qolajak».

* * *

Har bir narsa tarkibida nimaningdir ustun darajada ko'pligi bilan boshqa narsalardan ajralib turadi. Masalan, garchi tarkibida hamma narsa bo'lsa-da, ammo oltin miqdori ustun ma'dan biz uchun oltindir.

* * *

Hamma narsalar birgalikda mavjud edi. Aql ularni ajratdi va tartibga keltirdi.

* * *

Harakat ibtidoaga egadir. Hamma narsani harakatga keltirgan Ilohiy Tafakkur uchun ularning harakatini to'xtatib qo'yishga nima to'sqinlik qiladi?

ELEYALIK ZENON

(Miloddan avvalgi 490 (taxminan) -430 yillar)

Zenon Italiyada joylashgan Eleya shaharchasida tug'ilgan. U faylasuf Parmenidning ma'ruzalarini tinglab, saboq olgan. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda u Parmenidning tutingan o'g'li bo'lgan. U birinchi bo'lib «Dialektika»ni kashf etdi. Ya'ni fikrlaridagi qarama-qarshiliklarni fosh etish orqali raqibning so'zlarini rad etish usuliga asos soldi. U butun hayotini «ko'plik»ning yo'qligini isbotlashga bag'ishlagan. Ayniqsa, harakatning mavjudligiga qarshi dalil-isbotlari bilan shuhrat qozongan.

Zenonning quyidagi asarlari ma'lum: «*Tabiat haqida*», «*Bahslar*», «*Faylasuflarga qarshi*», «*Empidokl qarashlariga sharh*».

Zenon hukmdor Narxga qarshi fitnaga qo'shilgani uchun qatl qilingan.

* * *

Zenon: «Falsafa insonga o'limga nisbatan nafrat tuyg'ularini in'om etadi», deb yozgandi.

* * *

Zenon harakatga oid falsafiy fikrini qat'iy himoya qilgan. Uning bu aqidasi «Chopqir Axilles» deb nom olgan. «Axilles qay darajada chopqir bo'lmasin va oraliqdagi masofa qancha bo'lishidan qat'i nazar, u hech qachon toshbaqani quvib yetolmaydi, — deydi Zenon. — Chunki bizning harakat xususidagi tasavvurlarimiz yolg'ondir.

Isbot: Axilles toshbaqagacha bo'lgan masofani bosib o'tarkan, bu vaqtda toshbaqa ham yurishdan to'xtamaydi. Bu holat cheksiz davom etishi mumkinligini inobatga olsak, cheksiz masofani bosib o'tish uchun chegarasiz vaqt kerak bo'ladi. Shunday ekan, harakat haqida so'zlashga o'rin qoladimi?

Bundan tashqari, tabiiyki, Axilles va toshbaqa o'rtasida bir necha gaz va chaqirimlik «masofa» mavjud. Ana shu oraliq masofa Axilles va toshbaqani bir-biridan ajratib turadi. Agar Axilles quvib yetib olsa-yu, toshbaqa bilan uning orasidagi masofa atigi bir necha mikronga yoxud molekular uzunligidagi o'lchamga teng bo'lib qolsa, buni masofa, deb atash mumkinmi?

Zenon bu borada shunday farazni ilgari suradi: «Tasavvur qiling: harakatdagi jism olg'a borarkan, qarshisidagi havoni ham oldinga itaradi. Demakki, u xuddi tiqin (porshen) kabi ro'parasida uchragan barcha buyumlarni ham ilgari surib ketaveradi. Bundan ko'rinib turibdiki, Axilles ham toshbaqaga yaqinlasha borib, uni ozgina bo'lsa-da, oldinga itaradi. Axilles qanchalar tez yugursa, toshbaqaga shuncha kuchli ta'sir etadi. Natijada toshbaqa hamma vaqt Axillesdan ilgarida ketaveradi. Xo'sh, bu qanday harakat bo'ldiki, chopqir Axilles loqal imillagan toshbaqani ham quvib yetolmasa?»

* * *

Zenon «joy»ning mavjudligini inkor etib, shunday fikrni o'rta tashlaydi: «Agar joy mavjud ekan, ayni damda u ham qaysidir joyda mavjud bo'lishi kerak-ku? Har qanday joyning o'ziga tegishli qandaydir joyi bo'lishi tabiiy holdir. Bu holat uzluksiz davom etaveradi. Demak, joy mavjud emas».

* * *

Zenon bir butun narsaning bo'linmasligini tasdiqlaydi. U aytadiki, butun narsa bo'lingach, ko'plab birliklarga ega bo'lamiz. Bu birliklarning har biri o'z navbatida birliklarga bo'linadi. Bu jarayon cheksiz davom etaveradi.

Ammo cheksiz ko'pliklarning cheksiz ko'pligi bema'nilikdir.

AKRAGANTLIK EMPEDOKL
(*Taxminan miloddan avvalgi 490-430 yillar*)

Empedokl Sitsiliyaning Akragant shahrida tugʻilib oʻsgan. U badavlat va taniqli oilaning farzandi boʻlgan. Empedokl falsafa bilan shugʻullanish maqsadida shoh saroyidagi mansabni rad etgan. Empedokl birinchi boʻlib notiqlik ilmini rivojlantirishga kirishdi.

Faylasuf oyoqlariga mis boshmoq va boshiga oltin toj kiyib Yunoniston shaharlarini aylanib chiqqan. Uning jami 5000 ta sheʼridan 450 tasigina bizgacha yetib kelgan. Empedoklning ikki asari maʼlum: «*Tabiat haqida*», «*Poklanish*».

Uning mashhur iborasi quyidagicha ifodalanadi: «Yoʻq, yoʻq, biz hech narsani sezmaymiz va hech narsani koʻrmaymiz. Barcha narsalar biz uchun pinhondir, olamda biron narsa yoʻqki, biz uning nima ekanligini aniqlashga qodir boʻlsak».

* * *

Muhabbat va Adivat! Ularning har ikkisi abadiydir. Yaralish va ibtido tashbehleri bu ikki tuygʻuga begona. Chunki ular avvaldan oxir qadar yashaydilar. Shuningdek, Muhabbat va Adivat doimo birgalikda mavjuddir.

Bordi-yu, Muhabbat va Adivat butkul mahv etilib, yoʻqlikka yuz tutganida, Koinot qanday paydo boʻlardi?

* * *

Ahmoqlar — unsurlari yengil va siyrak joylashgan kimsalardir. Ular kaltafahm va sustkash boʻladilar. Unsurlari moʻl, ammo mayda boʻlaklardan iborat odamlar esa taʼsirchandirlar. Ular har ishga oʻzlarini uraveradilar-u, biroq qiziqqonliklari bois ishlarini oxiriga yetkazolmaydilar. Maʼlum turdagi unsurlar meʼyorida joylashganlar esa biror-bir bilim zakiylaridir. Yaʼni bunday odamlarning baʼzisi yaxshi notiq, boshqa birovi uddaburondir. Chunki unsurlar ulardan baʼzisining qoʻlida boʻlsa, boshqa bironing boʻgʻzida makon topgan. Eng aqlli odamlarda esa hamma unsurlar aralash holda bir tekis taqsimlanadi. Va bu unsurlar katta ham, kichik ham emasdir.

* * *

Muhabbat hamma narsani birlashtiradi. Adivat esa ajratadi.

* * *

Hislarga ishonma va fikrla.

HORGIY (GORGIY)
(Miloddan avvalgi 483 (taxminan) - 375 yillar)

Yunonistonlik faylasuf, notiq Horgiy Sitsiliyadagi Leontin shahrida tug'ilgan. U faylasuf Empedoklning shogirdi. 427 yildan boshlab Afina shahrida yashagan. Horgiyning quyidagi asarlari ma'lum: «*Yelenaga maqtovlar*» (ma'ruza), «*Tabiat to'g'risida*», «*Palamedni yoqlab...*»

* * *

Dori-darmon jismimizga qanday ta'sir o'tkazsa, so'z ham ruhimizga shunday ta'sir etadi. Dorilarning ba'zisi tanadagi turli xiltlarni haydasa, boshqalari goho o'limga sabab bo'ladi. Xuddi shunga o'xshash ba'zi bir notiqlar tinglovchilarni qayg'uga botirsa, boshqalari ularga huzur-halovat, ko'tarinkilik baxsh etadilar. Ayrim notiqlar esa insonlar qalbiga qutqu salsalar, yana birovleri tinglovchilarda mardonavorlikni jo'sh urdiradilar. Boshqa bir toifa notiqlar yovuz so'zlari bilan tinglovchilarni rom etib, qalblarni zaharlaydilar.

* * *

San'at odamlarni boshqa hunarlardan ko'ra ko'proq ishontiradi. San'at majburlash orqali emas, balki ixtiyoriy ravishda hammani o'z quliga aylantiradi.

PROTAGOR

(Taxminan miloddan avvalgi 480-410 yillar)

Qadimgi yunon faylasufi, mohir notiq Protagor Abdera shahrida tug'ilgan. U sofistlardan bo'lib, talabalarga falsafa, notqlik va bahs san'ati (eristika)dan saboq bergan. «Sofist» — qadimiy yunoncha so'z bo'lib, usta, yaratuvchi, ixtirochi, donishmand degan ma'nolarni anglatadi. Ammo miloddan avvalgi V asrning ikkinchi yarmidan bu so'z alohida ma'no kasb eta boshladi. Ya'ni falsafa, notqlik va bahs san'atidan pullik saboq beruvchilar sofistlar deb atala boshladi.

Protagorni 411 yilda dahriylikda ayblashdi, uning «Tangrilar haqida» deb nomlanuvchi kitobi yoqib yuborildi, o'zi o'lim jazosiga hukm etildi. Ammo hukm bekor qilinib, Protagor avf etildi va Afinadan badarg'a qilindi. Protagor 410 yilda Janubiy Italiyadan Sitsiliyaga ketayotib, Messin bo'g'ozida suvga cho'kib halok bo'ldi.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Tangrilar haqida*», «*Bahs ilmi*», «*Narsalarning ibtidoiy tartibi to'g'risida*», «*Davlat to'g'risida*», «*Buyuk so'z*», «*Mohiyat haqida*» va *boshqalar*.

* * *

Irlandiyaning «Xeyn end sone» deb ataluvchi kema qatnovi birlashmasining tamg'asida qo'l panjasi va uch tomchi qon suvrati tasvirlangan.

Bu belgi zamirida Protagor uchun muammo hisoblangan «masala»ning mohiyati aks etgan tarixiy voqea yotadi.

Aytishlaricha, bir odamning ikki o'g'li va bisotida bittagina kemasi bo'lgan. U ana shu kemani qaysi o'g'luga meros qilib qoldirishini bilmay boshi qotadi. O'ylay-o'ylay oxir-oqibat, ikki o'g'luga bir xil shart qo'yadi. Ya'ni, qaysi biri kemanding yon chekkasiga birinchi bo'lib qo'lini tekkizsa, kema o'shanga nasib etishini ma'lum qiladi. Belgilangan kuni ikki o'g'il ikki qayiqqa o'tirib, kema tomon zo'r berib eshak esha boshlaydilar... Akasi ancha ilgari lab ketganini ko'rgan kenja o'g'il boltani olib, bir qo'lining panjasini chopadi. So'ng kesilgan panjani kema tomon uloqtiradi. Natijada kema zukko kenja o'g'ilga nasib etadi...

* * *

Inson barcha narsalarning: mavjud narsalarning mavjudligini va nomavjud narsalarning nomavjudligini belgilovchi omildir.

* * *

Mana bu naql faylasuf Protagor tafakkurining mevasidir: «Timsoh bir ayolning bolasini o'g'irlab ketdi. Onazor timsohdan jigarbandini qaytarib berishini o'tinib so'radi.

Shunda timsoh:

— Mayli, bolangni qaytarib beraman. Faqat bir shartim bor. Sen menga haqiqatni aytishing kerak!
— dedi.

Ayol bir oz o'ylanib, dedi:

— Lekin, baribir, sen menga bolamni qaytarmaysan.

— Demak, so'zingdan ko'rinadiki, haqiqatni aytish-aytmasligingdan qat'i nazar, bolangni qaytarolmayman. Negaki, agar sening hozirgina og'zingdan chiqqan so'zlar haqiqat bo'lsa, unga muvofiq bolangni senga qaytarmasligim kerak. Bordi-yu, so'zlaring haqiqatligini inkor etsang ham farzandingni qaytarib berolmayman. Chunki sen mening shartimni bajarmagan bo'lasan!»

* * *

Protagor shogirdi Evatl bilan shartnoma tuzadi. Bu shartnomaga muvofiq Evatl o'zi olib borgan sud

jarayonida g'olib chiqsa, Protagorga pul berishi lozim edi. Lekin shogird biror sud jarayonini boshlashga shoshilmaydi. Toqati toq bo'lgan ustoz shogirdiga: «Seni sudga beraman», — deb po'pisa qiladi. Evatl esa hali bitta ham sud jarayonida g'olib chiqmaganini ro'kach qilib, pul berishdan bosh tortadi.

Shunda Protagor:

— U holda sudga murojaat qilamiz. Agar ajrim mening foydamga hal bo'lsa, sen menga pul berasan. Bordi-yu, sen g'olib chiqqan taqdiringda ham mendan qarzdor bo'lib qolasan. Chunki avval shunday shartlashganmiz, — deydi.

O'z ustoziga munosib shogird bo'lgan Evatl Protagorni mana bu javob bilan lol qoldiradi:

— Agar sudda men mag'lub bo'lsam, sizga pul bermasligim aniq. Chunki kelishuvimizga muvofiq men g'olib bo'lsamgina to'lov to'lashim lozim. Sud jarayonida g'olib chiqsam ham pul bermayman. Chunki men g'alaba qozongan bo'laman.

(Ustoz va shogird o'rtasidagi bu muammoli munozara jahon tarixi sahifalarida «Evatl safsatasi» nomi bilan muhrlanib qolgan).

MO-SZI (MO DI)
(Miloddan avvalgi 480 (taxminan) -400 yillar)

Qadimiy Xitoy faylasufi Mo-tszzi mayda mulkdor oilasida tug'ildi. U g'ildiraklar va qurollar uchun so'loq yasovchi mohir usta bo'lgan. Konfutsiy ta'limotini chuqur o'rgangan. U xitoy falsafasiga birinchi bo'lib GU (sabab) va LEY (tur) darajalari tushunchasini olib kirdi hamda asoslab berdi.

Mo-tszzi qarashlari uning shogirdlari tomonidan to'plangan «Mo-tszzi» kitobida jamlangan. Mo-tszzining zamondoshlariga ta'siri shunchalar kuchli bo'lganki, u xuddi Konfutsiy kabi shuhrat qozongan.

* * *

Odamzot endigina paydo bo'lgan qadim zamonlarda insonlar jazo nima ekanligini bilishmas, adolatni har kim o'zicha tushunardi. Adolat haqida o'nta odam o'n xil o'ylar va har biri o'zicha haq edi. Oqibatda odamlar o'rtasida kuchli adovat paydo bo'ldi. Tartibsizlik va o'zaro adovatning sababi boshboshdoqlik ekanini anglagan odamlar oralaridan eng adolatli va dono kishini hukmdorlikka tanlab olishdi va uni Samo farzandi, deb e'lon qilishdi.

* * *

Mo-tszzining shogirdi Pen Sin ustoziga dedi:

— O'tmishni bilish mumkin, ammo kelajakda nimalar yuz berishini avvaldan bilib bo'lmaydi.

Mo-tszzi shogirdiga javoban shunday dedi:

— Faraz qilginki, yuz li uzoqlikda yashovchi yaqin kishilarning boshiga og'ir kulfat tushdi. Vaziyat shundayki, bir kunda ularning hayot-mamoti hal bo'ladi. Agar sen ana shu bir kun ichida ularning qoshiga yetib borolsang, tirik qoladilar, aks holda halokatga mahkum bo'ladilar. Qarshingda esa manzilga eltuvchi ikki arava turibdi. Aravalardan biri o'ta mustahkam va baquvvat otlar qo'shilgan, ikkinchisining esa g'ildiraklari singan va bir juft oriq ot qo'shilgan. Qani, ayt-chi, sen qay birini tanlaysan?

— Albatta, baquvvat aravani tanlayman-da! — dedi shogird o'ylab o'tirmay.

Shunda Mo-tszzi istehzo bilan dedi:

— Xo'sh, unda nima sababdan kelajakni oldindan ko'rib bo'lmaydi, deyapsan?

* * *

Insonlar o'rtasidagi o'zaro mehr-muhabbat o'zgarlar mulkiga, xonadoniga xuddi o'ziniki kabi munosabatda bo'lib, har bir kishini o'zini tushungandek tushunishga o'rgatadi.

* * *

Odamlar orasida o'ta noyob fazilatlar tufayli hayotdan ko'z yumganlar ko'proq uchraydi. Chunki haddan ortiq yukni asrash doimo ranju alam chekishga sabab bo'ladi. Zotan, baland daraxtga eng avval bolta uradilar, o'hu va toshbaqaning yirigini ham darrov qo'lga tushiradilar, katta ilonni esa birinchi bo'lib mahv etadilar.

* * *

Devor qanday tiklanadi? Buning uchun har kim qo'lidan kelgan ishni bajaradi: kimdir g'isht teradi, boshqa bir odam loy tashib turadi, yana birov g'ishtning bir tekis terilishini o'lchab boradi. Shu taxlit devor qurib bitkaziladi. Adolat poydevori ham shu yo'sinda tiklanadi. Bu yo'lda fikrlay olishga layoqati bo'lganlar, mayli fikrlasinlar. Tarixiy kitoblarni bayon eta oluvchilar esa tarixiy kitoblarni talqin etaversinlar, qo'lidan boshqa ish keladiganlar, shu xizmatlarini bajaraversinlar. Ana shunda adolat yo'lidagi barcha ishlar albatta amalga oshiriladi.

* * *

Mo-Szi yana quyidagi fikrlarni olg'a suradi: «Samo adolatni sevadi. Adolatsizlikdan esa nafratlanadi. U insonlar bir-birini sevib, bir-biriga doimo yordam berishini tilaydi».

* * *

Donishmandlarni davlat ishlariga ko'proq jalb etib, martabalarini oshirmoq, ularning badavlat va e'tiborli bo'lishlarini, amaldorlar ustidan nazorat o'rnatishlarini ta'minlamoq joizdir.

* * *

Mamlakatning butun boyligi jam etilganda ham qimmatini jihatidan donishmandlar va davlat ishiga jalb etilgan zakovat sohiblariga tenglasholmaydi.

* * *

Kambag'allik — mamlakatdagi tartibsizliklar ildizi.

* * *

Insonga baho berishda uning niyatlari majmuini va harakatlari natijasini ko'rib chiqish kerak.

* * *

Dono hukmdor xalqqa foyda keltirmaydigan xarajatlardan voz kechadi.

* * *

Hukmdorlar haqiqatni tik aytadigan mulozimlarga ega bo'lmog'i zarur.

SUQROT

(Miloddan avvalgi 469-399 yillar)

Mashhur yunon faylasufi Suqrot Attika shahrida haykaltarosh Sofroniks va doya Fenaretta oilasida dunyoga keldi. U juda ko'rimsiz qiyofaga ega bo'lgan. Past bo'yli, qorni osilgan, kalta bo'yinli, keng va do'ng peshonali, yapaloq, tanqaygan burunining teshiklari katta, lablari do'rdoq Suqrotning ukki ko'zlari kishiga zimdan boqishga moyil edi. U doim eski liboslarda, yalangoyoq yurgan.

Ayollar borasida ham Suqrotning omadi yurishmagan. Garchi ikki marta uylangan bo'lsa-da, oilaviy baxtga erisholmagan.

Suqrot asosiy vaqtini munozara va bahslarda o'tkazgan. Bahslarda doim uning qo'li baland kelgan. Shuning uchun ko'pincha uning sochidan tortib kaltaklashgan, ustidan kulib, haqoratlashgan. Suqrot hammasiga dosh bergan. Hatto bir kuni tepki yeganda ham chidab turavergan. Odamlar bundan ajablanishganda ularga qarata shunday degan: «Eshak tepsa, uni sudga berolmayman-ku!»

Suqrot mohir raqqos bo'lgan va bunday mashqni jismning salomatligi uchun foydali deb bilgan.

U talabalarga og'zaki saboq bergan va hech qanday yozma manba qoldirmagan. Timey ismli shogirdi: «Ey ustoz, nima sababdan dono fikrlaringizni qog'ozga tushirmaysiz?» — deb so'raganda, Suqrot: «Ey Timey, o'lik hayvonlarning terisiga ishonching va tirik, barhayot fikrlarga ishonchsizliging juda mustahkam ekan», — deb javob bergan.

399 yil Suqrot bir yurtdoshining fitnasi tufayli fuqarolik me'yorlarini buzganlikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan va qatl etilgan. Sudda Suqrotning og'zidan chiqqan so'nggi so'zlar shunday bo'lgan: «Menga o'lish uchun, sizga esa yashash uchun bu yerni tark etish fursati yetdi. Faqat buning qay biri afzalligi Xudodan o'zga hech kimga ayon emas».

Sudda 220 nafar odam Suqrotning aybsizligini yoqlab, 280 nafar kishi esa unga qarshi ovoz bergan.

O'sha davrdagi qoidaga ko'ra, o'limga mahkum etilganlarga belgilangan vaqtda zaharli tsikuta (zaharli suv o'simligi, bodayoni rumi, zangpoya deb ham ataladi) o'simligini ezib ichirishgan. ... Suqrot ruhining eson-omon boqiy dunyoga rixlat etishini Tangridan fikran so'rab, xotirjamlik va osonlik bilan zahar to'ldirilgan idishni bo'shatadi. Tegrasidagi do'stlari yig'lab yuborishadi. Faylasuf ularni tinchlantirib, sukunatda hayot bilan vidolashishi kerakligini uqtiradi. U bir oz yurib, oyoqlari og'irlashgach, turma burchagidagi yog'och chorpoyaga cho'ziladi. Keyin: «Kriton, biz Asklepiydan xo'roz qarzmiz. Xo'rozni qaytaring, yodingizdan chiqmasin», — deydi shogirdiga. Bu Suqrotning so'nggi so'zlari edi. Qadimgi yunonlar odatiga ko'ra, bemorlarning tuzalishi uchun Apollonning o'g'li, tabiblar Tangrisi Asklepiyga xo'roz so'yib, qurbonlik qilingan. Suqrot o'z ruhini poklash va xasta jismdan xalos bo'lishni nazarda tutib, shogirdiga yuqoridagi vasiyatni aytgan.

Suqrotni butun umri davomida Ovidiyning «Evrilish» asarida tilga olingan inson xulq-atvoridagi bir noqislik bezovta qilgan. Ovidiy shunday yozgandi: «Ezgulikka duch kelsam, maqtayman-u, ammo yomonlikning ta'siriga berilaman».

* * *

Suqrot oila haqidagi qarashlarini mana bu hikmatga jo etgandi: «Uylanasanmi, uylanmaysanmi — baribir pushaymon yeysan».

* * *

«Navqironlik chog'larimda tabiatni kuzatish mening eng sevimli mashg'ulotim edi, — deydi Suqrot. — Har bir hodisa meni ajablantirar, hayratga solardi: tug'ilish, o'lish, mavjudlikning boisi ne?.. Men olamning bir burchidan kirib, ikkinchi bir burchidan chiqarkanman, o'zimga o'zim birinchi navbatda shunday savollar berardim: «Tirik mavjudotlar, ba'zi odamlar o'ylaganidek, issiqlik va sovuqlikning bir-biriga o'zaro ta'sir etib, chirish jarayoni yuzaga kelishi oqibatida paydo bo'lmasmikan? Inson qay tarzda fikr yuritadi? Qon yordamidami, havo yoki olov vositasidami?»

Bundan tashqari, o'zimning bu taxlit tadqiqotlarga yaroqsiz ekanimni anglash uchun butun borliq, fazo va Yerdagi o'zgarishlar haqida tinimsiz o'y suraverardim».

* * *

Suqrotning ba'zi harakatlari atrofdagilarni hayratga solgan. Bir kuni u ko'chada o'spirin Ksenofantga duch kelib qoldi. Yigitchadagi botiniy iste'dodni ilg'agan faylasuf qo'lidagi hassasi bilan uning yo'lini to'sdi.

— Menga ayt-chi, — so'radi Suqrot, — unni qaerdan sotib oladilar?

— Bozordan, — javob berdi Ksenofant.

— Yog'ni-chi?

— Uni ham bozordan xarid qiladilar.

— Donishmandlik va ezgulik istab qaerga boradilar?

Ksenofant o'ylanib qoldi.

— Ortimdan yur, men seni o'sha yerga olib boraman, — dedi Suqrot shunda.

... Shu tariqa Ksenofant Suqrotning bir umrlik yo'ldoshi va hamsuhbati bo'lib qoldi. U Suqrotning o'limidan so'ng Aflotun kabi yangi avlodlarga ustoz haqidagi xotiralarini esdalik qilib qoldirdi.

* * *

Bir kuni Alkiviad Suqrotga uy qurish uchun yer maydoni in'om etish niyatida ekanligini aytdi. Suqrot unga javoban shunday dedi: «Aytaylik, menga bor-yo'g'i bittagina shippak kerak bo'lsa-yu, sen menga butun boshli bir buqaning terisini in'om etsang, hammaga kulgu bo'lib qolmaymanmi?»

* * *

Kunlardan bir kun Suqrotning rafiqasi Ksantippa avvaliga erini obdan koyib, so'ng ustidan suv quyib yubordi. «Aytgandim-a, — deya g'o'ldiradi sho'rlik faylasuf, — Ksantippa avvaliga momaqaldiroq bo'lib gumburlaydi-da, so'ng yomg'ir bo'lib savalaydi». Buni ko'rgan Alkiviad Ksantippaning janjaliga dosh berib bo'lmasligini e'tirof etadi. Suqrot Alkiviadga:

— Men bu janjallarga g'ildirakning to'xtovsiz g'irchillashi kabi ko'nikib ketganman. Masalan, sen g'ozlarning g'ag'illashiga toqat qilasan-ku!

— Shundayku-ya, lekin buning evaziga men g'ozlardan tuxum va go'sht olaman, — deydi faylasufga javoban Alkiviad.

— Ksantippa esa menga farzand tug'ib beradi, — deydi Suqrot.

* * *

Janjalkash rafiqam men uchun go'yo chavandozning asov oti kabidir. Asov otni bo'ysundirolgan chavandoz har qanday tulporni bemalol minolganidek, men ham Ksantippa bilan murosa qilish vositasida o'zga kishilar bilan osongina muomalada bo'la olaman.

* * *

Taajjubki, haykaltaroshlar toshni insonga o'xshatish yo'lida o'lib-tiriladilar-u, ammo o'zlarining toshga o'xshab qolmasliklari haqida qayg'urmaydilar.

* * *

Saltanat hassasini qo'lida tutgan har qanday kishi ham hukmdor bo'lavermaydi. Shuningdek, e'tiborli amaldorlar tomonidan saylangan, qur'a tashlab yoki zo'ravonlik, yoinki aldov yo'li bilan davlat tepasiga kelib qolgan kimsa ham haqiqiy hukmdor bo'lolmagay, faqatgina saltanatni boshqarish uquvi bo'lgan zotlarga podshohlik va hukmdorlikka loyiqdirlar».

* * *

Suqrot faylasuflarga ta'rif berar ekan: «Faylasuf donishmand hamda johil oralig'idagi mavqeni egallaydi», — deydi.

* * *

Men bu odamdan ko'ra donoroqman. Sababi, har ikkimiz ham ba'zi bir joiz va zarur narsalarni bilmasak-da, u manmanlik qiladi, men esa manmanlikdan o'zimni tiyaman.

* * *

Adolat va ezgulikdan ayri tushgan har qanday bilim dog'ulilikka aylanadi. Uni donolik, deb atash nojoizdir, — deydi Suqrot.

* * *

O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydaliligi va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qo'lidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi o'laroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezgulik yo'lida foydalana biladi. Oqibatda o'zini kulfatlardan asraydi.

* * *

Pul ezgulikni tug'dirmaydi, aksincha, ezgulik tufayli odamlar shaxsiy hayotda ham, jamiyatda ham pul va boshqa boyliklarga ega bo'ladilar.

* * *

Rivoyat qiladilarkim, Apollodor Suqrotga o'limi oldidan qimmatbaho libos kiyishni taklif etadi.
— Nega? — deydi Suqrot Apollodorga javoban. — Bundan chiqdi egnimdagi faqirona libosim tirigimga yaroqligu, o'ligimga yaroqsiz ekan-da?!

* * *

— Suqrot, afinaliklar seni o'limga hukm etdilar, — dedilar faylasufga.

Suqrot xotirjamlik bilan dedi:

— Ularni esa tabiat o'limga mahkum etdi.

* * *

Sud chog'ida Suqrotga so'z berildi. Suqrot nutqida o'zini so'naga, afinaliklarni esa katta, olijanob, ammo semiz va yalqov otga mengzaydi. «Bunday otlarni birorta so'na chaqib, choptirib turishi lozim, — deydi u va bu o'xshatishni shunday yakunlaydi: — Fikrimcha, Tangri meni kun bo'yi butun shaharni kezib, har biringizni uyg'otish va tinmay tanbeh berib, to'g'ri yo'lga boshlash uchun yuborgan. So'zlarimga ishoning, afinaliklar. Men kabilarni topish sizlarga oson bo'lmaydi. Menga ishonsangiz, hayotimni saqlab qolasiz. Biroq siz so'na chaqib tuyqusdan uyqudan uyg'ongan va g'azabga mingan odamlar kabi meni osonlik bilan urib o'ldirishingiz ham mumkin. U holda Tangri yana kimnidir yo'llagunga qadar qolgan umringizni g'aflatda o'tkazasiz».

* * *

«Qanday odamni baxtli sanamoq mumkin?» — degan savolga Suqrot shunday javob berdi:

— O'tkir aql va teran, halol fikrlar egasi baxtiyordir.

* * *

Yoshlarga ko'zguga ko'proq boqishlarini maslahat beraman, — deydi Suqrot, — toki ularning xushsuratlari o'z husnlarini sharmanda etmasinlar, badbasharalari esa xunukliklarini odoblari bilan bezasinlar.

* * *

O'z darajasiga yetolmaslik — johillikdan o'zga narsa emas. O'z darajasidan oshmoqlik esa donolikning o'zginasidir.

DEMOKRIT

(Milloddan avvalgi 460-360 yillar)

Qadimgi yunon faylasufi Demokrit Abdera shahrida tug'ilib o'sgan. U badavlat oilaning farzandi edi. Ammo boylikdan kechib, butun umrini kambag'allikda o'tkazdi. Bor umrini donishsevarlikka bag'ishladi. Misr, Eron, Hindiston, Habashistonga sayohat qilgan.

Demokrit shahar tashqarisida joylashgan yer ostidagi sag'anada kechayu kunduz tinmay ijod bilan mashg'ul bo'lgan.

U ellikka yaqin asar yozib qoldirgan. «*Inson tabiati to'g'risida*», «*G'oyalar haqida*», «*Maqsad haqida*» va boshqalar shular jumlasidandir. Pifagorning o'g'li Arimnest Demokritning ustози bo'lgan.

* * *

Ezgulik adolatsizlik qilmaslikkina emas, uni istamaslik hamdir.

* * *

So'z — amalning soyasi.

* * *

O'zida yo'q narsalar uchun g'am chekmaydigan, boridan quvonadiganlar aqlli kishilardir.

* * *

Demokritning yuz-ko'zidan sira tabassum arimagan. Chunki odamlar bajarayotgan barcha jiddiy amallar unga kulgili tuyulardi.

Demokrit g'ayrioddiy narsalarni darrov ilg'ab olish va ulardan hayratlanishning hadisini olgan edi. Rivoyat qilishlaricha, Demokrit bir o'tinchining sarjirlarni mukammal handasaviy shaklda taxlayotganini ko'rib va bu ishni mutlaqo ongli ravishda, mustaqil bajarayotganini bilib hayratga tushadi. Taxminlarga qaraganda, bu o'tinchi bo'lg'usi faylasuf Protagor edi.

* * *

Ne tongki, har qanday odam qancha qo'yi borligini hech bir qiyinchiliksiz ayta oladi-yu, lekin hamma ham nechta do'sti borligini sanab berolmaydi. Nahotki, do'stlar shunchalik qadrsiz bo'lsa?

* * *

Demokrit misdan yasalgan yaltiroq qalqonni quyoshga tutib, o'z ko'zlarini ko'r qilgan.

Faylasufning bu qilmishini turlicha izohlaydilar. Masalan, ba'zi manbalarga ko'ra, Demokrit Quyoshning tabiatini tadqiq etarkan, XIX asrda hayotini elektromagnit to'lqinlarini o'rganishga bag'ishlagan Xenri Xers taqdirini takrorlagan. Boshqa bir rivoyatda aytilishicha, Demokrit olamni «nomukammal asboblar» yordamida ko'rish imkonidan o'zini atayin mahrum etib, tafakkur ko'zini ochish uchun ko'zlarini «darcha»ga aylantirgan. Sitseron esa aytadiki: «Demokrit o'zini-o'zi so'qirlikka mahkum etdi. Chunki faylasuf ko'zning aldamchi manzaralari va to'siqlaridan xalos bo'lgan ong vositasida fikr yuritib, tabiatni mushohada etish va anglash kishiga ko'proq zavq bag'ishlaydi, deb hisoblardi».

* * *

Nafaqat yovni yengganlar, balki o'z nafi ustidan hukmronlik qila olganlar ham marddirlar, — deb yozadi Demokrit. — Ba'zilar butun boshli shaharlarga hokimlik qilish barobarida ayolning quliga aylanadilar.

* * *

Bitta ilmiy isbotu dalilni qo'lga kiritish men uchun fors saltanatiga hokimlik qilishdan a'loroqdir, — degandi Demokrit.

* * *

Hamma narsaning o'rtamiyonasi a'lo. Mo'l-ko'lchilik ham, yetishmovchilik ham men uchun begonadir, — deydi Demokrit.

* * *

Yaqinlarining baxtsizligidan quvonuvchilar taqdir charxpalagi hammaga o'z ta'sirini o'tkazishini tushunmaydilar.

* * *

Haddan ortiq tilamoqlik go'daklarga yarashadi. Erlarga emas.

* * *

Mardlik taqdir zarbalarini pisand etmaydi.

* * *

Bir kuni Demokrit tushlik chog'ida asal isi ufurib turgan g'oyat shirin anjirni yeya turib, o'yga toladi: «Bu anjirlar nega haddan ortiq shirin?»

Faylasuf savoliga javob topish uchun tuyqusdan o'rnidan turadi-da, anjir daraxti o'sadigan bog' tomon yo'l oladi. Xizmatkor ayol sohibining nogahon besaranjom tortishi sababini bilgach kulib, anjirlarni asalning idishiga solib keltirgani, shu bois ular haddan ortiq shirali ekanini ma'lum qiladi. Ayolning gaplarini eshitib, anjirni tadqiq etishga bel bog'lagan faylasufning hafsalasi pir bo'ladi va shashtini qaytargani uchun undan qattiq ranjiydi. «Bu yerdan ket, — deydi ayolga. — Sen mening ta'bimni xira qilding. Lekin bari bir bu hodisaning tagiga yetmaguncha tinchimayman». Shundan so'ng chindan ham Demokrit asossiz va yolg'on anjir hodisasini izohlashga qat'iy kirishadi.

* * *

Demokrit shunday degandi: «Koinotning ibtidosi — atomlar va bo'shliqdan iborat. Qolgan barcha narsalar faqat fikran mavjuddir».

* * *

Bu olamda yo hech narsa chinakam emas, yoxud chinakam narsalarni biz ilg'ay olmaymiz, — deydi Demokrit.

* * *

Bilishning ikki ko'rinishi mavjud. Ularning biri tuyg'ular vositasida bilish, ikkinchisi tafakkur ila bilishdir.

* * *

Baxt yaxshi kayfiyat, farovonlik, uyg'unlik, mutanosiblik va vazminlikdir.

* * *

Demokritning donoligi, zukkoligi va o'tkir bashoratchilik qobiliyati haqida ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Ulardan birida hikoya qilinishicha, Eron shohi Doroning sohibjamol va suyukli rafiqasi vafot etadi. Hukmdorning chuqur qayg'uga botganini ko'rgan Demokrit hamma aytganlarini so'zsiz bajarish sharti bilan malikani tiriltirishga va'da beradi. Doro saroy a'yonlariga Demokrit istagan narsani muhayyo qilish haqida farmoyish beradi. Hamma aytganlari bajo bo'lgach, Demokrit faqat birgina

narsa yetishmayotganini, ya'ni malikaning qabriga hayoti davomida sira g'am chekmagan uchta odamning ismini yozish kerakligini, shunda malika o'sha zahoti tirilishini aytadi. Tabiiyki, qudratli hukmdor bitta ham g'amsiz odamni topolmaydi. Shunda Demokrit odatdagidek kulib, Doroga qarata shunday deydi: «Ana shunaqa noshukur zot, g'am-tashvish faqatgina sening boshingga tushgandek ertayu kech yig'laganing-yig'lagan. Axir, aqalli bitta ham g'amsiz odamni topolmading-ku!»

* * *

Olamlar son-sanoqsizdir, — deb yozadi Demokrit. — Ular turlicha kattalikda bo'lib, sarhadsiz bo'shliqdan vujudga keladi, yashaydi va halok bo'ladi. Ularning ba'zida Quyosh ham, Oy ham yo'q. Ba'zilarida esa Quyosh va Oy biznikidan kattaroq, ayrimlarida ularning soni bir nechta. Olamlar orasidagi masofa turlicha bo'lib, ba'zi joylarda ular g'uj-g'uj, boshqa yerlarda siyrak joylashgan. Ba'zi olamlar o'sish jarayonini, ayrimlari taraqqiyotining eng gullagan davrini kechirayotgan bo'lsalar, boshqalari halokatga yuz tutganlar. Bir joyda olamlar tug'lsa, ikkinchi joyda g'oyib bo'ladi. Ular bir-birlari bilan to'qnashib, halokatga uchraydilar. Ba'zi olamlarda jonzotlar ham, o'simliklar ham, suv ham bo'lmaydi.

* * *

Sarhadsiz fazoda men kabi sanoqsiz demokritlar mavjuddir.

* * *

O'ta qo'pol so'zlayotgan bir odamni ko'rib, Demokrit shunday degan ekan: «Bu odam so'zlay olmaslikni uddalarkan-u, ammo sukut saqlashni eplay olmas ekan».

* * *

Bilimlar mo'lligiga emas, fikrlar mo'lligiga intilmoq joiz, — deydi Demokrit.

* * *

Ochiq-oydin so'zlamoqlik — ozod ruhning sifatidir. Biroq uni bevaqt ijro etish xatarli.

* * *

O'zgaralar ustidan hukmronlik da'vo qiluvchi odam avvalo o'zini boshqara bilmog'i lozimdir.

* * *

Vijdonli va insofsiz odamlarni nafaqat bajarayotgan amallaridan, balki xohish-istaklaridan ham bilib olish mumkin.

ANTISFEN

(Miloddan avvalgi 444-366 yillar)

Antisfen — miloddan avvalgi V-IV asrlarda yashab o'tgan yunon faylasufidir. U avvaliga faylasuf Xorgiyning shogirdi bo'lgan. Keyinchalik Suqrot dan ilm o'rgangan. Antisfen chekka Pireya shahrida yashasada, har kuni 40 stadiya (1 stadiya — 184,75 gaz) yo'l bosib, Suqrotning huzuriga qatnagan. Keyinchalik Antisfen kiniklar maktabiga asos solgan. Faylasuf Diohen Antisfenning eng iqtidorli shogirdlaridan edi. Antisfen o'limga hukm etilgan ustozini Suqrot bilan qatl oldidan hamsuhbat bo'lgan. Antisfen birinchilardan bo'lib qullar va ozod qashshoqlarga xos buyumlar hamda liboslarni o'ziga ravo ko'rdi. Shu yo'l bilan o'zi asos solgan kinik maktabining boshqalardan ajralib turishini ta'minladi. Kiniklar egnilariga kalta jomakor kamzul kiyib, qo'llarida gadoylarning to'rvasi va darbadarlarning tayog'ini ko'tarib yurganlar. Ehtiyojlarni har tomonlama chegaralamoq Antisfen hayotining mazmuni sanalgan. U o'zini «zotsiz ko'ppak» deb atagan. 77 yoshida o'pka siliga chalinib, vafot etgan.

Antisfenning quyidagi asarlari ma'lum: «*Haqiqat*», «*Fikr va bilim haqida*», «*Savol va javob haqida*», «*Sevgi, nikoh va farzandlarning dunyoga kelishi haqida*», «*Gerakl*».

* * *

Antisfendan eng zarur ilm qaysi ekanligi xususida so'raganlarida: «Ilmlarning eng zaruri nokerak narsalarni unutish ilmidir», — deb javob bergandi.

* * *

Falsafa menga o'z-o'zim bilan suhbat qurishni o'rgatdi, — deydi Antisfen.

* * *

Yaxshi va yomon odamlarni ajratish layoqatini boy bergan hukumat halokatga mahkumdir.

* * *

Adolatli zotlarni tug'ishganingizdan ham a'lo ko'ring, — degandi Antisfen.

* * *

Donishmandlik maqomiga erishganlar keraksiz buyum va fikrlarga chalg'imasliklari uchun boshqa ilmlarga qiziqmasliklari joiz.

* * *

Antisfenning o'z shogirdlariga o'ta qattiqqo'lligi sababini so'rashganda, u shunday javob beradi: «Hakimlar ham bemorlarga qattiqqo'ldirlar».

* * *

Bir odam Antisfenga dedi:

— Seni ko'pchilik maqtayapti.

Antisfen undan ajablanib so'radi;

— Nima, biror noma'qul ish qilib qo'ydimmi?

* * *

O'zgalardan qo'rquvchi kimsa, garchi o'zi buni sezmasada, quldir.

* * *

Donishmand hech narsaga va hech kimga muhtoj bo'lmaydi, chunki o'zgalarga tegishli barcha narsalar unga ham tegishlidir.

KIRENALIK ARISTIPP (Miloddan avvalgi 430-355 yillar)

«Falsafaning foydasi shundaki, u har qanday odam bilan soʻzlasha olish imkonini beradi», — degan edi faylasuf Aristipp. Yunonistonning Kirena shahrida tugʻilib oʻsgan bu faylasufni nevarasi bilan chalkashtirib yubormaslik uchun Katta Aristipp, deb atashgan. Aristipp avval Protagor, keyinchalik Suqrot qoʻlida tahsil olgan. U rohatu halovat inson uchun eng oliy baxt, deb hisoblovchi kirenaliklar yoxud gedonistlar maktabini yaratgan. Aristippning eng sadoqatli izdoshlari orasida uning qizi Areta alohida ajralib turardi. Areta otasining ishini davom ettirib, muallimalik qilgan va oʻgʻli Kichik Aristippga ham falsafa ilmini oʻrgatgan.

Aristipp Suqrotning shogirdlari orasida birinchilardan boʻlib, tinglovchilardan pul olib ustoziga joʻnatib turgan.

Hashamdorlik va bashang kiyinishni xush koʻrgan noziktaʼb Aristipp olam kezib, kiborlarcha hayot kechirgan. Afsuski, uning birorta ham asari bizgacha yetib kelmagan.

* * *

Aristipp Korinf dengizida kemada suzib yurgan chogʻida qattiq boʻron turadi. Faylasufning qattiq qoʻrquvga tushganini koʻrgan yoʻlovchilardan biri Aristippga deydi:

— Biz — oddiy odamlar unchalik qoʻrqmayapmiz-ku, siz faylasuf boʻla turib, nega buncha dahshatga tushayapsiz?

Aristipp unga shunday javob qaytaradi:

— Siz ham, men ham hech shubhasiz, aynan bir narsa xususida — shirin jonimiz uchun qaygʻurayapmiz-u, biroq har ikkimizning jonimiz turlicha qimmatga egada.

* * *

Bir kuni Aristipp hukmdor Dionisiy huzurida doʻstini himoya qildi. Biror naf chiqmagach, oʻzini hukmdorning poyiga tashladi. Buni koʻrgan saroy aʼyonlaridan biri uni mazax qilib kuldi.

Shunda Aristipp dedi: «Ayb menda emas, balki quloqlari oyoqlarida joylashgan Dionisiyda».

* * *

Faylasuf Ksenofant Aristipp haqida shunday degandi: «Aristipp doimo oʻzini begona his etib yashashni sevardi».

* * *

Aristippdan soʻradilar:

— Faylasuflar oʻzgalardan qay jihatlari bilan ustunlar?

Faylasuf javob berdi:

— Bordi-yu, barcha qonunlar bekor qilinsa, faqat faylasuflargina avvalgidek yashayveradilar.

* * *

Bir kuni hukmdor Dionisiy qandaydir sabab bilan Aristippning betiga tupuradi. Aristipp bu tahqirga chidab, bir amallab oʻzini bosadi. Amaldorlar Aristippning ustidan kuladilar. Aristipp esa ularga qarata shunday deydi:

— Baliqchilar mitti baliqchalarni ovlash uchun oʻzlarini dengiz tomchilariga roʻpara qiladilar. Men esa katta baliq tutish istagida sachragan tupuklarga dosh beraman.

* * *

Aristippga bir masalani taqdim etib:

— Yechib ber-chi, — dedilar.

Faylasuf ularga xitob qildi:

— Ey nodon, bog'langan holida kishilarni shunchalik tashvishga qo'yuvchi bu tugunni yechmoq nechun?

* * *

Kimdir faylasuflarni doimo badavlat zotlar bo'sag'asida ko'rishini aytganda, Aristipp dedi:

— Hakimlar ham bemorlarning xonadonlariga ko'pincha o'zlari boradilar. Zero, hamma ham bemorlar o'rnida emas, balki hakimlarning o'rnida bo'lmoqni istaydi.

* * *

O'zining o'ta bilimdonligi bilan maqtanuvchi bir kimsaga Aristipp dedi:

— Taomlarning zarurini me'yorida yegan odam haddan ziyod ovqat tanovvul qiluvchilardan ko'ra sog'lomroq bo'lganidek, ko'p o'qigan har qanday odam olinga aylanavermaydi. Buning uchun har kim o'qiganlaridan o'ziga foyda ola bilmog'i lozimdir.

* * *

Aristipp sudda o'z ishini himoya qilmoq maqsadida notiq yolladi. Ko'pchilik uning bu ishini qoraladi. Shunda Aristipp dedi: «Axir, ziyofat berayotgan chog'imda ham oshpaz yollayman-ku!»

* * *

Aristippdan donishmandlar bilan oddiy odamlarni farqlash yo'lini so'radilar. U shunday javob berdi: «Ularni ajratish uchun yalang'och holda notanish odamlar orasiga qo'yib yuboring».

* * *

— Johil bo'lib yashagandan qashshoqlikda kun kechirgan a'loroqdir, — deydi Aristipp. — Chunki qashshoqlar puldan, nodonlar esa odamgarchilikdan mahrumdirlar.

* * *

Bir kuni meva-cheva archib o'tirgan faylasuf Diohen yo'ldan o'tayotgan Aristippga:

— Agar sen ham mana shu sabzavotlarni yeb qanoat qilganingda, mustabid hukmdor saroyida xizmat qilishga majbur bo'lmas eding, — dedi kinoyali kulib.

— O'zing esa, — dedi Aristipp, — odamlar bilan muomala qilmoqni bilganingda sabzavot archib o'tirmasding.

AFLOTUN (PLATON)
(Miloddan avvalgi 428-347 yillar)

Qadimgi yunon faylasufi Aflotun Afina shahrida tugʻilib oʻsdi. Uning asl ismi Aristoki boʻlgan. «Platon» uning laqabi boʻlib, yunoncha «keng yelkali», «boʻlali» degan maʼnoni anglatadi. Bu laqabni unga Suqrot bergan. Aflotunning oilasi badavlat boʻlmasa-da, aslzodalar nasabidan edi. Otasi Ariston Afinaning oxirgi shohi Kodr avlodiga mansub boʻlgan. Aflotun aslzoda afinaliklarga xos boʻlgan riyoziyot, musiqa, grammatika va gimnastikadan taʼlim olgan. Geraklit, Parmenid, Zenon falsafasi bilan tanishgan. Miloddan avvalgi 407 yilda Suqrot bilan uchrashgan. Suqrotning oʻlimigacha uning eng yaqin shogirdlari qatorida boʻlgan.

Koʻp vaqtini sheʼriyatga bagʻishlagan. Manbalarga koʻra, u qator dostonlar, lirik asarlar, fojia va komediyalarning muallifi boʻlgan. Uning 25 ga yaqin sheʼriy usulda bitilgan miniatyura-epigrammalari bizgacha yetib kelgan. Bundan tashqari, uning 23 ta asl nusxadagi va 11 ta uning qalamiga mansub deya taxmin qilinadigan suhbatlari, «*Suqrot madhi*» deb nomlangan nutqi, shuningdek, 13 ta maktubi maʼlum. Aflotunning suhbatlari quyidagilardan iborat: «*Protagor*», «*Fedon*», «*Parmenid*», «*Teetet*», «*Timey*», «*Kritiy*», «*Laxet*», «*Menon*», «*Davlat*», «*Siyosatdon*», «*Qonunlar*», «*Fedr*», «*Fileb*» va boshqalar.

Aflotunning Atlantida toʻgʻrisidagi hikoyasi keyingi madaniyatlarning halovatini buzib, avlodlarning ichiga gʻulgʻula soldi. Uning yozishicha, 12 ming yil oldin Gibraltar yaqinida sirli qitʼa mavjud boʻlib, bir kecha-kunduz ichida dengiz qaʼriga choʻkib ketgan. Aflotun halokatning aniq oʻrnini koʻrsatmagan, ammo faylasufning obroʻyi shu qadar baland ediki, darhol gʻoyib boʻlgan atlantlar mamlakatini izlashga kirishilgan. Uni hozir ham izlashmoqda...

* * *

Botiniylikdan zohiriylikka oʻtishga olib keluvchi hamma narsa ijoddir.

* * *

Aflotun oʻlimidan oldin tushida oqqushga aylanib, daraxtdan-daraxtga uchib yurganini, qush ovlovchilar esa uni tutolmay sarson ekanliklarini koʻradi. Suqrotning shogirdi boʻlmish Simmiy bu tushni taʼbirlab, qush ovlovchilar oʻtmishdagi daholarning fikrlarini sharhlovchi kimsalar ekanini, Aflotunning bir yoʻla ham tabiiy, ham axloqiy, ham ilohiy sifatlarini jam etgan fikrlarini izohlashga ularning qurbi yetmasligini aytadi.

* * *

Aflotun kelgusi avlodlarga hech qachon eskirmaydigan mana bu oʻgitni meros qoldirgan: «Haqiqiy va toʻgʻri fikrlay oluvchi faylasuflar davlat tepasiga kelmaguncha yoxud hukmdorlar ilohiy iqtidorlari ila tom maʼnodagi faylasuflik maqomiga koʻtarilmaganlariga qadar insoniyat yovuzlikdan qutulolmaydi».

* * *

Boshiga kulfat tushgan mustabid hukmdor Dionisiydan Aflotunning donishmandligi unga nima bergani haqida soʻrashdi. Sitsiliya hukmdori shunday javob berdi:

— Nahotki men Aflotundan hech nima olmaganga oʻxshasam?! Axir, taqdir zarbasini xotirjamlik bilan qarshi oldim-ku!

* * *

Aflotun Katta Dionisiyning mustabid hokimiyatini aslzodalar hukumatiga aylantirish maqsadida uning huzuriga bordi.

Uning maqsadidan xabar topgan Dionisiy soʻradi:

- Ayt-chi, Aflotun, eng baxtli odam kim?
- Suqrot, — deb javob berdi Aflotun.
- Seningcha, hukmdorning eng asosiy vazifasi nimadan iborat? — yana so'radi Dionisiy.

Aflotun dedi:

- Qo'l ostidagilarni yaxshi xulqli qilib tarbiyalashdan iborat.

Dionisiy uchinchi savolini berdi:

- Ayt-chi, nahot odil sud hech narsaga arzimasa?

O'sha davrlarda Dionisiyning hukumat sudi o'z odilligi bilan dong taratgandi. Biroq Aflotun sir boy bermay, bu savolga shunday javob qaytardi:

- Arzimaydi. Chunki odil hakamlar yirtilgan ko'ylakni tikib qo'yadigan yamoqchiga o'xshaydi.

— Seningcha, mustabid hukmdor bo'lish uchun jasurlik sifati zarurmi? — so'nggi savolini berdi Dionisiy.

— Aslo, — dedi Aflotun, — mustabid hukmdor aslini olganda eng qo'rqqoq odamdir. U hatto sataroshning ustarasidan ham cho'chidi.

Bu javobdan g'azabga kelgan Dionisiy Aflotunga shu kuniyoq Sitsiliyani tark etishni buyurdi.

* * *

Aflotun falsafaga ta'rif berib, quyidagi misralarni yozib qoldirgandi:

— Olamda bilimdan kuchli narsa yo'qdir. Bilim har qanday huzur-halovatdan ham, boshqa narsalardan ham zo'rroqdir.

* * *

Falsafa bilan mashg'ul bo'ling. Shuningdek, yoshlarda ham falsafaga rag'bat uyg'oting.

* * *

Haqiqatni anglashga intiluvchilar chin faylasuflardir.

* * *

Hayrat faylasuflarga xos sifat. Ana shu sifat falsafaning ibtidosi sanaladi.

* * *

Donishmandlar ham, johillar ham falsafa bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Donishmandlar bilan johillar oralig'idagi odamlargina haqiqiy faylasuf bo'la oladilar.

* * *

Qanchalik noyob qobiliyatli va o'tkir zehni bo'lmasin, falsafaga moyillik hissini tuymagan odam u bilan yaqinlasholmaydi. Zero, falsafa begona qalblarda ildiz otolmaydi.

* * *

Falsafa bilan yoshlikda, me'yorida mashg'ul bo'lmoqlik joiz. Bu qoidaga amal qilmaganlarni halokat kutadi. Har qancha zakovatli bo'lmang, yoshingiz bir joyga borib qolganda umringizni falsafaga bag'ishlasangiz, hurmat-e'tiborli inson bo'lish tajribasidan ayrilib qolasiz. Bunday holatda odamlar bilan biror ish yuzasidan suhbatlashishga qiynalasiz, ularning quvonch va tashvishlariga sherik bo'lolmay, umuman, oddiy insoniy muomala va odobni o'zlashtirmay aziyat chekasiz. Natijada qanday ishga kirishmang va qanday amalni bajarmang — xoh shaxsiy, xoh davlat miqyosidagi faoliyatingizda xuddi falsafiy suhbat va munozaraga aralashgan hukumat kishisi kabi barchaga kulgi bo'lasiz.

* * *

Aflotun bilim insonning avvalgi hayotida ko'rganlari va orttirgan tajribalarini eslashi ekanini ta'riflab shunday degandi: «Kohinlar inson ruhi barhayot ekanini ta'kidlaydilar. Ruh yerdagi hayotni tark etganidan so'ng, — buni odatda o'lim, deb ataydilar, — yana qayta tug'iladi va hech qachon o'lmaydi. Shuning uchun inson hayotini taqvodorlikda, ezgulik bilan o'tkazmog'i darkor. Basharti ruh barhayot ekan, u qayta-qayta tug'ilaveradi. Yerda va o'zga olamlarda hamma ilmlardan, voqealardan boxabar bo'lib, komillashib boraveradi. Natijada olamda u bilmaydigan hech qanday ilm qolmaydi. Bu ilmlar insonning ezguligi, saxovati va boshqa shu kabi yaxshi sifatleri evaziga yodga tushadi.

Modomiki, tabiatda hamma narsa bir-biriga aloqador va ruh hamma ilmlardan boxabar ekan, inson birgina narsani eslay olsa, qolganlarini ham dadillik va g'ayrat bilan izlab topib, bilib oladi. Zero, izlamoq va bilmoq eslamoqning aynan o'zidir.

* * *

Aflotun muhabbat haqida shunday degandi: «Menimcha, odamlar muhabbatning asl qudratini anglab yetmaganlar. Agar ular buni tushunganlarida edi, sevgiga atab ulug'vor ibodatxonalar va mehroblar qurib, qurbonlik keltirgan bo'lardilar. Lekin birinchi galda bajarilishi lozim bo'lgan bu vazifalarni hozirgacha hech kim ado etmadi. Axir, Eros — eng insonparvar ma'buda. U odamlarga yordam beradi, shuningdek, insoniyatni dardu alamlardan forig' etib, buyuk saodatga noyil etadi».

* * *

Turfa odamlarning turlicha fikr yuritishi natijasida hamfikrlik yo'qoladi va natijada har bir odam boshqa bir odamdan uning fikrlash tarzi uchun nafratlana boshlaydi.

* * *

Hech kim avvalgi amallarini qaytarmaydi. Chunki tez orada yaxshi kunlar kelishiga ishonadi. Insonning o'zligidan tuban ketishi johillikdir, o'zlikdan yuqori bo'lmoq esa donolikdir.

* * *

Kulgisiz jiddiy narsalarni anglab bo'lmaydi. Umuman, idrokli bo'lishni istagan inson qarama-qarshilikni faqat qarama-qarshilik yordamidagina anglab olishi lozim.

* * *

Shoir — agar u haqiqiy shoir bo'lishni istasa, shunchaki fikr emas, afsonalar yaratmog'i lozim.

* * *

Har qanday savolga javob berish mumkin, faqat u to'g'ri berilsa bas.

* * *

O'taketgan johillik u darajada dahshatli ayb emas, katta yovuzlik ham emas. Noto'g'ri yo'naltirilgan bilimdonlik va boylik unga nisbatan xavfliroq va jazoga loyiqdir.

* * *

Tafakkur yagona munosib tangadir. Faqatgina ana shu tangaga hamma narsani almashish mumkin. Shunda mardlik, odillik, mulohazakorlik — bir so'z bilan aytganda, ezgulik — soxtalikdan forig' bo'ladi. Bu ezgulikka huzur-halovat, qo'rquv va boshqa narsalar xoh yo'ldosh bo'lsin, xoh bo'lmasin, u doimo tafakkur bilan hamqadamdir.

* * *

Yaxshi inson hayotlik chog'ida ham, o'limidan so'ng ham zavol topmaydi.

* * *

Har bir ruh ezgulikka intiladi va bu yo'lda har narsaga tayyor turadi. Ruh ezgulikning mavjudligini his etadi, uni izlaydi, ammo uning qaerda ekanini anglashga kuch-quvvati yetmay qiynaladi.

DIOHEN (DIOGEN) (Miloddan avvalgi 400-323 yillar)

Yunon faylasufi sinoplik Diohen kiniklar maktabi asoschisi Antisfenning shogirdi edi. Antisfenning o'limidan so'ng Diohen Korinfga ko'chib o'tadi. Chunki Sinopda Diohen o'zi bilan muloqot qilgulik biror odam topolmay qolgandi. U Korinfdan o'ziga boshpana sotib olmaydi. Mehmondo'st tanishlarinikiga ham bormay, ochiq osmon ostida yashay boshlaydi. Anchayin darz ketgan sopol xum unga boshpana vazifasini o'tadi.

Diohen hammaga zaharxandalik va nafrat bilan munosabatda bo'lgan.

Uning «*Sevgi haqida*», «*Davlat*» («*Politiya*»), «*Edip*», «*Fiest*» (*fojia*) nomli asarlari ma'lumdir. Diohen pishirilmagan sakkizoyoqni yeb, vabo kasali bilan og'rib qolgan va vafot etgan. Ba'zi manbalarda yozilishicha, u nafas qisilishi oqibatida hayotdan ko'z yumgan.

Iskandar Zulqarnayn 70 yoshli Diohen bilan Korinfdan, shahar chetidagi sarv daraxtlaridan iborat Kraneon o'rmonida uchrashib qolib, hamsuhbat bo'lgan. U o'zini faylasufga buyuk shoh Iskandar deb tanitganda, Diohen tap tortmasdan: «Men esa ko'ppak Diohenman», — degan ekan.

* * *

«Men muttaham bo'lmagan odamni izlayapman». (Bir kuni Diohenni kunduz kuni qo'lida yonib turgan fonus ko'tarib olib, nimanidir izlayotgan holda ko'radilar. Odamlar undan nima qilayotganini so'rganlarida, yuqoridagicha javob qaytargan ekan).

* * *

Iskandar Zulqarnayn Diohen haqida shunday degan: «Shoh bo'lmaganimda, Diohenning o'rnida bo'lishni istardim».

* * *

Anton Pavlovich Chexov Diohen haqida: «Erkin va chuqur fikrlash orqali hayotni anglashga intilish va olamdagi ahmoqona yugur-yugurlardan nafratlanish — bular inson zoti hech qachon tushunib yetolmagan ikki ezgulikdir. Siz uch qavatli temir qafas ichida yotgan chog'ingizda ham ularning har ikkisiga egalik qila olasiz. Diohen sopol xumda yashasa-da, olamdagi barcha sultonlardan ko'ra baxtliroq edi».

* * *

Vatandoshlari Diohenga atab ko'plab misdan ishlangan yodgorliklar bunyod etdilar. Faylasuf tug'ilib o'sgan shahar — Sinopda tiklangan ana shunday yodgorliklardan birida quyidagi mazmundagi yozuvlarni o'qishingiz mumkin: «Diohen! Yillar to'foni tosh va bronzalarni ham yemirib tashlaydi. Ammo sening ta'limoting mangu qolajak. Sen bizni qanoat qilishga o'rgatding hamda baxtga eltuvchi yo'lni ko'rsatding».

* * *

Diohen o'z vatanidan quvilgach, Afinaga yo'l oladi. Bu shaharda u Suqrotning shogirdlari — Afлотun, Aristipp, Esxin, Antisfen va Evklid Megarayanin bilan uchrashadi. Ko'p o'tmay Antisfendan boshqa hammasidan ko'ngli soviydi. Diohen Antisfen bilan jon-dildan suhbatlashar, uning o'zini emas, ta'limotini maqtar, haqiqatni ochib beruvchi fikrlargina insonlarga foyda keltirishini doimo ta'kidlardir. Diohen Antisfenni yetarli darajada qattiqqo'l emaslikda ayblab, uni kuchli shovqin ko'tarib, o'zini o'zi eshitmaydigan jang karnayiga o'xshatardi. Antisfen esa Diohenning fe'l-atvoridan zavqlanganicha, sabr-toqat bilan uning tanbehlariga quloq tutardi.

* * *

Antisfen meni ozod qilgan kundan boshlab men qullikdan qutuldim.

Bu qanday ro'y berdi? Antisfen menga o'zimga tegishli va begona narsalarni ajrata bilishni o'rgatdi. Boylik, mol-davlat meniki emas; tug'ishganlarim, qarindosh-urug'larim, do'st va qarddonlarim, shon-shuhrat, shuningdek, do'stlar bilan muloqot — barchasi menga begona.

«Xo'sh, sen nimaga egalik qilishing mumkin? Shuni bilgilki, faqat tasavvurlaringgina o'zingga tegishlidir, — degandi Antisfen. — Ular mutlaqo ozod va erkin. Hech kimga bo'yin egmaydi. Hech kim ularga xalaqit berib, seni istagingdan o'zgacha harakat qilishga majbur etolmaydi».

* * *

Aflotundan «Inson — patlardan xoli ikki oyoqli jonivordir», degan ta'rifni eshitgan Diohen xo'rozning patini yulib tashlaydi-da, Akademiyaga keltiradi va shunday xitob qiladi: «Mana, Aflotunning odami!» (Shundan so'ng odamning ta'riflariga «Enli tirnoqli jonivor», degan ibora ham qo'shilgan ekan).

* * *

Sevgini ochlik yengadi, agar och qolishga kuchingiz yetmasa, sirtmoqni bo'yingizga iling, tamomvassalom.

* * *

Risoladagidek yashamoq uchun yo aqlga, yo sirtmoqqa ega bo'lmoq lozim.

* * *

Diohen muhim narsalar haqida mulohaza yuritganda odamlar unga quloq solmay o'tib ketaveradilar. Shunda u qushga o'xshab chug'uray boshlaydi. Atrofida behisob odamlar to'planadi. Shunda faylasuf to'planganlarning bo'lmag'ur narsalar ketidan yugurib, muhim narsalar uchun esa hatto joylaridan jilmasliklarini aytib, izza qiladi.

* * *

Diohen bir xasisdan sadaqa so'radi. Uning ikkilanib turganini ko'rgan faylasuf dedi: «Muhtaram zot, men sendan non uchun sadaqa so'rayapman, sag'ana uchun emas!»

* * *

Diohendani falsafadan qanday naf ko'rgani haqida so'rganlarida, u quyidagicha javob berdi: «Hech bo'lmaganda taqdirning har qanday burilishlariga tayyor turishni o'rgandim!»

* * *

«Mening falsafa bilan ishim yo'q», deguvchi kimsaga Diohen shunday degandi: «Yaxshi yashash haqida qayg'urmas ekansan, yashashdan ne maqsad?»

* * *

Diohenni tilshunoslarning Odissey musibatini tadqiq etib, o'zlarinikidan voqif emasliklari, musiqachilar asboblarning torlarini sozlab, o'z axloqlarini tuzata olmasliklari, riyoziyotchilarning esa osmondagi Oy va Quyoshni kuzatib, oyoqlari ostida nima borligini ko'rmasliklari hayratga solardi.

* * *

Bir bolaning hovuchlab suv ichayotganini ko'rgan Diohen xaltasidan piyolasini oldi-da: «Bola oddiylik bobida mendan ham o'zib ketdi», — deb tashlab yubordi.

* * *

Bir odam qog'ozga yozilgan uzundan-uzoq ma'ruzasini o'qib berardi. Qog'oz o'ramining oxiridagi yozuvsiz joyga ko'zi tushgan Diohen xitob qildi: «Bardam bo'linglar, birodarlar, sohil ko'rinayapti!»

* * *

Qaysi vaqtda nonushta qilmoqlik lozimligi xususida savol bergan odamga Diohen shunday javob beradi: «Agar badavlat bo'lsang, istagan vaqtingda, qashshoq bo'lsang, qurbing yetgan vaqtda nonushta qilishing mumkin».

* * *

Kimdir Diohenning quvg'in qilinganini yuziga solib kamsitganda, u shunday dedi: «Ey, badbaxt. Axir, ana shu quvg'in tufayli men faylasuf bo'loldim-ku!»

* * *

Diohen bir haykalning qarshisiga kelib tilana boshladi. Undan nega bunday qilayotganini so'rashganda: «O'zimni rad javobiga ko'niktirmoqchiman», — deb javob qildi.

* * *

Diohendani nima sababdan odamlar faqat qashshoqlarga xayr-ehson berishlari, faylasuflarga esa hadyani ravo ko'rmasliklari haqida so'rashdi. Faylasuf shunday javob berdi: «Chunki odamlar qachonlardir oqsoq yoki so'qir bo'lib qolishlarini, lekin hech qachon donishmandga aylanmasliklarini yaxshi bilishadi-da!»

* * *

Iskandar Zulqarnaynning otasi Makedoniya hukmdori Faylaqus (Filpp) Korinfga qarshi yurish boshlaganini va u yerda o'ziga qarshi tayyorgarlik ketayotganini e'lon qildi. Shunda Diohen o'zi yashaydigan xumni u yoqdan-bu yoqqa yumalata boshladi. «Nega bunday qilayapsan, Diohen?» deb so'rganlarida: «Hozir hamma o'ziga yarasha tashvish bilan yugurib yuribdi. Ana shunday bir paytda mening bekor o'tirishim yaxshi emas. Xumni dumalatishimning boisi, bisotimda shundan boshqa narsam yo'q!»

* * *

Bir «sakrovchi» Diohenga dedi: «Eh, esiz, shunday baquvvatligingga qaramay, Olimpiya bellashuvlarida qatnashmaysan-da. Agar qatnashganingda, albatta, birinchi o'rinni olgan bo'larding».

— Men Olimpiya bellashuvlaridan ham muhimroq musobaqalarda qatnashaman, — dedi faylasuf.

— Qanday musobaqa u? — tushunolmay so'radi «sakrovchi».

Diohen ta'naomuz bosh chayqab dedi:

— Axir, yaxshi bilasiz-ku, men yomon xulqlar bilan bellashaman.

* * *

Diohenning shunday hikmatli rivoyati bor:

— Behisob boylik egasi bo'lgan bir odam yer yuzidagi barcha davlatlardan mansabi, yoshi, jinsi, tili turlicha bo'lgan mehmonlarni chorlab, katta ziyofat berdi. Bu saxiy zot mehmonlarning har birini o'z didiga mos taniq taomlar bilan siyladi. Mehmonlar rohatlanib ovqatlanib, uy sohibiga minnatdorchilik bildirishdi. Ammo mehmonlar orasidan bir odam oldiga qo'yilganiga qanoat qilmay, qo'shnilarining, ojiz hamda zaif kimsalarning, hatto go'daklarning ovqatiga chang soldi. U burnidan chiqquncha og'ziga ovqat tiqishtiraverdi...

Qissadan hissa shuki, behisob boyliklar egasi va muruvvatli odam — tabiatdir, ziyofatga kelgan mehmonlar — yer yuzidagi barcha xalqlar, ochko'z odam esa o'zidan ojizlarning barcha narsasini tortib olguvchi badavlat kimsalardir.

SHAN YAN
(Miloddan avvalgi 390-338 yillar)

Xitoy faylasufi Shan Yan kambag'allashgan aslzoda oiladan bo'lib, haqiqiy ismi Gunsun Yan edi. Shan Yan Vey saltanati hukmdori Ven-xouning birinchi vaziri faylasuf Li Kuy (424-386 yillar)ning qo'lida tahsil oldi. Keyinchalik u saroyda maslahatchi va islohotchi vazifalarida xizmat qildi. Shan Yan legistlar maktabining vakillaridan edi. Uning «Shan viloyati hukmdorining kitobi» nomli asari bizga ma'lum.

Sin hukmdori Syao Gun (miloddan avvalgi 361-388 yillar) Shan Yan ta'limoti bilan qiziqib, unga davlat islohotlarini o'tkazishni ishonib topshirdi. Bu voqea qadimiy Xitoyda yangi falsafiy ta'limotning ilk bor hayotga tatbiq etilishi sifatida tarix sahifalariga bitildi. Va bu ish katta muvaffaqiyatlar bilan amalga oshirildi.

Shan Yan o'ta yuksak farosat sohibi edi. U o'z islohotlari ba'zi guruhlar tomonidan qarshilikka uchrashini avvaldan ko'ra bildi. Shu bois barcha shubha va gumonlarning oldini olish, jamoatchilikda davlat qonunlarining kuchiga ishonch tuyg'ularini uyg'otish uchun avvaldan maxsus farmon chiqardi. Bu g'aroyib farmonda kimda-kim katta g'o'lani yelkasiga ortib, mamlakat poytaxtining shimoliy darvozasidan janubiy darvozasiga qadar olib borsa, o'sha odamni 10 tilla tanga bilan mukofotlash va'da qilingandi. O'sha vaqtlarda 10 tilla tanga juda katta boyluk sanalardi. Shu tufayli farmonni eshitgan fuqarolar ishonishni ham, ishonmasliklarini ham bilmay hayron qoldilar. Hech kim bu ishni bajarishga jur'at etmadi. Shunda poytaxtning markaziy maydonida mukofot 50 tilla tanga qilib belgilangani haqidagi farmoyish o'qib eshittirildi. Bir fuqaro bu ishni amalga oshirishga rozilik bildirib, g'o'lani hammaning ko'z o'ngida yelkasiga ortdi-da, shaharning bir burchidan ikkinchi burchiga olib bordi. Hukumat vakillari xaloyiq guvohligida 50 tilla tangani sanab, egasiga topshirdilar. Bu tadbir odamlarni davlat qonunlariga ishontirish maqsadida atayin o'ylab topilgandi. Shan Yan shunga o'xshash amaliy tadbirlar yordamida jamoatchilikni davlat qonunlariga ishonishga va hurmat qilishga o'rgatgan.

* * *

«Agar bilimlar muntazam rag'batlantirilaversa, tinimsiz kengaya boradi. Va natijada mamlakatni idora etish mushkullashadi, chunki makr-hiyla kuchayib ketadi. Bilimlarga to'siq qo'yib, rag'batlantirilmasa, odamlar samimiy va oddiyliklaricha qoladilar», — deb yozadi Shan Yan.

* * *

Davlat yo dehqonchilik va yo urush tufayli osoyishtalikka erishishi mumkin, hukmdor ham yo dehqonchilik, yoki urush tufayligina obro'-e'tibor qozonadi.

* * *

Agar mamlakat qashshoq bo'lsa-yu, urushga qarshi butun kuchini safarbar etsa, unga dushman mamlakatda og'u paydo bo'ladi. Qashshoq mamlakatda esa olti turdagi tekinxo'rlik barham topadi. Bordi-yu, mamlakat badavlat bo'lib, hech kim bilan urishmasa, og'u shu mamlakat ichida paydo bo'lib, olti ko'rinisdagi tekinxo'rlik yuzaga keladi. Natijada bunday davlat zaiflashadi.

Tekinxo'rlikning olti ko'rinishi quyidagilardir:

1. Keksayganda loqayd yashashga intilish.
2. Donni o'ylamay-netmay sarflash.
3. Go'zal libos va lazzatli taomlarga ruju qo'yish.
4. Serhasham buyumlarga muhabbat.
5. O'z vazifasiga sovuqqonlik bilan qarash.
6. Ta'magirlik.

* * *

«Bir lahza ham qonunni yoddan chiqarmaslik darkor, — deydi Shan Yan. — Tarafkashlarni kuchsizlantirish, gapga chechanlarni qo'lga olish va har qanday mulohazakorlikka chek qo'yib, mamlakatni faqat va faqat qonunga tayanib boshqarish joizdir».

* * *

Qattiq jazo choralari qo'llab, jinoyat uchun o'zaro javobgarlik tizimi joriy etilganda odamlar o'zlarida qonun kuchini sinab ko'rishga jur'at qilolmaydilar.

* * *

Nodon xalqni boshqarish oson. Tentak odamlarni og'ir mehnatga majburlash oson. Aqlli kishilarni esa mashaqqatli mehnatga jalb etish mushkuldir.

* * *

Jazo kuch-quvvatni paydo qiladi, kuch-quvvat qudratni, qudrat esa larzaga solguvchi ulug'vorlikni, ulug'vorlik o'z navbatida ezgulikni yuzaga keltiradi. Demak, ezgulikning ibtidosi jazodir.

* * *

Mutlaqo dono hukmdor donishmandlikka emas, qonunga tayanib ish ko'radi. Agar u qonundan voz kechib, ilmni afzal ko'rsa, uning fuqarolari o'z ishlarini tashlab, shuhrat ketidan quva boshlaydilar.

* * *

Odatda, hukmdor ezgulik, aql-farosat, jasurlik va kuch-quvvat bobida fuqarolardan farq qilmaydi. Shunga qaramay xalq orasidagi donishmand zotlar hukmdorga qarshi hiyla-nayrang ishlatishga jur'at etolmaydilar; fuqarolar ichidagi jasur va kuchli odamlar hukmdorni o'ldirishga jazm qilolmaydilar; fuqarolar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etsalarda, o'z hukmdorlarini taxtdan ag'darishga qo'rqadilar; ba'zi odamlar yuksak mukofotlar evaziga behisob boylikni qo'lga kiritishga qodir bo'lsalar-da, buning uchun kurashib o'tirmaydilar; va nihoyat, fuqarolar keskin jazo choralari qo'llangan chog'da ham norozilik bildirolmaydilar. Bularning barisiga sabab bitta. U ham bo'lsa — qonun.

* * *

100 nafar odam bir quyonni quvar ekan, jonivorni 100 bo'lakka ajratib, bo'lashib olish uchun emas, balki hali hech kim bu quyonga ega bo'lmagani bois bu ishni bajaradilar. Va aksincha, agar butun bozor quyon sotuvchilar bilan to'lib-toshib ketsa ham hech kim quyonni o'g'irlashga jur'at qilolmaydi. Chunki bu quyonlarga egalik huquqi o'rnatib bo'lingandir.

* * *

Aslzodalik martabasi va maosh bilan rag'batlantirish usuli mamlakatni yo yashnatadi, yo halokatga mahkum etadi.

* * *

Hukmdorga biron-bir katta mansabdorning qilmishlari haqida xabar yetkazgan kishi nasl-nasabidan, odamlar orasida tutgan darajasidan qat'i nazar, o'sha mansabdorning amali, aslzodalik martabasi, yer-mulki va maoshiga to'la vorislik qiladi.

* * *

Agar urush yordamida urush olovini o'chirish mumkin bo'lsa, unga yo'l ochib bermoq lozim. Bordiyu, qatl etish orqali qotillikka barham berish imkoni bo'lsa, qatlgam ruxsat etish joizdir.

* * *

Insonlardagi boylikka va aslzodalikka intilish havasi qabr ichidagina barham topadi.

* * *

Suv oqimi doimo pastga intilganidek, odamlar boylikka talpinadilar. Shu bois hukmdorning farmoyishidan o'zlariga foyda tegishini ko'zlagan odamlar uning har qanday buyrug'ini so'zsiz bajaradilar.

* * *

Insonparvar kishi boshqa odamlarga nisbatan insonparvar bo'lishi mumkin, ammo bu o'zgalarni insonparvar bo'lishga majbur etolmaydi. Insonparvar kishi o'zga odamlarni sevishi mumkin. Ammo u odamlarni bir-birlarini sevishga majbur qilolmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, olamni boshqarish uchun faqat odamsevarlik va adolatning o'zigina kifoya qilmaydi.

ARASTU (ARISTOTEL)
(Miloddan avvalgi 384-322 yillar)

Qadimiy yunon faylasufi Arastu Frakiyaning Stagira shahrida tug'ilgan. Shu tufayli ba'zan Arastuni Stagirit deb ham atashadi.

Arastuning otasi Nikomax Makedoniya hukmdori Amint II ning shaxsiy tabibi bo'lgan. Arastu Makedoniyaning bo'lg'usi hukmdori Filipp bilan bolaligidanoq birga o'ynab katta bo'lgan. U 17 yoshidan 37 yoshigacha (367-347 yillar) faylasuf Aflotunning Akademiyasida tahsil olgan.

Miloddan avvalgi 343 yildan boshlab Arastu Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy)ga murabbiylik qila boshlaydi. Iskandar Maqduniy hukmdorlik taxtiga o'tirgach, o'z ustozini va do'stiga atab haykal barpo etadi. Bu haykalning poyida shunday yozuvlar bor edi: «Iskandar ushbu yodgorlikni Nikomaxning o'g'li, buyuk donishmand va avliyo Arastu xotirasiga o'rnatdi».

Sharq asotirlarida yozilishicha, bir kuni Iskandar Zulqarnayndan so'raydilar:

— Ne sababdan ustozing Arastuni otang Sulton Faylaqus (Filipp)dan ham a'lo ko'rasan?

Shoh Iskandar shunday javob qaytaradi:

— Otam mening jismimni tarbiyalab, osmondan yerga olib tushdi. Ustozim Arastu esa mening ruhimni tarbiya qilib, yerdan osmon qadar yuksaltirdi.

Arastu peshonasiga sochini tushirib, kalta soqol qo'yib yurgan. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, lablari chetidagi doimiy kinoyali tabassum natijasida paydo bo'lgan ajinlar Arastu o'zini faylasuf Aflotunning shogirdi, deb bilishidan darak berardi. Arastu yunon ilm-fani qo'lga kiritgan bilimlarni egallash borasida Aflotunni hatto shoh Iskandardan ham ustun qo'ygan.

Miloddan avvalgi 336 yilda Arastu Afina shahrida o'zining xususiy maktabini ochdi. Bu ilmgoh kurash maktablari qatorida va Afinaning shimoliy darvozasidagi Likey maydonlariga tutash yerda joylashgandi.

Arastuni hayajonga soluvchi muammolar favqulodda qiziqarli va teran edi. Masalan, inson eng avvalo o'zini sevishi kerakmi yo boshqanimi, degan savol uni ko'p o'ylantirardi. O'zini ko'proq sevgan odamni xudbinlikda ayblaydilar. Boshqa tomondan olib qaralganda esa, inson avvalo o'zining eng yaqin do'sti bo'lgan kimsani ko'proq qadrlashi va sevishi lozim, deyiladi. Vaholanki, har bir odamning o'zidan o'zga sadoqatli do'sti bormi olamda? Demak, inson avvalo o'zini hurmat qilishi va sevishi lozim, deb fikr yuritadi Arastu.

Agar faylasuf Zenon Eleyskiy Arastuga zamondosh bo'lganida shu so'zlari uchun unga ta'zim qilishi turgan gap edi.

Arastu havas qilarli darajada o'tkir zehn sohibi bo'lgan.

U 445270 satrdan iborat 28 ta kitob yozgan. Faylasufning «*Metodika*», «*Metafizika*», «*Jon haqida*», «*Poetika*», «*Osmon haqida*», «*Fizika*», «*Ritorika*», «*Sevgi haqida*», «*Uyqu va bedorlik haqida*» asarlari shu kitoblar sirasiga kiradi.

* * *

Arastuga bir odam uning ortidan g'iybat qilganini aytishganda, u:

— Hechqisi yo'q. Ortimdan kaltaklashsa ham mayli, — deb javob bergan ekan.

Faylasufdan tez keksayib borayotganining boisini so'rashganda:

— Bu olijanoblikdandir, — deb javob bergan.

Undan yana falsafadan qanday naf olgani haqida so'rashganda esa quyidagicha javob qaytargan:

— Boshqalar qonun qarshisidagi qo'rquv tufayli majburan bajaradigan ishlarni men o'z ixtiyorim bilan ado etishni o'rgandim.

* * *

Arastuning orzusi tarki dunyo qilgan baxtiyor faylasuflarning afsonaviy orolidagi akademiya bog'ining shiyponida nazariy fikrlar bilan band bo'lib, osoyishta hayot kechirishdan iborat edi.

* * *

Arastuning shiori: faylasuf imkon qadar o'tkinchi narsalardan uzoqroq turishi va o'zining «vatani» — chin haqiqatlar saltanati tomon intilmog'i lozim.

* * *

Arastu o'z ustozlari Aflotunni tanqid qilish darajasiga yetgach, «yag'rindor Aristokl» (Aflotun) buni: «Bu toychoq o'zini dunyoga keltirgan biyani allalamoqda», — deb sharhlagan ekan.

* * *

Arastu jism o'zining og'irligiga mutanosib tezlikda yerga qulashiga qattiq ishongan. Uning nima sababdan bunday deb o'ylashini hech kim tushunolmagan. Chindan ham toshning momiq patga nisbatan yerga tezroq tushishi kundek ravshan haqiqat-da. Shu bois faylasuf hech ikkilanmay fikrida qat'iy turgan.

Birinchi bo'lib Halileo Haliley (1564-1642 yillar) bu fikrga shubha bilan qarab, Italiyadagi mashhur «qulayotgan» Piza minorasidan birining og'irligi bir funt, ikkinchisidiki esa 100 funt bo'lgan ikki toshni baravar pastga tashlagan. Buni qarangki, har ikki tosh ham bir vaqtda, baravar yerga kelib tushgan.

* * *

Afsonalarga qaraganda, Arastu Evbey orolini Beotiyadan ajratib turuvchi Yevrip bo'g'ozidagi suvning kuchli qaytishi va ko'tarilishi muammosini yecholmay, o'zini suvga tashlagan.

* * *

Arastuning o'limidan so'ng uning ilmiy asarlari uyi yaqinidagi g'orda saqlangan. Keyinchalik Iskandariyadagi moziygohga topshirilgan. Bu qo'lyozmalar orasida asl nusxalar yo'q edi. Ularni milodning 70 yilida Sulla ismli sarkarda Rumga o'lja sifatida keltirib, bir necha nusxada ko'paytirgan. Arastu 200 yillik unutilishdan so'ng falsafa olamida shu tariqa qayta qad rostladi.

* * *

«Haqiqatni izlash ham oson, ham mushkul, — degandi Arastu. — Chunki hech kim unga to'liq erisholmaydi. Shuning barobarida, hech kim uni umuman payqamasligi ham mumkin emas. Ammo har bir odam tabiatni anglashimiz uchun ozgina bo'lsa-da, o'z hissasini qo'shadi, ushbu hissalar yig'indisi natijasida esa ulug'vor manzara paydo bo'ladi».

(Arastuning bu so'zlari Vashingtondagi milliy fanlar akademiyasi binosi peshtoqiga o'yib yozilgan).

* * *

Farangiston prezidenti general Charl de Goll (1890-1970) Arastu haqida shunday fikr bildirgandi: «Chuqur fikrlar, yengil tahlil va ishonchli mulohazalardan xoli bo'lgan har qanday kasbga doir ilm behuda hiyla-nayrangga aylanadi. Oz bo'lsa-da, ushbu sifatlarni o'zida jo etgan, ammo ularni tarbiyalay olmagan, shuningdek, ulardan faqat harbiy sohada foydalanganlar yanglishadilar. Aql muayyan kasb mahoratidan topib bo'lmaydigan xilma-xillikni talab etadi. Umumiy madaniyat haqiqiy boshqaruv maktabidir. Olamda bitta ham sarkarda yo'qki, o'z harbiy san'atini inson tafakkuri xazinasini evaziga yuksaltirmagan bo'lsin. Biz buyuk sarkarda Iskandar Maqduniyning g'alabalari asosida, albatta, Arastuni ko'ramiz...»

* * *

Inson falsafa bilan shug'ullanishi kerakmi? Bu savolga shug'ullanishi kerak va yoki kerak emas, deb javob qaytarish mumkin. Agar «inson falsafa bilan shug'ullanishi lozim» deyilsa, hammasi tushunarli. Hech qanday savol tug'ilmasligi tabiiy. Bordi-yu, odamlar «falsafa bilan mashg'ul bo'lmasliklari darkor» deb javob qaytarilgudek bo'lsa, buni isbotlash uchun ham (ya'ni mashg'ul bo'lmasligi darkorligini) falsafiy fikrlashga to'g'ri keladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, inson har qanday vaziyatda falsafa bilan shug'ullanmog'i kerak.

* * *

Hayrat falsafaning ibtidosidir.

* * *

Har kuni Quyoshning osmon toqini aylanib o'tishini, tunda esa o'zga yoritkichlarning bir tekis jilvalanishini kuzata turib, bu harakat va uyg'unliklarning sababkori Xudoning mavjudligiga iymon keltirmaslik mumkin emas.

* * *

Kemalar uchun uning harakatini boshqaruvchi odam, arava uchun aravakash, qo'shiq uchun boshlovchi, qo'shin uchun sarkarda va davlat uchun qonun qanday o'rin tutsa, Xudo ham olam uchun shunday o'rin tutadi.

* * *

Tabiat o'zini o'zi davolovchi odamga o'xshaydi.

* * *

Hech narsa tasodifan sodir bo'lmaydi. Biz tasodif deb ataydigan hamma narsaning o'z sababi bor.

* * *

Sezgi buyumlarning shaklini ularning moddiyatisiz qabul qilish qobiliyatidir. Bu xuddi temir va oltindagi tasvirning mumga jo bo'lishiga o'xshaydi. (Ya'ni mum sezgi bo'lsa, temir va oltin — buyumlar. S.J.)

(Buni yana shunday tushuntirish mumkin. Biz ko'rib turgan toshning aynan o'zi emas, balki uning shakli qalbimizdan o'rin oladi).

* * *

Harakatning paydo bo'lishi yoki g'oyib bo'lishi aslo mumkin emas.

* * *

Safsatabozlik va dialektika ham falsafa mashg'ul bo'lgan masalalar bilan shug'ullanadi. Falsafa dialektikadan o'ziga xos qobiliyatlari bilan, safsatabozlikdan esa tanlagan yo'li bilan farqlanadi. Ya'ni dialektika biror jabhani donishmandlik nuqtai nazaridan bilishga urinadi. Safsatabozlik esa o'tkinchi donishmandlikdir, xolos.

* * *

Ruh tanasiz emas, tana ham emas, deguvchilar to'g'ri yo'l tutadilar. Chunki ruh tana emas va ayni vaqtda tanada makon topgan bir narsadir.

* * *

Ruh qo'lga o'xshaydi. Qo'l — qurollarning quroli, aql — shakllarning shakli, sezish — his

qilinayotgan narsaning shaklidir.

* * *

Ruhni tanadan ajratib bo'lmaydi.

* * *

... Vaqt «hozir»siz mavjud bo'lolmaydi va butun ma'nosini yo'qotadi. Zero, «hozir» o'zida ham ibtidoni, ham intihoni jo etguvchi o'rtalikdir.

* * *

Tafakkur va fikrlash aynan bir narsa bo'lib, har ikkisi ham moddiyatdan ayridir.

* * *

Tabiiylik va inson... Agar biz yog'och kursini yerga ko'mib, uning o'sib chiqishi uchun yo'l topolganimizda ham undan bari bir yangi kursilar emas, balki daraxtlar o'sib chiqaveradi.

* * *

Tabiat erkin odamlarning jismoniy uyushmasi bilan qullarning jismoniy uyushmasi o'rtasidagi farqni ham ta'minlab qo'ygan. Qullarning jismi baquvvat bo'lib, zarur jismoniy yumushlarni bajarishga moslashgan. Erkin odamlar esa qaddilarini tik tutib yuradilar va og'ir jismoniy mehnatga yaramaydilar. Ammo ular siyosiy faoliyatga yaroqlidirlar.

* * *

Shon-shuhratga intilishda ham, undan qochishda ham me'yorni saqlay biling.

* * *

Hurmatli odamning qandayligiga odatda uning ishiga qarab baho beriladi. Busiz uning maqsadini bilib bo'lmaydi. Agar insonning vijdonini va go'zallikka intilishlarini bevosita ko'rish mumkin bo'lganda, bu odam bajarayotgan ishisiz ham olijanob zot sanalaverardi.

* * *

Xudbinlik o'zini o'zi sevish bilan emas, bu sevgining me'yordan ortib ketishi bilan belgilanadi.

* * *

Shuhratparastlar bu sifatdan xoli bo'lgan odamlarga nisbatan hasadgo'yroqdirlar.

* * *

Qashshoqlikdan, xastalikdan, umuman, illat sanalmaydigan va insonning o'ziga bog'liq bo'lmagan narsalardan aslo cho'chimaslik darkor.

* * *

Istaklarini yenga olganlar bukilmas insonlardir. O'zini mag'lub eta olganlar jasur va mardonadirlar.

* * *

Ezgulik qilishdan cho'chiydiganlarni axloqiy go'zal odamlar toifasiga qo'shib bo'lmaydi. Hamma yaxshi narsalarni yaxshi deb bilgan, boylik va amal ham buza olmaydigan odamlar eng olijanob insonlardir.

* * *

Biz bo'sh vaqtni qo'lga kiritish uchun bo'sh vaqtdan mahrum bo'lamiz, tinch yashash uchun esa urishamiz.

* * *

Vijdon olijanob insonning odil hakamidir.

* * *

Ranj va alam chekmay, huzurlanmay ezgu ishlarni amalga oshirish mumkin emas.

* * *

Ma'lum bir axloqiy sifatlarga ega bo'lmay turib, chunonchi, munosib inson bo'lmay turib, ijtimoiy hayotda harakat qilib bo'lmaydi.

* * *

Maqsad emas, balki unga yetish vositalari hal qiluvchi o'rinni egallaydi.

* * *

Oshna-og'aynilari mo'l odamning do'sti bo'lmaydi.

* * *

Har bir ishning boshlanishi shu ishning deyarli yarmi bajarilgani bilan barobardir.

* * *

Jiddiylik kulgi bilan, kulgi esa jiddiylik bilan yengiladi.

* * *

Arastu o'z falsafasini hech qachon metafizika deb atamagan. Umuman, uning zamonasida bunday atama bo'lmagan. Bu yangi so'zni miloddan avvalgi 1 asrda Iskandariya kutubxonasining qo'riqllovchisi rodoslik Andronik tasodifan «o'ylab topgan». Ya'ni bir kuni Arastuning qo'lyozmalari o'ramini javonga taxlash chog'ida u avval tabiiyot haqidagi «kitob»larni, keyin esa falsafiy mazmundagi asarlarni tartib bilan joylashtiradi. «Keyin» so'zi yunoncha «meta» degan ma'noni anglatadi. Shu tariqa metafizika so'zi paydo bo'ldi («meta» — keyin, «fyuzik» — lotincha tabiiyot ma'nosini bildiradi). Bir qarashda tasodifan yuzaga kelgan bu so'z buyuk taqdir «egasi» bo'ldi.

MEN-SZI

(Miloddan avvalgi 372 (taxminan) -289 yillar)

«Men Koinot fuqarolaridanman», degan ekan Men-tszzi. U Xitoyning hozirgi Shandun viloyati hududida joylashgan Lu xonligida tugʻilib oʻsdi. Men-tszzi Konfutsiyning nevarasi Szi Si qoʻlida tahsil olgan. Bu faylasuf mamlakatni muvaffaqiyatli idora etishning 12 qoidasini ishlab chiqqan.

Oʻzining ana shu gʻoyalarini amalga tatbiq etish niyatida u hukumat tizimiga ishga kirish uchun Xitoyning turli xonliklarini kezib, qisqa muddat Si xonligida maslahatchi boʻlib ishlagan. Insonparvarlikka tayangan holda davlatni boshqarish gʻoyalarini hayotga tatbiq etish yoʻlidagi behuda urinishlardan soʻng Men-tszzi vatani Luga qaytadi va gʻoyaviy qarashlarini oʻzi tashkil etgan maktab, shogirdlari, kitoblari orqali targʻib va tashviq qiladi.

Men-tszining asosiy asari «Men-tszzi» deb ataladi. Lyudvig Feyerbax: «Men-tszzi Xitoyning Konfutsiydan keyingi eng buyuk faylasufidir», — deb yozgandi.

MAMLAKATNI MUVAFFAQIYATLI IDORA ETISHNING 12 QOIDASI

1-qoida. Ezgulik va olijanoblikka tayanish.

Insonparvar hukmdorning muxolifi boʻlmaydi.

* * *

Fuqarolarni kuch bilan boʻysunishga majbur etish mumkin. Ammo qalblarini boʻysundirib boʻlmaydi. Odamlar davlat kuch jihatidan ustun boʻlgani bois boʻysunishdan oʻzga iloj topolmaydilar. Ezgulik va olijanoblik vositasida fuqarolarni boʻysundirish esa qalblarda quvonch tuygʻularini uygʻotadi va odamlar haqiqiy itoatgʻoylikni namoyish etadilar.

* * *

Donishmandlikda kamolga yetgan hukmdorlar dukkakli donlar va tariqni xuddi olov va suv kabi moʻl boʻlishini taʼminlaydilar. Ana shunda fuqarolar orasida insonparvarlikni oʻziga kasb etmagan bitta ham odam qolmaydi.

* * *

Olijanob er oʻz burchini, pastkash esa oʻz foydasini yaxshi tushunadi.

Rivoyat qilishlaricha, Lyan xonligi hukmdori Men-tszini huzuriga chorlab: «Ota! Siz hoynahoy oradagi ming li masofani mening saltanatimga biron foyda yetkazish maqsadida bosib oʻtib kelgandirsiz?» — deydi.

Shunda Men-tszzi quyidagicha javob qaytaradi: «Eh, van! Nima uchun gapni albatta foydaga burasiz? Hukmdor saltanatga qanday foyda keltirish kerak, deb qaygʻursa, dafu oilaga qay yoʻl bilan naf yetkazish mumkin, deb bosh qotirsa, oddiy fuqarolar va shi esa qaerdan va qanday yoʻl bilan oʻzim uchun foyda orttirsam ekan, deya gʻam cheksalar... Axir, oliy va quyi tabaqalari foyda uchun oʻzaro kurashga kirishgan davlat halokatga mahkum boʻladi-ku!.. Agar foyda birinchi oʻringa chiqib, burch keyinda qolib ketsa, bu kurash hech qachon tugamaydi. Agar jen boʻlmasa, hamma oʻz qarddon yerini tashlab ketadi. Burch boʻlmasa, hamma oʻz hukmdorini unutishi aniq. Eh, van! Nima uchun albatta foyda haqida gapirish kerak?»

* * *

2-qoida. Fuqarolarni doimiy mulk bilan taʼminlash.

Doimiy mulkka ega bo'lmagan fuqarolar doimiy tuyg'ulardan ham mahrum bo'ladilar. Doimiy tuyg'ulardan mahrum fuqarolar esa parokandalikka uchrab, tubanlashadilar va xohlagan ishlarini qiladilar.

* * *

3-qoida. Donishmandlarni hurmatlash va qobiliyat egalaridan foydalana bilish.

Ahli donishlar hurmatlanib, qobiliyat va iste'dod egalaridan foydalana bilingan hukumatda nodir shaxslar faoliyat ko'rsatadilar.

* * *

4-qoida. Soliq va o'lponlarni kamaytirish.

Fuqarolardan matolar va arqonlar, tariq va guruch, muddatli og'ir jismoniy mehnatga majburlash kabi turli ko'rinishdagi soliqlar undirib olinadi. Sanab o'tilgan og'ir soliqlarning faqat bittasidan foydalanish mumkin. Ikkinchisini bir oz yumshatish lozim. Bir vaqtning o'zida ikkinchi turdagi o'lpondan ham foydalanmaslik darkor. Uchinchi tur soliqlar haqida esa gapirmasa ham bo'ladi. Chunki u ochlikdan o'lish hamda ota va bolaning ayriliqqa mahkum bo'lishi kabi og'ir oqibatlariga olib keladi.

* * *

Toki oliy va quyi tabaqalar haddan ortiq foydaga intilaverar ekanlar, davlat halokatga uchraydi.

* * *

5-qoida. Fuqarodan foydalanish, ammo uni bajarayotgan ishidan chalg'itmaslik.

Agar fuqarodan bajarayotgan ishidan chalg'itmay foydalanilsa, u mehnat bilan band bo'lishiga qaramay, norozilik bildirmaydi; o'zgalarning hayotini saqlab qolish uchun odamlar qatl etilganda ham xalq norozilik e'lon qilmaydi.

* * *

Omborxonalar to'lib-toshgan taqdiridagina xatti-harakat qoidalari va burch nima ekanligini anglab yetish mumkin; kiyim-kechak va oziq-ovqatlar yetarli bo'lganda, obro'-e'tibor va sharmandalikning mohiyatini tushuna olish mumkin.

* * *

6-qoida. Fuqaroning ko'nglini olmoqlik.

Fuqaroni qo'lga olmoqlik osmoni falakni egallash bilan teng. Fuqaroni qo'lga olish uning qalbini zabt etish demakdir. Fuqaroning ko'nglini olish uchun uning istagan narsasini muhayyo etish hamda unga ma'qul bo'lmagan ishlarni bajarishdan tiyilmoq lozim.

* * *

7-qoida. Xalqni qadrlay bilish.

Mamlakatning asosiy boyligi uning xalqidir. Yer va don-dun xalqdan keyingi mavqeni egallaydi.

* * *

Hukmdorlar uchta qimmatbaho boylikka egadirlar. Bular yer, fuqaro va boshqaruv ishlari.

* * *

8-qoida. Hurmatli kishilarga e'tibor ko'rsatish.

Nufuzli zotlarga qahr-g'azab ko'rsatilmasa, mamlakatni boshqarish oson bo'ladi.

* * *

Aql bilan ish yurituvchilar odamlarni boshqaradilar, kuch bilan ish ko'ruvchilar esa o'zgalar

tomonidan boshqariladilar. Fuqarolar o'z boshqaruvchilarini boqadilar. Fuqarolarni boshqaruvchilar fuqarolar tomonidan ta'minlanadilar.

* * *

9-qoida. Inson tabiatidagi ezgulikning yo'qolishiga yo'l qo'ymaslik.

Hosil mo'l bo'lmagan yil ko'plab o'g'il farzandlar va ukalar bag'ritosh bo'lib qoladilar. Bu bag'ritoshlik Koinot tomonidan ularga berilgan tabiiy sifatlarga bog'liq emas. Balki ochlik ularning qalblarida yovuzlikning uyg'onishiga sabab bo'ladi.

* * *

10-qoida. Fuqaroni ezgulikka yo'llash.

Inson tomonidan sodir etilgan yovuzlik uning tabiiy sifatlariga bog'liq emas.

* * *

Qadimgi Xitoy faylasuflaridan yana biri Gao-tszzi: «Inson tabiati jo'sh urgan suv oqimiga o'xshaydi. Unga sharqdan yo'l ochsang — sharqqa tomon oqadi, g'arbga bursang, g'arb tomon shoshadi. Suv oqimi sharq va g'arbning farqiga bormaganidek, inson tabiatini ham ezgulik va yorug'lik kabi sifatlarga ajratib bo'lmaydi», — degandi.

Men-tszzi bu fikrga shunday e'tiroz bildiradi: «Chindan ham suv sharq va g'arbni ajratolmaydi. Ammo u past-balandning farqiga boradi-ku! Suv pastga qarab oqqanidek, inson ham tabiatan ezgulikka intiladi.

Quyiga tomon oqishni istamaydigan suv bo'lmaganidek, insonlar orasidan ham ezgulik tilamaydigan odamni topish mumkin emas. Agar suvni urib, harakatga keltirsangiz, u boshingiz uzra ko'tariladi. Bordi-yu, yo'lini to'sib harakatga keltirsangiz, u tog'lar qadar yuksaladi. Bu holatlar suvning tabiatiga bog'liq holda sodir bo'ladimi? Yo'q. Ular tashqi kuch ta'siri ostida, sun'iy ravishda yuz beradi. Insonni ham ta'sir o'tkazib, yovuzlikka undash mumkin. Chunki uning tabiati ham suvga o'xshaydi.

* * *

Inson tabiatan olijanobdir.

* * *

11-qoida. Boy berilgan narsalarni idrok orqali izlash.

Ma'rifatning yo'li bitta. U ham bo'lsa yo'qotilgan narsalarni idrok ila qidirishdan iboratdir. Ichki idrok amriga bo'ysunsang, katta inson bo'lasan, ikkinchi darajali (ya'ni ko'z va quloq sezgilari) tuyg'ularga amal qilsang, mayda odamga aylanasan.

* * *

12-qoida. Adolatni yodda tutmoqlik.

Men-tszidan so'radilar:

— Adolat tuyg'usining zamirida nima yotadi?

Faylasuf dedi:

— Bu haqda gapirish mushkul. U juda ulug' va favqulodda mustahkam tuyg'udir. Bu tuyg'uni tarbiyalab, to'siq qo'yilmasa, yerdan osmon qadar yuksaladi... Tafakkuringiz bu tuyg'uni unutmasin. Ammo uning o'sishiga sun'iy ravishda yordam bermang. Ya'ni Sun saltanatining fuqarosiga o'xshab yo'l tutmang. Bu odam maysalarim yaxshi o'smayapti, degan o'yda ularni bir-bir cho'zg'ilab chiqadi. Va uyga kelib: «Bugun juda charchadim. Maysalarga o'sishlari uchun yordamlashdim», — deydi. Uning o'g'li darhol maysalar tomon chopadi va ularning so'lib yotganini ko'radi:

«Yer yuzida maysalarning o'sishiga yordamlashmaydiganlar ozchilikni tashkil etadi. Adolat tuyg'ularini tarbiyalashni keraksiz hisoblab, undan bo'yin tovlovchilar maysalarga ishlov bermaydigan kimsalarga, maysalarning bo'y cho'zishiga yordamlashuvchilar esa, ularni cho'zg'ilagan sunlik fuqaroga o'xshaydi».

CHJUAN-SZI

(Miloddan avvalgi 369 (taxminan) -286 yillar)

Xitoy faylasufi Chjuan-tszi Sun o'lkasining Men viloyatida tavallud topdi. Avvaliga mayda amaldor bo'lib ishladi. Keyinchalik xizmatni tark etib, yolg'izlikda yashay boshladi.

Chjuan-tszi bir kuni tushida gullar orasida shodon qanot qoqayotgan kichkina kapalakni ko'radi. Faylasuf uyg'ongandan keyin boshi qotdi, u aslida kim — tushida o'zini kapalak qiyofasida ko'rgan Chjuan-tszimi yoki o'zini Chjuan-tszi qiyofasida ko'rgan kapalakmi?

Chjuan-tszi ta'limoti ko'pchilikka (zamondoshlariga ham, ulardan keyin yashaganlarga ham) omadsizlarning falsafasi bo'lib tuyulgan.

Uning asosiy asari «Chjuan-tszi» deb ataladi (bizgacha bu kitobning 33 bo'limi yetib kelgan).

* * *

Rivoyat qilishlaricha, Chjuan-tszi Pu daryosida baliq ovlayotganda Chu saltanatining ikki amaldori kelib, hukmdorning nomasini topshiradilar. Nomada: «Zimmangizga davlat ishlarini yuklamoqchiman» degan so'zlar bor edi. Faylasuf qarmoqni suvdan olmay va hatto boshini ham o'girmasdan amaldorlarga shunday dedi:

— Eshitishimcha, Chu saltanatida bundan uch ming yil muqaddam o'lgan muqaddas toshbaqaning jasadi saqlanar ekan: Chu hukmdorlari uni o'rab, sandiqchada asrashar va e'zozlasharkan. Aytaylik, toshbaqa uchun ikki yo'l bor. Yo suyaklarini e'zozlashari uchun jasadligicha qolishi kerak, yo bo'lmasa, tirilib, dumini balchiqda sudrab yashashi kerak. Sizningcha, u qaysi yo'lni tanlagan bo'lardi?

— Albatta, tirik qolib, dumini balchiqda sudrab yashashni afzal ko'rardi, — deb javob berdilar har ikki amaldor.

Shunda Chjuan-tszi dedi:

— Ketaveringlar! Men ham dumimni balchiqda sudrab yashashni istayman.

* * *

Chjuan-tszi bir kuni Chu o'lkasi tomon yo'l olibdi. U yerga yaqinlashganda bo'zarib ketgan, ammo hali butun bosh chanog'iga duch keladi. Faylasuf qo'lidagi tayoq bilan kalla suyagini turtib:

— Sen qanday qilib bu ahvolga tushib qolding? Yashashga bo'lgan telbalarcha ishtiyoqing seni shu ko'yga soldimi yoki kunda ustidagi oyboltami? Balki ota-onang, xotin, bola-chaqangni sharmanda etgan nojo'ya ishlaring yoxud qahraton sovuq va ochlik azobi seni shu ahvolga solgandir? Yo bo'lmasa, ko'p yillik hayot yo'ling shu darajaga olib kelgandir? — dedi. Keyin boshini kalla suyagiga qo'yib, uyquga ketdi.

Yarim tunda boshchanoq faylasufning tushiga kirib, dedi:

— Sen xuddi safsatabozlarga o'xshab vaysaqilik qilding. So'zlaring azobda qolgan barhayot insonning tashvishlari bilan to'lib-toshgan... Sen marhumning so'zlarini tinglashni istaysanmi?

— Istayman, — dedi Chjuan-tszi.

— Marhumning tepada hukmdori, quyida esa xizmatkori bo'lmaydi, — deya so'z boshladi boshchanoq. — Uning uchun yillarning almashinuvi ham yo'q. Marhum xotirjamlik bilan osmon va yerning yillik davriyligiga amal qiladi. Bunday erkinlik va baxt hatto podshohlarga ham nasib etmaydi.

Chjuan-tszi uning so'zlariga ishonqiramay shunday dedi:

— Xohlaysanmi, men Yaratgandan senga jon, et va ruh ato etib, ota-onang, xotining, bola-chaqang, do'st-yorlaringni qaytarishini iltimos qilaman.

Boshchanoq faylasufga bir dam tikilib qoldi-da, so'ng xo'mrayib javob berdi:

— Men shohona baxtni insoniy azob-uqubatlarga almashtirishni istamayman.

* * *

Dunyoda ikki buyuk tushuncha bor. Bularning birlamchisi — taqdir, ikkinchisi — adolat.

* * *

Bir odam Chjuan-tsziga murojaat qilib:

— Ichi kovak qamishdan yasalgan nay kabi Yerning nayi ham undagi yoriqlardan bunyodga keladi. Ayting-chi, Koinot nayi nima? — deb so'radi.

— Koinotda son-sanoqsiz pardalardan ohanglar taraladi. Bu ohanglarning har biri o'zicha mustaqil yangraydi. Umuman barcha buyumlar o'zicha ohang chiqaradi. Ularga kimdir ta'sir o'tkazarmikan?

* * *

Haqiqat va yolg'on borasida bahs yuritish bema'nilik bo'lib, mashhur masaldagi maymunlar tortishuviga o'xshaydi. Naql etishlaricha, maymun boquvchi bir odam bo'lgan ekan. Bir kuni u maymunlarga shunday deydi: «Ertalab sizlarga uchtadan, kechqurun esa to'rttadan yong'oq beraman». Bu gapni eshitib, maymunlar norozi bo'lishibdi. Shunda maymunboqar: «Mayli, unday bo'lsa, ertalab to'rttadan, kechqurun uchtadan yong'oq beraman», — debdi. Maymunlar quvonib, rozilik bildirishibdi.

Bu hikoyadan ko'rinib turibdiki, bahsda nom ham, mohiyat ham o'zgarmay qoldi, ammo u quvonch va norozilikka sabab bo'ldi.

* * *

Tuzoq quyonlarni ovlash uchun zarur. Quyonlar ovlangandan keyin tuzoqni umuman unutib yuboradilar. So'zlar fikrni tutish uchun kerak. Fikr tutilgandan so'ng, so'zni unutadilar. Qaniydi, so'zni unutgan odamni topib, u bilan suhbatlashsam.

* * *

Agar siz va men — ikkimiz qay birimiz haq ekanligimizni bilmasak, buni kim aniqlay olishi mumkin? Deylik, sizning fikringizni qo'llab-quvvatlovchi odamlarni to'pladik. Ammo faqat sizgagina hamfikir bo'lgan bu odamlar masalani odil hal eta oladilarmi? Yo bo'lmasa, mening fikrlarimni qo'llab-quvvatlovchi odamlarni yig'dik, deylik. Ular ham faqat menga hamfikir bo'lganlari bois masalani to'g'ri hal qilishga qodir emaslar... Bordi-yu, sizning ham, mening ham fikrlarimizga qo'shilmaydigan odamlarga murojaat etsak-chi? Bizga xayrixoh bo'lmagan odamlar qanday qilib bir qarorga keladilar? Agar har ikkimizga hamfikir odamlarni chaqirsak-chi? Ular masalani qanday hal qilardilar? Ko'rdingizmi? Siz ham, men ham, boshqalar ham kim haq, kim nohaqligini aniq aytolmaymiz. Xo'sh, yana kimdan yordam kutishimiz mumkin?

* * *

Bir kuni faylasuf Chjuan-tsz va Xuy Shi Xao daryosi ustida qurilgan ko'prik ustida kezib yurishardi. Chjuan-tsz suvga tikilib, hamrohiga dedi:

— Baliqlar suvda maza qilib o'ynashayapti. Ular shundan zavq olishadi-da.

— Sen baliq emassan-ku. Ularning nimadan zavq olishini qaerdan bilasan? — deb so'radi Xuy Shi quvlik bilan.

— Sen men emassan-ku. Ularning nimadan zavq olishlarini bilmasligimni qaerdan bilasan? — dedi faylasuf ham bo'sh kelmay.

— To'g'ri, men sen emasman, — deb javob berdi Xuy Shi. — So'zsiz men seni bilmayman. Lekin sening baliq emasliging aniq. Shunday ekan, sen hech qachon ularning nimadan zavq olishlarini bilolmaysan.

Faylasuf dedi:

— Marhamat qilib, bahsimizning boshlanish nuqtasiga qaytsak. Sen menga: «Baliqlarning nimadan zavq olishini qaerdan bilasan?» deding. Demak, sen buning menga ma'lumligini yaxshi bilgan holda shu savolni bergansan. Men baliqlarning nimadan zavq olishini Xao daryosi ustidagi ko'prikda yurganimda bilib oldim.

* * *

Chjuan-tszining bir rivoyatida shaxsning dao ta'limotiga muvofiq uzlatga chekinishi borliqning turli shakllaridan bosqichma-bosqich begonalashishiga olib kelishi tasvirlangan.

«Donolik yo'li»ga kirgan bir ayol yetarli darajada iqtidorga ega bo'lgan, ammo hali bu yo'ldan bexabar Bu ismli kishini tarbiyalay olishi mumkinligini shunday hikoya qiladi: «Men uni bir dam to'xtatib, kerakli so'zni aytsam, uch kun o'tgandan keyin osmonu falakdan begonalashganini anglab yetadi. Men yana u bilan suhbatlashaman. Va yetti kundan keyin u buyumlarga nisbatan begonalikni his etadi. Shundan keyin yana u bilan uchrashaman. Oradan to'qqiz kun o'tib, bu hayotga nisbatan begonalikni fahmlab yetadi.

Hayotdan begonalashgandan keyin u tong kabi tiniqlashadi. Tong kabi tiniq bo'lgandan keyin esa u yagonalikni ko'ra olish qobiliyatini qo'lga kiritadi. U yagonalikni ko'rgach, o'tmish va hozirgi voqelikni unutadi. O'tmish va hozirgi voqelikni unutgandan so'ng u hayot ham, o'lim ham bo'lmagan bir olamga qadam qo'yadi.

* * *

Ezgulik qiluvchi bir odam Chjuan-tsziga dedi: «Mening qo'lansa shumtol deb ataluvchi daraxtim bor. Uning tanasi shu qadar g'urrallarga to'lib ketganki, yo'nib tekislash amrimahol. Shoxlari esa shu qadar egri-bugri va chigalki, ulardan chizg'ich yoki pargar ham yasab bo'lmaydi. Shu bois duradgorlar yo'ldagi bu daraxtga hatto qayrilib qaramaydilar ham. Sizning so'zlaringiz ham buyuk, ammo befoydadir. Ularning hech kimga keragi yo'q».

Chjuan-tszini uning bu so'zlariga shunday javob qaytardi:

— Yerga yotib olib, o'z o'ljasini poylayotgan tulki yoki yovvoyi mushukka hech e'tibor berganmisiz? Ammo ular goh sharq tomon, goh g'arb tomon, ba'zan pastga, ba'zan esa yuqoriga sapchib, o'ljaga tashlanadilar va ko'pincha o'zlari tuzoqqa ilinib, to'r ichida halok bo'ladilar. Osmonni qoplagan qora bulut kabi ulkan qo'tos esa o'ta qudratli bo'lsa-da, hatto sichqonga ham azob bermasligini bilasizmi? Sizni katta daraxtning hech qanday foyda keltirmasligi tashvishga solayaptimi? Bu sizning g'am chekishingizga arzimaydi. Axir, daraxtni bepoyon cho'l bag'ridagi hosilsiz yerga ko'chirib o'tqazish mumkin-ku. Xo'sh, nega endi uning tegrasida sayr qilib, soyasi ostida mizg'imaslik kerak? Daraxt hech kimga foyda keltirmasdan kesilib ketishi mumkin. Ammo uning birovga zarari ham tegmaydi.

* * *

Narsalarning chegarasini so'z bilan ham, sukut bilan ham ifodalab bo'lmaydi.

* * *

Qorong'u zulmatda ko'rmoqlikni, sukunatda eshitmoqlikni o'rganing. Shunda siz zulmat aro nurni ko'rasiz, sukunat aro uyg'unlikni tinglaysiz.

* * *

Ba'zilar bir umr so'zlaydilar-u, hech narsa aytolmaydilar. Ba'zilar esa bir umr sukutda bo'ladilar-u, ammo aytilmagan so'z qolmaydi.

* * *

Fikrlamaslik va xayol surmaslik Daoni anglashning boshlanishidir. Hech yerda bo'lmaslik va hech narsaga tirishmaslik osoyishta Dao olamiga kirishning boshlanishi demakdir. Hech narsaga amal

qilmaslik va hech bir yo'lga kirmaslik esa Daoni egallashning boshlanishidir.

* * *

Haqiqat izlovchi zulmat aro daydib yuradi.

* * *

Me'yoridan ortiq axloqiylik narsalarning tabiatiga soya tashlaydi. Chunki bunday axloqiy sifatlar egasi o'zini surnay va do'mbira sadolari ostida noyob namuna sifatida ko'klarga ko'tarib maqtashlarini, mashhur bo'lishni istaydi:

Axir, bu qalbakilik emasmi?

* * *

Kamarning ilgagini o'g'irlagan kimsa qatl etiladi, saltanatni o'g'irlaganlar esa hukmdorlikka erishadilar.

* * *

Mukammal ma'naviy sifatlar egasi hech narsaga ega bo'lmaydi. Bunday ulug' inson hatto o'zidan ham mahrumdir.

* * *

Vaqt yetishi bilan Ustoz tug'ildi; ketar vaqti kelganda — Ustoz bunga ham bo'ysunadi. Taqdirga tan berib, muqarrar qismatga bo'ysunsangiz, sizga na quvonch va na qayg'u yo'l topa oladi. Moziyda buni «dor ostidan qaytish» deb ataganlar.

* * *

Insonning quvonch bilan yashashiga xalaqit qilish, uni kiyinish, tikish-bichish, yerga ishlov berish va ovqatlanish imkoniyatidan mahrum etib, ezgulik va adolatparvarlik bilan bezash — donishmandlarning bor-yo'q jinoyatidir.

PIRRON

(Miloddan avvalgi 365 (taxminan) -275 yillar)

Qadimgi yunon faylasufi Pirron Pelopnnesedagi Elida shahrida tug'ilib o'sgan. Pirron dastlab musavvirlik bilan shug'ullangan. Keyinchalik abderalik faylasuf Anaksarxning mulohazalarini tinglagan Pirronda falsafaga qiziqish uyg'onadi.

U Iskandar Maqduniyning Osiyo yurishlarida ishtirok etib, gimnosofistlar bilan uchrashdi. Pirron hatto Iskandarning jang chog'ida asir olingan gimnosofistlar bilan bo'lib o'tgan suhbatida ham ishtirok etgan. Gimnosofistlarni yunonlar «yalang'och donishmandlar» deb atashgan. Bu hind zohidlari juda oriq va yashovchan bo'lib, qop-qora badanlarida belbog'dan o'zga hech qanday kiyimlari bo'lmagan. Iskandar shoh ularni o'ldirishga qaror qiladi. Biroq avval ularning donoligini sinab ko'rish uchun har biriga savollar bilan murojaat etadi. Iskandarning: «Tiriklar ko'pmi, o'liklarmi?» degan savoliga birinchi zohid shunday javob qaytaradi:

«Tiriklar ham, o'liklar ham mavjud emas». «Jonivorlarni ko'proq yer boqadimi yoki dengizmi?» — degan savolga ikkinchi gimnosofist: «Jonivorlarni asosan yer boqadi. Dengiz esa yerning bir qismi, xolos», — deb javob berdi.

Birin-ketin berilayotgan tagdor ma'noli savollar har qancha murakkab bo'lishiga qaramay, gimnosofistlar bo'sh kelmaydilar.

Iskandar shoh dedi:

— Jonivorlarning eng ayyori qaysi?

— Insonga notanish bo'lgan jonivor eng ayyoridir.

Savol:

— Kun avval paydo bo'lganmi yo tun?

Javob:

— Kun bir kun avval paydo bo'lgan.

Savol:

— Eng suyukli inson bo'lish uchun nima qilmoq kerak?

Javob:

— Buning uchun eng qudratli hamda jasoratli inson bo'lmoq lozim.

Savol:

— Hayot kuchlimi yo o'lim?

Javob:

— Hayot kuchli.

Ushbu tarixiy voqeadagi so'nggi savolning javobi Maqduniya hukmdorini qattiq hayajonga soldi. Uning: «Inson Tangri bo'la oladimi?» degan savoliga: «Insonlar bajarishga qodir bo'lmagan ishni bajargan kimsa Tangri bo'ladi» deb javob qaytaradi gimnosofist. Iskandar o'zi haqida shunday yuksak fikrda edi. Shu bois asirlarning bu javobi unga juda ma'qul bo'ladi va tantilik qilib, gimnosofistlarni ozod etadi. Ulug' sarkardaning bu g'ayrioddiy harakati dunyoga yana bir ajoyib insonni — faylasuf Pirronni tuhfa qiladi.

* * *

Pirron Elidaning oliy kohini edi. Faylasufning xulq-atvori, tabiati sirli va o'ziga xos bo'lib, u hech narsani sevmas, hech narsadan ta'sirlanmasdi. Shuningdek, hech kim u kabi narsalarning mohiyatiga ishonch bilan qaramasdi. Pirron so'zlayotganda atrofdagilarning tinglash yoki tinglamasliklari bilan qiziqmasdi. Bordi-yu, tinglovchilar tarqab ketishsa ham u nutqini davom ettiraveradi.

* * *

Pirron o'zini har narsaga shubha bilan qarovchi kishilar qatoriga qo'shar, narsalarning mohiyatiga oid har qanday qat'iy fikr aytishdan tiyilishni afzal ko'rardi. (Per Beyl: «Pirronchilik — barcha masalalarni ularning mohiyatini chetlab o'tgan holda muhokama qilish san'atidir», deb yozgandi).

* * *

Bir kuni Pirron ochiq dengizda ketayotganda bo'ron turadi. Faylasufning kemasidagi hamrohlari vahimaga tushadilar. Faqat Pirrongina mutlaqo xotirjamlikni saqlagan holda, o'zini yo'qotmay nimanidir kavshayotgan cho'chqaga ishora qiladi-da: «Donishmand har qanday sharoitda ana shunday befarqlikni saqlab qolmog'i lozim», — deydi.

* * *

Qadimiy yunon faylasuflari Suqrot va Pifagor kabi Pirron ham faqat og'zaki tarzda ta'lim bergan. Uning dunyoqarashi haqida shogirdi fliuntlik Timon (miloddan avvalgi 320-230 yillar) yozib qoldirgan manbalar orqali tasavvurga ega bo'lish mumkin.

* * *

Timon o'z ustozini Quyoshga nisbat etgan. Har narsaga shubha bilan qarovchi Sekst Empirik o'z dunyoqarashlariga sodiq qolgan holda shunday degandi: «Quyosh ko'zdan g'oyib narsalarni yoritib, ravshan qiladi. Pirron esa aksincha, har qanday kimsa uchun aniq-ravshan bo'lgan narsalarni mavhumlashtiradi».

* * *

Bir kuni Pirronga qitmirlarcha shunday savol berdilar:

— Pirron, sen o'lmaganmiding?

O'z ta'limotiga sodiq Pirron uchun:

— Bilmayman, — deb javob berishdan o'zga yo'l qolmagandi.

* * *

Agar tirik mavjudotlar o'rtasidagi xilma-xillikka bog'liq ravishda muhokama etib bo'lmaydigan turli qarashlar mavjud ekan, u holda narsalar haqida hukm chiqarishdan tiyilmoq zarur. Masalan, insonlar dengiz suvini ichganlarida xuddi zahar kabi yoqimsiz tuyuladi. Baliqlar esa shu suv ichida yashaydilar.

* * *

Agar bir narsa hamma uchun birdek go'zal va oqilona ko'ringanda, insonlar o'rtasida g'arazli bahs paydo bo'lmas edi.

* * *

Narsalar bizga noma'lum sifatlarga ega bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Sababi bizda bu sifatlarni his etish a'zolarining yo'qligidir... agarki, sezgilar tashqi olamni qabul qilishga qodir emas ekan, demak, tafakkur ham u haqda yetarlicha mushohada yuritilmaydi. Shuning uchun ham biz tashqi olam xususida hukm chiqarishdan tiyilishimiz joiz.

* * *

Agar har qanday hodisa ma'lum sharoitlar, masofalar va holatlarda namoyon bo'lib, tasavvurlarimizda katta o'zgarish yasagan taqdirda ham biz ularni muhokama qilmasligimiz joiz. Chunki qandaydir tasavvurni dalil-isbotsiz chamalamoqqa bizning haqqimiz yo'q. Deylik, biz dalil-isbotni ham topdik. Ammo u ham o'z navbatida dalil-isbot talab qiladi.

* * *

Narsalarning tabiati haqida hukm chiqarish nojoizligini tasdiqlovchi dalillar ko'p. Masalan, echki shoxining qipiqdari oq rangda ko'rinadi, lekin butun shoxining rangi qoradir. Xuddi shuningdek, kumushning kukuni qora tusli bo'lib tuyuladi, ammo u yaxlit holga keltirilganda oppoq rangga kiradi. Shu bois ularni qora ham, oq ham deb xulosa chiqarib bo'lmaydi... Qum zarrasini ushlaganingizda qattiq tuyulsa-da, uni to'dalaganingizda yumshoqligini his etasiz. Me'yorida iste'mol qilingan musallas jismni baquvvatlashtiradi, keragidan ortig'i esa uni bo'shashtirib yuboradi.

Zilzilaga birinchi marta duch kelganlar va yer silkinishiga ko'nikib qolganlar undan turlicha ta'sirlanishadi. Dengizni ilk marta ko'rgan odam qanchalik kuchli hayajonga tushishi ma'lum. Xuddi shunga o'xshash ilk marta va tasodifan uchraganimiz insonning jismoniy go'zalligi bizni uning odatiy ko'rinishiga nisbatan ko'proq hayajonga soladi. Umuman, kamyob narsalar qimmatli bo'lib tuyuladi. Osonlik bilan yetishishimiz mumkin bo'lgan va son jihatdan ko'p miqdordagi narsalar esa qimmatini yo'qotadi. Demak, aynan bir narsa bizga o'ta g'aroyib yoki qimmatli bo'lib tuyuladi. Yoxud biz narsalarni ko'pligi yoki kamyobligiga qarab baholaymiz. Shunday ekan, biz narsalarning asl ko'rinishi qandayligini aniqlashga qodir emasmiz.

EPIKUR

(Miloddan avvalgi 341-270 yillar)

Yunon faylasufi Epikurning vatani — Lampaska shahri bo'lib, Afinadan Samos oroliga ko'chib o'tgan oilada tug'ilgan. Epikur Aflotunning shogirdi Pamfil qo'lida tahsil olgan. Donishmand miloddan avvalgi 310 yilda Lesbosdagi Mitilen shahrida, 306 yildan o'limiga qadar Afinadagi o'z «Bog'»ida talabalarga falsafadan saboq bergan. Bu bog' epikurchilarning muqaddas dargohiga aylangan. Epikur umri davomida hech qachon o'zgalarning fikriga tayanmaslikka harakat qilgan. Jami 300 ga yaqin asar yozgan, biroq ular bizga qadar yetib kelmagan. Epikurning ta'limoti asoslari bayon etilgan uchta maktubi va ba'zi qo'lyozmalaridan parchalargina saqlanib qolgan.

Donishmand umrining so'nggi 14 kuni davomida buyragidagi toshdan qattiq azob chekkan. Rivoyatlarga qaraganda, u issiq suv to'ldirilgan jomga yotib o'tkir sharobni simirgan-da, do'stlariga saboqlarini unutmastlikni vasiyat qilib, hayotdan ko'z yumgan.

* * *

«Falsafa yoxud donishmandlikka mehr qo'yish aqlni charxlash demakdir, — deb yozadi Epikur. — Bu mehr fikrlash va suhbatlashish yordamida baxtli hayotning mohiyatini ochib beradi. Zero, falsafa fanining boshqa ilmlardan farqi ham shundaki, bunda maqsadga mehnatning so'nggida yetiladi va shu bilan qanoat hosil qilinadi».

* * *

Navqironlik chog'larida falsafani bir chetga surib qo'yishdan, keksayganda esa undan bezib qolishdan saqlaning. Axir qalb sihatligiga erishmoq uchun yoshning hech qanday ahamiyati yo'q-ku.

* * *

Falsafa bilan shug'ullanishga hali erta yoki buning vaqti o'tdi deguvchilar xuddi baxtiyorlik onlari hali yetib kelmadi yoki u o'tib ketdi deguvchilar kabidir. Shu bois falsafa keksalar uchun ham, o'spirinlar uchun ham birdek zarur. Keksalarga shuning uchun zarurki, falsafa tufayli ular o'tmishlaridan quvonadilar va ezgulikdan bahramand bo'lishadi. O'spirinlar esa falsafa tufayli keksa donishmandlar sifatlariga erishib, kelajakdan cho'chimaydilar.

* * *

Koinot cheksizdir. Aslida intihoga ega bo'lgan narsalarning chegarasi bo'ladi. Chegara esa chetdan turib kuzatish mumkin bo'lgan narsadir. Koinot chegarasiz, demak, uning intihosi yo'q. Intihosiz narsa esa bepoyon va cheksizdir.

Olam qachon paydo bo'lganidan qat'i nazar, yilning bahor kezlarida yaralganiga shubha yo'q. Aynan bahorda hamma narsa ilk marta kurtak ochib gullagan va meva tukkan.

* * *

Epikur jon haqida shunday degandi: «Jon o'ta darajada latif to'qimalardan tarkib topgan. Ammo shunga qaramay, u to'rt xil tabiatli narsalar aralashmasidan iboratdir. Uni bir ulush olov, bir ulush havo, bir ulush nafas va his etish qobiliyatiga ega bo'lgan to'rtinchi nomsiz ulush qo'shilmasi sifatida tasavvur qilish lozim. So'nggi nomsiz ulush jonning joniga o'xshaydi. Chunki u tufayligina jon jonga aylanadi».

* * *

Jon o'z holicha, jism o'z holicha his etish qobiliyatidan mahrumdir. Ular ikkisi birgalikdagina his eta oladilar.

* * *

Faylasufning inson azob-uqubatlariga malham bo'lolmaydigan so'zlari quruq safsatadan o'zga narsa emas. Jismdagi kasallikni yo'qotolmaydigan tabobatdan hech qanday naf bo'lmaganidek, qalbdagi xastalikka davo topolmaydigan falsafa ham befoydadir.

* * *

Sezgi hech qachon aldamaydi. (Epikur beqaror va yuzaki sezgini barqaror va umumiy sanalmish fikrga qarama-qarshi qo'yuvchi qadimiy falsafa aqidalarini rad etgan. U sezgini haqiqatning mezoni deb hisoblagan.)

* * *

Aql-farosatdan mahrum holda baxtli yashagandan, aql-farosat bilan badbaxt bo'lgan a'loroqdir.

* * *

O'tgan saodatli onlarini unutganlar qariyaga aylanadilar.

* * *

O'lim — eng dahshatli yovuzlik. Ammo buning bizga hech qanday daxli yo'q. Chunki biz tirik ekanmiz, o'lim ham bo'lmaydi, o'lim yetib kelgach, biz g'oyib bo'lamiz.

* * *

Bizga kerakli narsalarni yengil, kerakmaslarini esa og'ir qilib yaratgan dono tabiatga tahsinlar aytamiz.

* * *

Erkinlik istaklarni jilovlash natijasida erishiladigan eng oliy ne'matdir.

* * *

Zaruriyat kulfatdir. Ammo zaruriyat bilan yashashning hech qanday zarurati yo'q.

* * *

Aqlli, axloqli va adolatli bo'lmay turib, ko'ngildagidek yashash mumkin emas. Va aksincha, ko'ngildagidek yashamay turib, aqlli, axloqli va adolatli hayot kechirib bo'lmaydi.

* * *

Navqironlarni emas, balki hayotini yaxshi yashab o'tgan keksa odamlarni baxtli sanamoq lozim.

* * *

Barcha istaklar oldiga shunday savolni ko'ndalang qo'ymoq kerak: xo'sh, istagim amalga oshgach, men nimaga erishaman? Istagimga erisholmasam-chi?

* * *

Donishmand hech qachon befahmga aylanolmaydi.

* * *

Donolik hamma narsaning ibtidosi va buyuk ezgulikdir. Shu bois u hatto falsafadan ham qimmatliroq.

* * *

Insonlar yo hasad, yo ko'rolmaslik, yoki nafrat tufayli bir-birining dilini og'ritadilar. Dono kishi esa aql-idrok ila bularning barchasidan ustun turadi. Donolikka erishgan odam hatto atayin urinsa ham buning aksini qilolmaydi.

* * *

Hatto eng bo'lmag'ur qonun ham insonlar uchun zarurdir. Aks holda odamlar bir-birini g'ajib tashlaydi.

* * *

O'zingga bino qo'ymay, dono, aql-zakovatli bo'lishga intil.

* * *

Yiqilganni turg'izmoq uchungina egil.

* * *

O'zgalarga qo'rqinchli tuyulgan odamning qalbi ham qo'rqinch hislaridan xoli emas.

* * *

Inson yo qo'rquv, yoki intihosiz va behuda ehtiros tufayli baxtsiz bo'ladi.

* * *

Donishmandgina she'riyat va musiqaga to'g'ri baho bera oladi.

KITIYLIK ZENON (Miloddan avvalgi 346-264 yillar)

Qadimiy yunon faylasufi Zenon ko'hna Kiprning to'qqiz asosiy shaharlaridan biri bo'lmish Kitiy shahrida tug'ilib o'sdi. Uning otasi Mnasey savdogarlik bilan shug'ullangan. Zenon kiniklardan biri — faylasuf Kratetdan va Megar maktabining namoyandalari Stilpon va Diodordan, keyinroq Aflotunning izdoshi Polemondan tahsil oldi.

Zenon yoqimsiz tashqi qiyofaga ega bo'lgan. Manbalarda yozilishicha, uning bo'yni qiyshiq, o'zi esa o'ta oriqliq va novcha bo'lib, oyoqlari gavdasiga nisbatan yo'g'onroq edi. U o'zining notavon va majruh qiyofasidan doimo uyalib yashagan. Faylasufning sinchkov chehrasi, jiddiy nigohi va ajinlar kesib o'tgan manglayi har qanday odamning diqqatini tortardi. U doimo xomush qiyofada yurar, chehrasidan achchiq istehzo arimasdi. U doimo odamlardan o'zini olib qochar, loqal bir tomondan bo'lsa-da, odamlardan xoli qolish uchun ko'chadagi o'rindiqning ham eng chekka qismiga borib o'tirardi.

Zenon falsafaning nozik jihatlari haqida o'zicha tasavvurga ega edi. U Kafisiy ismli naychining imkon boricha qattiqroq ovoz bilan kuy chalishga urinayotgan shogirdi yelkasiga qoqib: «Ezgulik kuchda emas, balki kuch ezgulikdadir», degani haqidagi voqeani so'zlab berishini xush ko'rardi.

Zenon alohida bir teran zakovat egasi edi. Uning asarlaridan bizgacha faqat sarlavhalaru qo'lyozmalar parchalarigina yetib kelgan. U falsafa faniga birinchi bo'lib «katalepsis» (tushuncha) atamasini olib kirib, olamni ikki asosiy nuqtai nazardan anglash g'oyasini ishlab chiqdi va ularni quyidagicha atadi:

1. Bizning hukmimizdagi narsalar.
2. Hukmimizdan tashqaridagi narsalar.

Zenon falsafiy qarashlarga oydinlik kiritishda noma'lum narsalarni aslida ma'lum, ammo tushunarsiz narsalar vositasida tushuntirish usulidan foydalandi.

Masalan, u vaqtning mohiyatini shunday tushuntiradi:

Vaqt — harakatning masofasidir.

Zenon g'ayrioddiy tarzda hayotdan ko'z yumgan. Bir kuni u qoqilib, yerga yiqiladi-da, bu holni yuqoridan yuborilgan ogohlantirish va chaqiruv deb hisoblaydi hamda o'sha zahoti o'zini o'zi bo'g'ib o'ldiradi.

* * *

«Donishmanddan o'zga hech kim hech narsani bilmaydi», deb yozgandi Zenon. U o'zining bu fikrini harakat orqali tushuntirgan. Ya'ni, barmoqlari yozilgan qo'lga ishora qilib: «Bu timsol alomati» deydi. Keyin barmoqlarini sal bukib, shunday deydi: «Bu rizolik alomati», nihoyat barmoqlarini musht qilib tugib: «Bu esa anglash alomati» deydi va o'zining bu o'xshatmasiga katalepsis deb nom beradi. So'ngra chap qo'lini uzatib, o'ng mushtini qattiq siqib: «Mana bu donishmanddan o'zga hech kim erisholmaydigan bilimdir», — deb so'zini tugatadi.

* * *

Falsafani tirik mavjudotga qiyoslash mumkin, — deb yozadi Zenon. — Chunonchi, suyaklar va asab tizimi mantiq ilmi bo'lsa, et axloq ta'limotidir. Jon esa tabiiyot (fizika)dir. Falsafani yana tuxumga ham o'xshatish mumkin: po'sti — mantiq, ichidagi oq suyuqlik qatlami — axloq, o'rtadagi sarig'i esa — tabiiyot. Falsafa ilmini yaxshi muhofazalangan va aql bilan boshqariladigan bir shaharga ham qiyoslamoq o'rinli bo'lur edi.

* * *

Hech bir yovuzlik hurmatga sazovor bo'lolmaydi. Yovuzlik — bizda qudrat, yuksalish, ezgulik

tuyg`ulari uyg`onishiga bir to`siq, xolos.

* * *

Xudo mangudir. U olamdagi har bir narsani jamiki moddiyat vositasida yaratgan.

* * *

Bizning ruhimizga ko`plab tasavvurlar jo etilgan.

* * *

Jon sakkiz qismdan tarkib topgan. Uning besh qismi ko`rish, eshitish, hid bilish, ta`m bilish va sezish hislaridan iboratdir. Oltinchisi — ovoz, yettinchisi — nasl qoldirish qismlari bo`lib, sakkizinchisi esa boshqaruvchi qism deb ataladi. Bu qism xuddi sakkizoyoq singari qolgan yetti qismini boshqaradi va ulardan foydalanadi.

* * *

Tabiat bilan totuvlikda yashamoqlik, ezgulik bilan yakdil bo`lmoqlik demakdir.

* * *

Biz tashqi olamni tuyg`ularimiz ila qabul etib, aqlimiz ila anglashga qodirmiz.

* * *

So`z buyumlarni belgilash uchun odamlar o`zaro kelishib qabul qilgan ifoda bo`lmay, so`zlarning o`zi buyumlar va buyumlarning tabiatiga ko`ra belgilangandir.

* * *

Erkinlik — donishmandlargina yetishishi mumkin bo`lgan bir holat. Qolganlar uchun esa u noma`lum va yetib bo`lmas manzildir.

* * *

Manmanlikdan ortiq adabsizlik bo`lmaydi.

* * *

Ilm egallash asnosidagi eng keraksiz narsa dimog`dorlik, eng zarur narsa esa vaqtdir.

* * *

Do`st bizning ikkinchi «men»imizdir.

* * *

Bir ezma odamga Zenon shunday degan ekan: «Bizga ko`proq eshitib, kamroq so`zlash uchun ikkita quloq va bittagina og`iz ato etilgan».

* * *

Faylasuf o`z nutqini aqli bilan bezab so`zlamog`i joizdir.

* * *

Falsafa turli-tuman mevali daraxtlar bilan to`liq bog`ga o`xshaydi. Mantiq bu bog`ning devori bo`lsa, tabiiyot (fizika) uning daraxtlari, axloq esa pishib yetilgan mevalaridir.

SYUN-SZI

(Taxminan miloddan avvalgi 313-235 yillar)

Qadimiy Xitoy faylasufi Syun-tszi Chjao xoqonligida dunyoga keldi. Miloddan avvalgi 266 yilda Chjaoni tark etib, Sin saltanatiga jo'nadi va bu yerda xoqon Chjao-van hamda uning bosh vaziri Suy bilan hamsuhbat bo'ldi.

Miloddan avvalgi 264 yili faylasuf Si xoqonligiga kelib, «Szisya» akademiyasida dars bera boshlaydi va tez orada saltanatdagi eng ko'zga ko'ringan a'yonlar qatoridan joy olib, olimlarga boshchilik qiladi.

O'ta mustaqillikka va fikrlarini ochiq-oydin aytishga odatlangani bois Syun-tszi 255 yilda tuhmatga uchraydi. Natijada Si xoqonligidan Chu saltanatiga qarab yo'l oladi va bu yerda Lanlin tumaniga hokim qilib tayinlanadi.

Miloddan avvalgi 250 yilda Syun-tszi vazifasidan ozod etiladi va Chjao xonligiga qaytib boradi. Oradan ko'p o'tmay u Chu xoqonligi Lanlin viloyati hokimligi vazifasiga qayta tiklanadi.

Miloddan avvalgi 238 yili faylasufning homiysi bo'lmish Chun-shen viloyatining hukmdoriga suiqasd qilinadi. Syun-tszi noiloj davlat xizmatidan ketadi. U Lanlin viloyatida muqim qolib, shogirdlari bilan birgalikda «Syun-tszi» deb nomlangan asarini yozishga kirishadi.

Hukmdorlaru vazirlar bilan dadil muloqotda bo'lib, o'z fikrini tap tortmay ayta olgan Syun-tszi hayotini qashshoqlik va faqirlikda o'tkazadi... Zamondoshlari uning falsafiy salohiyatini munosib qadrlay olmaydilar. U hayotdan shu tariqa ko'z yumadi.

* * *

O'tmishga sajda qilmang, kelajak uchun g'am chekmang va tashvishli xayollarga berilmang! Kezi kelganda, fursatni qo'ldan bermay ishga kirishing!.. — deb yozadi Syun-tszi.

* * *

Men kun bo'yi o'y surdim-u, ammo hatto eng qisqa fursatli tahsilchalik naf ololmadim. Oyog'imning uchida ko'tarilib, uzoqlarga ko'z tikdim. Biroq yuksaklikdan yaqqol namoyon bo'lguvchi sarhadlarni ko'rolmadim. Chunonchi, baland joyga chiqib qo'l silkigancha biror kimsani chaqirganingizda qo'lingiz uzayib ketmasa-da, o'sha odam uni uzoqdan ko'ra oladi. Tovushingizni shamolning yo'nalishiga moslab qichqirganingizda, bundan tovushingiz kuchayib qolmasa-da, tinglovchilar sizni aniq eshitadilar. Otlar qo'shilgan aravaga tushganingizda oyoqlaringiz chopag'on bo'lib qolmaydi. Biroq siz bir necha ming chaqirim masofani qisqa fursatda bosib o'tasiz. Qayiqda ketayotganingizda suzish borasidagi mahoratingiz oshmasa-da, katta va kichik daryolarni bemalol suzib o'tasiz. Xulosa shuki, mukammal, komil inson dunyoga kelganda go'yo o'zgalardan farq qilmaydigandek tuyuladi. Ammo u qachon va qanday narsaga tayanishni yaxshi bilishi bilan boshqalardan ajralib turadi.

* * *

Inson baquvvatlik borasida ho'kizdan ojizlik qilib, chopqirlikda otdan ortda qolsa-da, bu jonivorlarning har ikkisini o'z izmiga bo'ysundirib, ishlata biladi. Buning boisi nimada? Chunki insonlar ho'kiz va otdan farqli o'laroq hamjihatlikda yashash iqtidoriga egadirlar. Xo'sh, insonlar nimaning evaziga hamjihatlikda yashaydilar? Buning siri insonlar o'rtasidagi vazifalarning o'zaro taqsimlanishidadir. Xo'sh, bu taqsimlanish nimaning evaziga amalga oshiriladi? U burch tuyg'usi evaziga amalga oshiriladi.

* * *

Ming yil avval yuz bergan narsalar albatta takrorlanadi. Bu takrorlanish doimiylikdir.

* * *

Ibtido intihodir, ayni vaqtda intiho ibtidodir. Bu holat na boshi va na oxiri bo'lmagan aylanaga o'xshaydi. Agar u buzilsa, Koinot halokatga uchraydi.

* * *

Dehqon o'zining bor kuch-quvvatini ekin-tikin ishlariga safarbar etgani bilan dalalarga hokim bo'lib qololmaydi. Savdogar bor g'ayratini oldi-sotdi ishlariga bag'ishlasa-da, bozorning hukmdoriga aylanolmaydi. Hunarmand bor kuchini turli asbob-uskunalar yasashga qaratsa-da, ishlab chiqarishni idora qilolmaydi. Biroq shunday odamlar borki, ular biz tilga olgan kasblarning bittasini ham egallamagan bo'lishlariga qaramay, dehqonlarni ham, savdogarlar va hunarmandlarni ham boshqara oladilar. Buning boisi shundaki, ular butun diqqat-e'tiborlarini buyumlarga emas, dao ta'limotiga qaratadilar. O'z diqqat-e'tiborini buyumlarga jalb etgan odam faqatgina bir turkum narsalarni boshqara oladi. O'z diqqatini daoga qarata olgan odam esa bir vaqtning o'zida barcha darajadagi narsalarni boshqarishga qodir bo'ladi. Komil inson butun diqqatini dao falsafasiga qaratadi va shu asnoda buyumlarni tadqiq etadi.

* * *

Qalbning tabiiy tuyg'ular ila haqiqatni yolg'ondan ajrata olishimizga ko'maklashuvi o'ylash deb ataladi.

* * *

Qalb tananing sohibi va donolikning hokimidir. U tanaga buyruq beradi.

* * *

Inson qalbini idishdagi suvga qiyoslash mumkin. Idishdagi suv harakatsiz, tinch turganda loyqalar tubiga cho'kadi va suv tiniqlashadi. Bu suvdagi aksingizda qoshlaringizni, kipriklaringizni va hatto yuzingizdagi ajinlarni ham ko'rishingiz mumkin. Ammo salgina epkin esib, idishdagi suv chayqalsa, tubidagi loyqa cho'kindi harakatga keladi. Natijada suv xiralashadi. Endi bu suvga tikilib, hech nimani ajratib bo'lmaydi. Inson qalbi ham shunday. Tamoyillar yordamida to'g'ri yo'naltirilib, xotirjamlik va osudalik ko'magida tarbiyalangan qalbni hech bir narsa to'g'ri yo'ldan ozdirolmaydi. Ana shunda inson qalbi yaxshi-yomonni ajratib, mujmal narsalarni bilmoqlikka qodir bo'ladi.

* * *

Qalbi bezovta inson taom qanchalar lazzatli bo'lmasin, uning ta'mini sezmaydi, qanchalar yoqimli bo'lmasin, qo'ng'iroq jarangini his etolmaydi, ko'zlari ajoyib naqshlar bilan bezalgan libosni ko'rib tursa-da, bu go'zallikdan zavq ololmaydi.

Agar inson qalbi osuda va shod bo'lsa, gullar odatdagidek maftunkorlik kasb etmasa ham ko'zi quvnayveradi, ohanglar odatdagidek yoqimli jaranglamasa-da, dili orom olaveradi.

* * *

Agar biror narsa barchaga baravar taqsim etilsa, hammaga yetmay qolishi mumkin. Bordi-yu, hokimiyat tepasidagilarning mavqei tenglashtirilsa, hamjihatlik barham topadi. Agar hamma teppa-teng bo'lsa, mehnat qiladigan odam qolmaydi. Toki osmon va yer mavjud ekan, yuqoridagilar va quyidagilar o'rtasidagi farq ham yo'qolmaydi.

* * *

Hukmdorlar badavlat va saxiy bo'lmasalar, mamlakatni idora etolmaydilar.

* * *

Xalqning daromadini qiyib, boz ustiga borini tortib olgandan ko'ra, avval daromad qilish imkoniyatini yaratib, so'ng uning bir qismini olgan a'lodir.

* * *

«Bobokalonlarimiz odamlar ustidan hukmronlik qiluvchi zot xushsurat va go'zal libosli bo'lmasa, xalqni hamjihatlikda ushlab turolmasligini yaxshi bilganlar», — deb yozadi faylasuf.

* * *

Syun-tszı donolikni to'rt toifaga ajratadi.

1. Xizmatkorning donoligi: chaqqonlik, topqirlik, aql-farosat bilan yo'g'rilgan, ammo izchillikdan xoli nutq; hech kimga keragi bo'lmagan ilm bilan shug'ullanish; haqiqat va yolg'on bilan hisoblashishni istamaslik.

2. Quv odamning donoligi: ikkiyuzlamachilik, muomalaning barcha tamoyillarini buzish; har bir ishda xatoga yo'l qo'yish.

3. Ma'rifatli odamning donoligi: oz, to'g'ri va qisqa so'zlash, fikrlarni misoli ipga tizgandek tartib bilan bayon etish; o'zini tuta bilish.

4. Komil insonning donoligi: nutqdagi izchillik, birorta hodisaning sabablari xususida bir necha kunlab mushohada yuritish, ularga har taraflama yondashish va shuning barobarida izchillikni saqlab qolish.

* * *

Davlat boshqaruvini qay tarzda amalga oshirmoq kerak? — degan savolga Syun-tszı shunday javob beradi:

— Buning uchun dono va iste'dodli odamlarning kimligi va mavqeidan qat'i nazar, yuqori lavozimlarga ko'tarib, dangasa va iqtidorsiz kishilarni vazifasidan chetlatish lozim.

* * *

Chaqaloqlar hamma yerda bir xil yig'lashadi. Katta bo'lganlarida esa turli qiliqlar qilishadi. Bu — tarbiyaning oqibati.

* * *

Haddan ortiq shafqatsizlik qilganlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar, o'ta muloyimlik esa seni zanjirband etadi.

* * *

Faqat o'z shaxsiy manfaati haqida qayg'urib, burchni unutmoqlik o'taketgan pastkashlikdir.

* * *

Naql qilishlaricha, hukmdorni qayiqqa, xalqni suvga qiyoslash mumkin. Suv qayiqni olib yurishi ham, to'ntarib yuborishi ham mumkin, — deb yozgandi Syun-tszı.

* * *

Har bir inson nimanidir to'g'ri, deb hisoblaydi. Bu holat donoga ham, ahmoqqa ham birdek tegishli. Biroq ular to'g'ri deb topgan narsalar bir-biriga o'xshamaydi. Dono bilan ahmoq o'rtasidagi farq ana shundadir.

* * *

Komil inson tekshirib bo'lmaydigan so'zlarga, ilgari uchramagan harakatlarga va fikrlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi.

* * *

Hukmdorning qudratli, shavkatli bo'lishi, mamlakatda osoyishtalik o'rnatishi va zaiflik, xavf-xatar, sharmandalikdan yiroq turishining eng oson yo'li qanday? — degan savolga Syun-tszı shunday javob beradi:

— Buning uchun hukmdor o'ziga munosib vazir tanlay bilmog'i lozim.

* * *

Orxideya guli o'ziga yarasha xushbo'y. Agar u peshobga botirib olinsa, komil inson unga yaqin yo'lolmaydi. Oddiy odamlar esa uni chakkalariga taqmaydilar.

Bu hol orxideya gulining hidi bilan emas, balki u botirib olingan peshobning jirkanchligi bilan izohlanadi. Shu bois komil inson pokiza joyda yashab, ilmi kishilar bilan do'stlashadi, shu yo'l bilan o'zini yolg'on va pastkashlikdan ihotalab, rostgo'y va to'g'ri odamlar bilan yaqinlashadi.

XAN FEY

(Miloddan avvalgi 288-233 yillar)

Qadimiy Xitoy faylasufi Xan Fey Xan saltanatining aslzoda xonadonlaridan birida dunyoga keldi. U bolalik chog'idanoq duduqlanib gapirardi. Keyinchalik Syun-tszining qo'lida tahsil olib, Shan Yan, Shen Buxay, shuningdek, daosizm (xitoycha «dao» — qonun demak) ta'limoti bilan qiziqqan.

Xan Fey o'ziga qadar yashab o'tgan ko'plab yirik donishmandlar kabi legistik («legist» — lotincha «qonun» degan ma'noni anglatadi) dunyoqarash tarafdori bo'lib, davlatni boshqarish muammolari bilan shug'ullangan. «Qonunlar xalqning otasi va onasidir. Hukmdor va amaldorlar, oliy nasablilaru past tabaqadagilar — hamma qonunga birdek amal qilmog'i lozim. Bu — buyuk boshqarish san'ati deb ataladi» degan g'oyani yoqlagan.

Xan Fey qonunni birinchi o'ringa qo'ygan Shan Yan («Qonunlar va farmoyishlar — xalqning hayoti va boshqaruvning asosidir»), hukmdorlik san'atini birinchi o'ringa qo'ygan Shen Buxay («Hukmdor qo'li ostidagi amaldorlarni ishlata biladi va harakatlarning natijasi bilan o'zgalarni lol qoldiradi»), ierarxiya (quyi mansabdagilarning yuqori mansabdagilarga bo'ysunish tartibi) kuchini birinchi o'ringa qo'ygan Shen Dao («Axloqsizlarni itoatga keltirish uchun donishmandlikning o'zi yetarli emas, ammo donishmandlarni egib olish uchun e'tiborli mavqening o'zi yetarli») qarashlariga tayanib, boshqaruvning «uch quroli» va «ikki tayanchi» haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi.

* * *

Qonunga rioya qilish, hokimiyatning amalda mavjudligi va boshqarish san'atidan foydalana bilish hukmdorning qo'lidagi uch boshqaruv quroli bo'lib, davlatdagi tartib-intizomning garovidir.

Ulardan bittasini ham e'tiborsiz qoldirish mumkin emas.

* * *

Har bir qonunning ikki tayanchi bo'lib, biri jazo, ikkinchisi mukofotdan iboratdir.

* * *

Xan Feydan uchta qo'lyozma asar qolgan, ulardan biri «Yolg'iz odamning nolishi» deb ataladi. Faylasuf bu asariga quyidagi g'oyalarni singdirgan.

Hech qachon hukmdor bo'lmagan odamning shohga aql o'rgatishi har kimga ham erish tuyulishi mumkin. Qani aytinch, falakiyotshunos olim etikdo'zning maslahatiga muhtojmi? Etikdo'z maslahat berdi ham deylik, ammo uning aytganlari foydali va o'rinli bo'larmikan? Biroq boshqa tomondan olib qaraganda, «mushkulingni oson qiluvchi so'zni hech qachon o'zing uchun topib aytolmaysan», degan naql ham barchaga ma'lum-ku. Go'yoki yorug' nurga yo'g'rilgan asl maslahatni faqat chetdan kutish mumkin. Xan Feyning bu ta'limoti bilan tanishgan aziz o'quvchilarimiz o'tkir zakovat sohibi Rustavelining: «Jangni chetdan turib kuzatgan har bir kishi o'zini mohir lashkarboshi, deb xayol qiladi» degan so'zlarini eslashayotgandir. Shuningdek: «Qanchalar uzoqlashsang, shunchalar yaxshi ko'ra olasan», degan naql ham mavjud.

Xan Feyning ikkinchi kitobi «Besh tekinox'r», uchinchi «Xan Fey-tsz» deb nomlanadi. Faylasuf o'z asarlarida hukmdorlarga shunday maslahatlar beradiki, ular hozirgi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

* * *

Hukmdor hokimiyatni hech qachon, hech kim bilan bo'lishmasligi lozim. Agar u amaldorlarga zarracha hokimiyat bersa, ular o'sha zahoti bir zarra hokimiyatni yuz zarra hokimiyatga aylantiradilar.

* * *

Haddan ortiq foyda olishga intilish tashvish keltiradi. Tashvish esa betoblikka sabab bo'ladi. Betoblik donolikning kuchini qirqadi. Donolikning kuchi qirqilgach, me'yor hissi yo'qoladi. Me'yor yo'qolgach, harakatlar tartibsiz tus oladi. Tartibsizlik esa baxtsizlik va azob-uqubatlarni yetaklab keladi. Baxtsizlik va azob-uqubat yetib kelishi bilan betoblik insonning butun jismu jonini chulg'ab oladi. Tashqaridan kelgan baxtsizlik g'am-anduhga sabab bo'ladi. Agar azob-uqubat va og'riq ichki a'zolarga ham kirib borsa, insonni shafqatsizlarcha yaralaydi va azobli og'riq kuchayadi. Shafqatsizlarcha yaralangan inson og'riqqa dosh berolmay, o'zini ayblab, o'zidan o'pkalaydi. Demak, ortga chekinish va o'z-o'zidan o'pkalash foyda ortidan quvishning natijasidir. Shu bois: «Inson uchun shaxsiy manfaat ketidan quvishdan ortiqroq xavf-xatar yo'q», deyiladi.

* * *

Dono hukmdor o'z xatti-harakatlari sababini yashiradi, toki amaldorlar ulardan foydalanmasin. Hukmdor o'zining donoligini pinhon tutib, iste'dodini past qilib ko'rsatadiki, qo'l ostidagilar uning bu sifatlarini ham sezolmasinlar. Donishmand hukmdor amaldorlarni hukmdor bo'lish umididan mahrum etadi. U shunday yo'l tutadiki, amaldorlarning o'zlari hokimiyatdan yuz o'giradilar.

* * *

«Har bir davlatning o'z «tekinxo'rlari» bor, — deb yozadi Xan Fey. — Ular besh toifaga bo'linadi. Agar hukmdor bunday kimsalarni tag-tomiri bilan yo'qotib, risoladagidek fuqarolarni tarbiyalay bilmasa, olamda halokatga mahkum davlatlar va sulolalar soni ko'payaveradi. Davlatga tahdid soluvchi o'sha besh toifa quyidagilar:

1. Avvalgi hukmdorlarning insonparvarligi va burch tuyg'usiga sodiqligini ro'kach qilib, ularning tutgan yo'lini maqtovchi, ust-boshiga zeb berib, mahorat bilan so'zlangan balandparvoz ma'ruzalari vositasida mavjud qonunlarga nisbatan shubha uyg'otuvchi va hukmdorning qalbida ikkilanish tuyg'usini tug'diruvchi olimlar.

2. Turli bo'lmag'ur gap-so'zlarni tashuvchi, tashqi kuchlarga tayanib, o'zining shaxsiy manfaati yo'lida istalgan saltanatning timsoli bo'lgan yer mehrobi va don-dun uchun foydali barcha yumushlardan bo'yin tovlagan vaysaqilar.

3. Beliga qilich taquvchi, olomon bo'lib to'planuvchi, nom chiqarish va oliy mansabdorlarning taqiqlarini buzish uchun o'z sifatlarini ko'z-ko'z qiluvchilar.

4. Bor mol-mulkini amaldorlarga pora uchun sarflab, yalinish yo'li bilan og'ir mehnatdan va harbiy xizmatdan o'zini olib qochuvchi, majburiyatdan qo'rqib, uyga biqinib oluvchilar.

5. Qo'pol va beo'xshov, qalbaki narsalarga ruju qo'ygan, o'z uyida behisob zaxiralarni yig'ib olib, dehqonlarning foydasini tortib olish uchun payt poylagan, qish faslida yoki qahatchilik chog'larida mahsulotlarni olib-sotish bilan mashg'ul bo'lgan savdogar va hunarmandlar».

* * *

«Bugungi kunda qattiqqo'l va ishonchli odamlarning soni o'ntaga ham bormaydi. Ammo mamlakatdagi amaldorlik lavozimlari yuzdan ortadi. Shu bois barcha lavozimlarga qattiqqo'l va ishonchli kishilarni tayinlashning imkoni yo'q. Amaldorlik lavozimlarini to'ldirish uchun loyiq odamlar yetishmasligi oqibatida esa tartibni saqlab, himoya qiluvchilar kamayib, el-yurt orasida fitna uyg'otuvchilar ko'payadi. Ma'rifatli hukmdor bundan qutilish uchun aqli kishilarni izlab ovora bo'lmay, yagona qonun joriy etishi, qo'l ostidagi ishonchli amaldorlar bilan faxrlanib yuravermasdan, boshqaruv san'atini puxta egallab olmog'i lozim. Ana shunda qonunga zarar yetmaydi, yovuz va yolg'onchi amaldorlarga barham beriladi».

* * *

Mamlakatda aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchilar ko'payib ketsa, qonun buziladi. Qo'l mehnati

bilan band fuqarolar kamayganda esa, mamlakat qashshoqlikka yuz tutadi.

«Buyumlar eng soʻnggi nuqtaga yetib borgandan soʻng albatta ortiga qaytadi. Agar biror narsaga qattiq tikilib qarasangiz, koʻzlar xira tortadi; agar quloqlar haddan ortiq ding boʻlsa, aniq eshitolmay qoladi; agar meʼyoridan ortiq oʻyga tolib, koʻp fikr yuritilsa, bilimlarda tartibsizlik paydo boʻladi».

Bizningcha, Xan Fey bu fikri orqali butun insoniyatga xos sifatlardan birini ifoda etgan. Chindan ham bizda, amallarimizda botinan shafqatsiz va muqarrar bir narsa borki, zoʻr berib bir maqsad sari intilganimizda koʻpincha, negadir umuman teskari natijalarga erishamiz. Bunga Ilya Ilfning kundaligidagi mana bu qaydlar ham misol boʻla oladi: «Imlo xatolardan qutilish uchun nashriyotga 20 ta musahhah yolladik. Biroq shunga qaramay, kitobning birinchi betida «Britaniya entsiklopidiyasi» degan yozuv turardi».

* * *

Agar insonning boshiga kulfat tushsa, uning qalbi dahshat va qoʻrquv bilan toʻladi. Yurak dahshat va qoʻrquvga toʻlgach, amallarimiz toʻgʻri, fikrlarimiz esa yetuk boʻladi. Fikrlar yetuklashgach, ishning mohiyatiga yetish uchun yoʻl ochiladi. Amallar toʻgʻri boʻlsa, kulfat va zararli oqibatlar barham topadi. Kulfatlar va zararli oqibatlardan xalos boʻlgan inson bemalol yoshini yashab, oshini oshaydi. Ishning mohiyatiga yetgan odam muvaffaqiyatga erishadi. Yoshini yashab, oshini oshagan inson tinchlik-xotirjamlikda uzoq umr koʻradi. Yutuqlarga erishgan odam, albatta, boylik va aslzodalikka noyil boʻladi. Tinchlik-xotirjamlik va umruzoqlik, boylik va aslzodalik baxt deb ataladi. Biroq baxtning poydevori baxtsizlikning ustida qad koʻtaradi. Shu bois: «Eh, baxtsizlik! U baxtning tayanchidir», deyiladi.

KARNEAD

(Miloddan avvalgi 212-129 yillar)

Faylasuf Karnead Yunonistonning Kiren shahrida tugʻilib oʻsdi. U falsafa maktabiga rahbarlik qilib, haqiqatning mezonlari haqidagi taʼlimotni ishlab chiqdi. Karneadning oʻziga xos kuchli va jarangdor ovozi bor edi. U oʻta mehnatkashligi, oʻtkir aql-farosati bilan zamondoshlarining tahsiniga sazovor boʻlgan. Ayniqsa, notqlik bobidagi mahoratiga hamma tan bergan. Haqiqatning mezonlariga oid fikrlarini dadil ayta olganiga qaramay, Karnead oʻlimdan qattiq qoʻrqqan. Vaholanki, u doimo: «Tabiatning oʻzi yaratadi, oʻzi halok qiladi», — degan soʻzlarni takrorlashni xush koʻrardi. Rivoyat qilishlaricha, Karnead Antipatr ismli bir tanishining zahar ichib, vafot etganini eshitib qoladi. Uning jasoratidan hayajonga tushgan faylasuf:

— Qani, menga ham keltiringlar! — deydi qatʼiylik bilan.

— Nimani keltiraylik? — deb soʻrashganida Karnead kalovlanib qoladi va bir lahzalik sukutdan soʻng:

— Asal qoʻshilgan mayni keltiring! — deb javob beradi.

* * *

Har qanday haqiqat — «nisbiylikka yoʻgʻrilgan ishonchdir. Yana ham aniqroq aytadigan boʻlsak, haqiqat — «ehtimollik»dir.

* * *

Roʻy berayotgan hodisalarning hammasi ham taqdiri azal mevasi emas. Ularning baʼzi birlari bizning hukmimizdadir.

* * *

Mulohazadan tiyilish eng toʻgʻri yoʻldir.

SITSERON MARK TULLIY
(*Miloddan avvalgi 106-43 yillar*)

Qadimiy Yunonistonda yashab o'tgan faylasuf, notiq va siyosiy arbob Sitseron rimlik badavlat chavandoz oilasida voyaga yetdi. «Sitseron» so'zi — «tsitsero», ya'ni «no'xat» degan ma'noni anglatadi.

Sitseron Rimda tahsil olib, lotin tilini o'rgandi. Shuningdek, notqlik san'atini mukammal egallab, Afina, Kichik Osiyo va Rodos oroli hududlariga xos bo'lgan fasohat ilmi bilan mustaqil shug'ullandi.

Faylasuf miloddan avvalgi 64-63 yillarda elchilik lavozimida xizmat qilib, mustabid tuzumning yangi vorisi Katilinga qarshi nutqlar irod etadi. Uning ana shu davrdagi to'rtta nutqi notqlik san'atining oltin jamg'armasidan joy olgan.

Suyukli qizi Tulliyaning nogahoniy o'limi Sitseronni g'amga botiradi. Taqdirning bu og'ir zarbasidan so'ng u falsafa ilmi bilan shug'ullana boshlaydi.

Faol siyosiy kurashlar va tajribasizlik, qolaversa, mash'um taqdir Sitseronning fojiali ravishda halok bo'lishiga zamin hozirlab qo'ygandi. U Yuliy Sezarning nevara jiyani Antoniy tashabbusi bilan qatl etiladi. Faylasufning boshi o'zi bir necha marta otashin nutq so'zlagan joyga mixlab qo'yiladi.

Sitseronning 58 ta nutqi, notqlik san'ati, siyosat va falsafaga bag'ishlangan 19 ta asari va 800 dan ziyod maktublari hozirga qadar saqlanib qolgan.

* * *

Falsafaning kuchi shundaki, — deb yozadi Sitseron, — u qalblarga malham bo'ladi, behuda tashvishlarni bartaraf etadi, ortiqcha havaslardan xalos qilib, qo'rquvni haydaydi. Shubhali narsalarni qo'llab-quvvatlashdan o'zini tiygan faylasuflar donolarcha yo'l tutadilar.

* * *

Vaqt soxta fikrlarni yemiradi, tabiat hukmini esa tasdiqlaydi.

* * *

Falsafa qalbg'a shifo bag'ishlovchi fandır. Ammo bu shifo tan xastaliklaridagi kabi tashqaridan kelmaydi. Biz barcha ichki imkoniyatlarimizni ishga solish yo'li bilangina o'zimizni o'zimiz davolamog'imiz darkor.

* * *

Aql-idrok va tabiat uchun tasodifdan ortiqroq g'ov yo'q.

* * *

Falsafa aqliy madaniyatdir.

* * *

Saodatga erishish yo'lini aytishdan avval o'zimiz kimligimiz va tabiatning mohiyati nimada ekanligi xususidagi savollarga javob topmog'imiz lozim.

* * *

Adashish har bir insonga xos sifat. Ammo adashganlarning qaysarlik bilan o'z yo'lida davom etaverishi — aqlsizlik.

* * *

Qog'oz hamma narsaga bardoshlidir. (Ushbu hikmatli so'zning ilk manbai Sitseronning «Maktub» risolasida aks etgan. Unda: «Maktub uyatdan qizarmaydi», — degan ibora yozilgandi).

* * *

Xalq farovonligi — oliy qonun.

* * *

Ovozlar sanalmaydi, tarozida tortiladi.

* * *

Qurol tilga kirganda, qonunlar jim qoladi.

* * *

Hukumat — so'zlovchi qonun, qonun esa gung hukumatdir.

* * *

Donishmadlikni egallashning o'zigina yetarli emas, undan foydalana bilmoqlik ham joiz.

* * *

O'tib ketgan musibatni xotirlash yoqimli.

* * *

Bir ziddiyat ikkinchisini keltirib chiqaradi.

* * *

Mehnat og'riqni o'tmaslashtiradi.

* * *

So'zamollik — aqlga sayqal beruvchi nur.

* * *

Men o'zim unutishni istamagan narsalarni unutishga qodir emasman.

* * *

Shon-shuhrat keltiruvchi qiyinchiliklarga dosh berish oson.

* * *

Ozod bo'lish uchun qonunlarning quliga aylanishga to'g'ri keladi.

* * *

Falsafa bilan mashg'ul bo'lmoqlik o'zni o'limga tayyorlamoq demakdir.

* * *

Xaloskorlikni o'ziga kasb etganlar Tangriga eng yaqin kishilardir.

* * *

Ezgulikning asosiy belgisi — harakat.

* * *

Yorug' dunyo yuzini ko'rguningizga qadar bo'lib o'tgan voqealardan bexabar bo'lsangiz, mangu

go`dakligingizcha qolaverasiz.

* * *

O`z burchini yayrab ado etuvchilargina emin-erkin yashaydilar.

* * *

Nohaq yo`lda g`olib bo`lmoqdan ko`ra, haq yo`lida mag`lublik afzal.

* * *

Nodonlar safida saodatmandlar, donolar orasida baxtsizlar bo`lmaydi.

* * *

Men o`tkir aql-farosatli yoki ahmoq, kuchli yoxud ojiz bo`lib tug`ilmoqlik o`z ixtiyorimizda emasligini tan olaman. Ammo bundan hatto o`tirish yoki sayr qilish kabi oddiy xatti-harakatlar ham bizga bog`liq emas ekan-da, degan xulosa yasovchilar qattiq yanglishadilar.

* * *

Biz buyuk va muqaddas maqsadlar uchun tug`ilganmiz. Buni behisob narsalar haqidagi xotiralar jam bo`lgan ruhimizdagi boshqa omillar yordamida ham ko`rish mumkin. Masalan, bizda har bir amalning oqibatlarini avvaldan ko`ra bilishdek ilohiy sifatga yaqin karomatgo`ylik, nafsni tiyuvchi uyat, insoniylik, jamiyat manfaatlarini himoya qiluvchi adolat, o`lim va azob-uqubatlarga qarshi mustahkam va barqaror nafrat tuyg`ulari mujassamdir. Bularning barchasi insondagi eng afzal ma`naviy sifatlar. Agarki, insonlarning jismida huzur-halovatdan ustun qo`yish lozim bo`lgan kuch-quvvat, salomatlik, go`zallik, chaqqonlikni tug`diruvchi sezgilar mavjud ekan, u holda ruhiy qobiliyatlarni qanday baholamoq kerak? O`tmishda o`tgan olimlar ruhda qandaydir fazoviy va ilohiy bir narsaning ishtirokini ko`ra bilganlar.

* * *

Har bir narsa xususida bahslashmoqlik va biron narsa xususida aniq fikr bildirmaslik — eng a`lo falsafa.

LUKRETSIY TIT KAR
(*Miloddan avvalgi 99-55 yillar*)

Qadimgi yunon shoiri va faylasufi Lukretsiyning tug'ilgan yeri, ijtimoiy kelib chiqishi va mavqei xususida aniq ma'lumotlar yo'q. Uning asl ismi Tit, laqabi Kar bo'lgan.

Lukretsiyning ta'limoti va dunyoqarashi faylasuf Epikurning izdoshi bo'lganidan dalolat beradi.

Tarixiy manbalarga qaraganda, Lukretsiy o'z joniga qasd qilib, hayotdan ko'z yumgan. U birinchi bo'lib falsafa faniga materiya atamasini kiritadi. Bu atama lotincha mater — «ona» so'zidan olingan.

* * *

Bir qarashda ulug'vor va ajoyib ko'ringan har qanday narsaning jozibasi ko'zimga vaqt o'tishi bilan ozaygandek ko'rinaveradi.

* * *

Vaqt ildamlagani sayin buyumlarning mohiyati ham o'zgara boradi.

* * *

Qalbni ham jism kabi davolash mumkin.

* * *

Jism ulg'aya borgani sayin ruhiy sifatlar ham takomillasha boradi.

* * *

Sariq kasaliga chalingan bemor qaerga qaramasin, hamma narsa ko'ziga sariq tusda ko'rinadi.

* * *

Qo'rquv va tashvishlarni hech qanday qurol cho'chitolmaydi.

* * *

Hech narsa yakka holda rivojlana olmaydi.

ISO ALAYHISSALOM (YESHUA MASHIAX)

(Miloddan avvalgi 5 — milodning 30 yili)

Iso alayhissalom shoh Dovudning avlodi hisoblanmish duradgor Yusuf (Iosif) oilasida tavallud topdi. Uning tug'ilgan yili aniq emas. Eng ishonarli manbalarga ko'ra, Iso alayhissalom taxminan milodning boshlanishidan 4 yil avval hukmronlik qilgan shoh Avgust zamonida, Vifleem shahrida dunyoga kelgan. Isoning tug'ilishi qator samoviy hodisalar bilan bir vaqtga to'g'ri kelganligi tufayli uni Masih va yahudiylar mamlakatining yangi shohi deb hisoblashgan. Qur'oni karimda shunday oyat keltiriladi. «Eslang (Ey Muhammad), Oллоh aytgan edi: «Ey Iso binni Maryam, senga va volidangga bergan ne'matimni — seni Ruhul-Qudus (Jabroil) bilan quvvatlantirganimda odamlarga beshikda (go'dakligingda) ham balog'atga yetgan holingdagi kabi so'zlaganingni, senga Kitob — xat va hikmat — ilmni, Tavrot va Injilni bildirganimni va Mening iznim-ixtiyorim bilan loydan qush timsolini yasaganingni, so'ngra unga puflaganingda, Mening iznim-ixtiyorim bilan rostakam qushga aylanganini, Mening iznim-ixtiyorim bilan ko'r va peslarni tuzatganingni va Mening iznim-ixtiyorim bilan o'liklarni (tiriltirib, qabrlardan) chiqarganingni eslagin!» (Moida surasi, 110-oyat).

Iso alayhissalom o'z ta'limotini ko'proq masallar orqali bayon etgan. Uning chuqur, ma'nodor va o'ta mukammal tarzda ifodalangan fikrlari, har bir iborasi, so'zlari hammani hayratga solib, maftun etgan. Barcha buyuk zotlar kabi Iso alayhissalomning ham g'animlari bo'lgan. Ana shu g'animlari orasidan o'rin olgan yaqin shogirdining sotqinligi tufayli Iso xalqni g'alayonga da'vat qilganlikda ayblangan. U Rum hukmdori Pontiy Pilatning farmoni bilan dahshatli va azobli o'lim jazosiga hukm qilingan.

Iso alayhissalomni tiriklayin xochga mixlab qatl etganlar.

* * *

Amalsiz e'tiqod — o'lim.

* * *

Odamlarni ayblamang, shunda siz ham ayblanmaysiz, aks holda ularni qanday ayblagan bo'lsangiz, siz ham shunday ayblanasiz. O'zgalarning aybini qaysi qarichda o'lchasangiz, sizniki ham o'sha mezonda o'lchanadi.

* * *

Siz so'rang — olarsiz, izlang — toparsiz, eshikni qoqing va u ochilgusidir. Har bir so'rovchi oladi, izlovchi topadi va keluvchiga eshik ochiladi.

* * *

Kim o'zini osmon tutsa, yer bo'lajak, o'zni yer bilganlar esa osmon bo'lajak.

* * *

Qo'lga shamshir tutganlar uning tig'idan halok bo'lg'aylar.

* * *

Kim senga g'anim bo'lsa, ketingda turgay.

* * *

So'qir so'qirni yetaklashi mumkinmi?
Har ikkisi chohga qulamaydimi, axir?

* * *

Qalbingizni sabr bilan qutqaring.

* * *

Sizga haqiqatni va yana haqiqatni aytaman: agar tuproqqa tushgan bug'doy urug'i unib chiqmasa, yakkaligicha qolaveradi, agar tutib ketsa, katta xazinaga aylanadi.

* * *

O'zingizni bilmasangiz, qashshoqlikka duchor bo'lasiz.

* * *

Baland tog` ustida qurilgan mustahkam shahar qulamaydi, ammo sirli bo'lolmaydi.

* * *

Eshak tegirmon atrofida aylanib, 1000 mil masofani bosib o'tibdi. Uni bo'shatganlarida avvalgi joyidan qimirlamagani ko'rindi. Shunday odamlar borki, ko'p yuradilar-u, ammo turgan joylaridan siljimaydilar.

* * *

Havoriylar (Isoning shogirdlari) Iso alayhissalomdan so'radilar:

— Bizning intihomiz qanday?

Iso alayhissalom shunday javob qaytardilar:

— Intihoni izlashdan avval ibtidoni topib oldingizmi? Zero, ibtido qaerda bo'lsa, intiho ham o'sha yerdadir. Ibtidoni topgan odam saodatmanddir. Chunki u intihoni anglaydi va mangulikka doxil bo'ladi.

SENEKA KICHIK LUTSIY ANNEY

(Miloddan avvalgi (taxminan) 4 yilda tug'ilib, milodning 65 yilida vafot etgan)

Qadimgi Rim shahrida yashab o'tgan faylasuf, shoir va siyosiy arbob Senekaning vatani Ispaniya edi. Otasi uni go'daklik chog'ida Rimga olib keldi. Seneka bu yerda Pifagorning izdoshi Sotion qo'lida tahsil oldi.

Seneka Kichik Agrippinning o'g'li, 11 yoshli bo'lajak imperator Neronga murabbiylik qilgan. U o'z ta'limotlarida haqiqiy falsafada bir-biriga sira o'xshamaydigan nazariyotchilarning g'oyalari amalda bir narsaga borib taqalishini ochib berishga intilgan.

Taqdirni qarangki, Senekaning peshonasiga telba imperator Kaligula (37-41 yillar), aqli zaif hukmdor Klavdiy (41-54 yillar) hamda shafqatsizlik bobida dong taratgan imperator Neron (54-68 yillar)ning xizmatida bo'lish yozilgandi (Neron milodning 68 yili 7 iyun kuni o'z joniga qasd qilgan).

Seneka o'z qarashlarini quyidagi asarlarida bayon etgan:

«Lutsilliyga bitilgan axloqiy maktublar» (Ushbu qo'lyozma Senekaning eng yirik asari bo'lib, uning asl nusxasi hozirga qadar saqlanib qolgan)

«Tabiatshunoslik masalalari»

«Baxtli hayot haqida»

«Taqdiri ilohiy haqida»

«Qahru g'azab haqida»

«Ruhiy xotirjamlik haqida»

«Rahm-shafqat haqida»

«Yupanch»

Bundan tashqari Senekaning «Medeya», «Fedra», «Edip», «Agamenon» deb nomlanuvchi fojiviy asarlari ham ma'lum.

Seneka qo'l urgan mavzular keng ko'lamli bo'lib, ularning har biri ma'lum maqsadlarga yo'naltirilgandir. Quyida biz ulardan ba'zilarini sanab o'tmoqchimiz:

– ruhiy kamolotga yetish yo'lida vaqtdan foydalana bilish;

– ezgulik va boylik haqida;

– do'st tanlash xususida;

– o'lim dahshati haqida;

– soxta hamda haqiqiy falsafa bayonida;

– chinakam do'stlik haqida;

– jismoniy mashqlar xususida;

– falsafaning afzalliklari;

– kelajakdan qo'rqish haqida;

– donishmand nazarida bo'lmoqlik xususida;

– keksalik maqtovlari;

– behuda sayohatlar haqida;

– Xudo va ruh haqida;

– olamning tuzilishi haqida;

– kundalik xatti-harakatlar haqida;

– mish-mishlarga nafrat xususida;

– o'limni xotirjamlik bilan qarshilashga hozirlik xususida;

– el nazari ostida yashash haqida;

– insonlarning tengligi;

– shaxsiy nuqsonlarni ko'ra bilish;

– donishmand har yerda farog'atda;

– shodlik lazzatlanishda emas;

- *kulfatlarga shay turish xususida;*
- *ichkilikbozlik haqida;*
- *halollik, yagona baxt haqida;*
- *ruhni chiniqtirish xususida;*
- *yaxshi nom qoldirmoqlik borasida;*
- *o'z joniga suiqasd qilish haqida;*
- *qayg'u-hasrat chekishning me'yori xususida.*

Milodning 57 yilida Seneka oliy lavozimga — elchilik vazifasiga tayinlanadi.

Senekaning mol-davlati va oliy martabasiga hasadi kelgan kimsalar Neroning o'zligi va shafqatsizligidan foydalanib, faylasufga qarshi fitna qo'zg'aydilar. Ular Senekani imperatorga qarshi fitnaning ishtirokchisi sifatida makkorlikda ayblab, tuhmat qiladilar. Bo'htonlarga laqqa ishongan hukmdor Senekani o'limga mahkum etadi. O'z joniga qasd qilish turini tanlash huquqi esa Senekaning ixtiyoriga topshiriladi. Keksa faylasuf nohaq hukmni mardona qarshi olib, tomirini kesadi va dunyodan ko'z yumadi.

* * *

Seneka shunday deb yozadi: «Odamlar menga ta'limotim va dunyoqarashlarim bilan hayotim o'rtasida tafovut borligi haqida so'zlab, ta'na qiladilar. Ular bir vaqtlar Aflotun, Epikur va Zenonga ham shunday ayb taqagandilar. Lekin barcha faylasuflar o'zlarining qanday yashashlari xususida emas, balki qanday hayot kechirish lozimligi borasida fikr yuritadilar. Men ham o'zim haqimda emas, ezgulik xususida mushohada qilib, uni izohlashga urinaman. Turli illatlarga, shu bilan birga o'zimdagi kamchiliklarga qarshi kurashaman».

* * *

Odamlar ko'pincha men haqimda: «Nima uchun u falsafani sevadi-yu, ammo badavlatlikni kasb etgan? Nega u odamlarni boylikdan nafratlanishga undaydi-yu, o'zi mol-davlat to'playdi? U quvg'inni pisand etmaslikni maslahat beradi-yu, ammo vatanida hayot kechirib, vafot etmoqlikni afzal ko'radi?» — deyishadi.

Men ularga javoban shunday deyman: «Sanab o'tilgan narsalardan nafratlanish — ulardan butkul voz kechish degani emas. Men aynan ana shu narsalar xususida g'am-zahmat chekib, o'zni behuda qiynamaslik darkor, demoqchiman. Dono odam boylikni sevmaydi, qashshoqlikni afzal ko'radi. U boylikni qalbiga yo'latmaydi, boshpanasiga esa...»

* * *

Falsafa muhokamani emas, balki amalda bajarishni o'rgatadi. So'z bilan amalning mushtarakligini saqlab qolish uchun esa har bir kishi falsafa qonunlariga amal qilishi lozim. Falsafa beqarorlik va so'z bilan amaliyotning tarqoqligini yoqtirmaydi.

* * *

Falsafa olomonga ko'z-ko'z qilish uchun ayyorlarcha o'ylab topilgan ermak emas. Uning mohiyati og'izda emas, amalda namoyon bo'ladi. Falsafa kunni zavq bilan o'tkazishda yoki bekorchilikdan zerikish chog'ida qo'l keluvchi oddiy vosita ham emas. Falsafa ruhni shakllantiradi, hayotni tartibga solib, xatti-harakatlarimizni boshqaradi va yo'l-yo'riq ko'rsatadi. U kema boshqaruvini qo'lga olib, uni asov to'lqinlardan eson-omon olib o'tadi. Falsafa — xotirjamlik manbai. Turmushda soat sayin shunday behisob voqea-hodisalar yuz beradiki, biz maslahatga muhtoj bo'lib qolamiz. Ana shunda falsafa yordamga keladi.

* * *

«Lutsilliy! — deb yozadi Seneka o'z maktubida. — Sayyohning yuki qanchalik qimmatli bo'lsa, u

dengizning osudaligi haqida shunchalik ko'p qayg'uradi. Suvning sokinligi uchun iloh Neptundan minnatdor bo'ladi. Faylasuf ham xotirjamlikda fikr yuritish uchun yurt tinch bo'lishini istaydi hamda ana shu osoyishtalikni tuhfa etganlarga minnatdorchilik izhor etadi...»

* * *

Ma'naviy qullikdan sharmandaliroq mutelik yo'q.

* * *

Men hech qachon qullarcha itoatgo'ylik qilmayman va hech kimga ergashmayman. Ko'p hollarda buyuk odamlarning fikrlariga ishonaman, ammo ba'zi masalalarda o'z qarashlarimga tayanaman.

* * *

Taqdir tan beruvchilarning qo'lidan tutadi, qarshilik ko'rsatuvchilarni esa sudraydi.

* * *

Aql-idrok — inson tanasiga jo etilgan ilohiy ruh zarrasi.

* * *

Inson qalbi buyuk va bepoyondir. U chegara bilmaydi.

* * *

Biz yashayotgan jamiyat toshdan yasalgan gumbazni eslatadi. Agar toshlar bir-birini tutib turmasa, bu gumbaz shu zahoti qulab, vayron bo'ladi.

* * *

Jamiki narsalar bir-biridan paydo bo'ladi. Masalan: havo suvdan, suv havodan, olov havodan, havo olovdan yuzaga keladi. Shunday ekan, nima sababdan Yerning suvdan, suvning esa o'z navbatida Yerdan paydo bo'lishi mumkin emas?

* * *

Barcha unsurlar bir-biriga aylanishga mahkumdir. Ya'ni halok bo'lgan unsurlar boshqa unsurlarga aylanadi.

* * *

Sen Xudoni taqdir deb atashni istaysanmi? Yanglishmaysan. Chunki butun olam Unga bog'liq. U barcha sabablarning sababkoridir.

Xudoni tabiat deb atasang ham xatoga yo'l qo'ymaysan. Chunki hamma narsani U yaratadi va biz Uning nafasidan bahra olib yashaymiz.

Uni dunyoi jahon deb atamoqchidirsan balki? Aldanmaysan. Chunki sen ko'rib turgan bir butun olam ham Uning O'zidir. Bu olamni tashkil etuvchi har bir qismni U mukammal tarzda yaratgan. U O'z qudrati bilan O'zini asraydi, himoya qiladi.

* * *

Oliy baxt tuyg'ularda emas, aql-idrokda yashirin. Shuning uchun ham insondagi eng oliy sifat — aql-idrok. U aql kuchi bilan hayvonotdan ustun turadi va ilohlarga tenglashadi.

* * *

Ruh — oliy xilqatlardan uzilib, o'ziga begona usurga tushib qolgan uchqun tajallisi.

* * *

Men faylasuflarning «Narsalarning tabiatiga muvofiq yasha», — degan qoidalariga amal qilaman. Narsalarning tabiatidan chekinmaslik, uning qonunlariga amal qilib, oʻrnak olish — donishmandlik demak.

* * *

Tabiat bizni kirishda ham, chiqishda ham tintuv qiladi. Yalangʻoch kelgandik, yalangʻoch ketamiz. Bu yerdan olib kelganingdan ortiq narsani olib ketolmaysan.

* * *

Kim sizga oʻlimni dahshatli deb taʼrifladi? Yo biror kimsa u dunyodan qaytib kelolganmi? Ne sabab oʻzingiz bilmaydigan narsadan qoʻrqasiz? Balki falakning ishoralarini anglash afzalroqdir? Eʼtibor bering-a: bu dunyoda biz muntazam bemorlikka mahkummiz; goh bir dard bilan ogʻriymiz, keyin yana boshqasiga chalinamiz. Goh oshqozonimiz xastalanadi, goh oyogʻimiz ogʻrib qoladi. Bu dunyoda bizni doimo betoblik, hayvonlar va insonlarning qahru gʻazabi har tomondan taʼqib qiladi. Biz goʻyoki toʻrt tarafdin quvgʻinga uchraganga oʻxshaymiz. Bunday holat faqatgina birovning uyida yashayotgandagina sodir boʻlishi mumkin. Shunday ekan, nega mehmondan oʻz uyingizga qaytishga qoʻrqasiz?

* * *

Siz onangizning issiq bagʻrini tark etib, yorugʻ dunyo yuzini koʻrdingiz. Sizni oʻsha zahoti yer yuzidagi erkin havo chulgʻab oldi. Dagʻal qoʻllar tanangizga botgan zahoti nomaʼlumlik qarshisida dahshatga tushib, chinqirib yigʻlab yubordingiz.

Shundan keyin yillar oʻtib, bu yorugʻ olam bagʻrini tark etib, oʻzga bir nomaʼlumlik bilan roʻbaroʻ boʻlishga taraddudlanar ekanmiz, yana dahshatga tushamiz. Nega shunday? Axir biz bir vaqtlar — yorugʻ dunyo nafasini ilk bor sezganimizda ham shunday qoʻrquvni boshimizdan oʻtkazmaganmidik? Yana nimadan qoʻrqamiz? Ona bagʻri toʻqqiz oy davomida bizni yorugʻ olamdagi hayotga tayyorlaydi. Yorugʻ olamda esa biz goʻdaklik chogʻimizdan toʻ keksaygunimizga qadar yana qandaydir yangi tugʻilish uni uchun yetilib boramiz. Nega shuni tushunmaysiz?

* * *

Siz shuni qayta anglaysiz, yoʻq, yoʻq, biz oʻlmaymiz. Biz faqat tabiat bagʻriga berkinib olamiz. Axir bizning ruhimiz mangu... Eh, tezroq manzilga yetib olsak edi. Axir biz bu dunyodan yana nima istaymiz? Nimadan koʻngil uzolmaymiz? Balki may va asal taʼmidandir? Yo neʼmatlardanmi? Bu narsalarning barini biz ming martalab tatib koʻrganmiz-ku? Yoki biz xuddi ochiqqan itlar kabi chaynamasdan, butun-butun yutib, taʼmini ham sezmay qoladigan omad «luqma»laridan koʻngil uzolmaymizmi? Bularning bari bemaʼnilik... Shoshiling! Mehmondan qaytadigan fursat yetdi! Manzilga! Manzilga!

* * *

... Axir ular qullar-ku? Ha, ammo ular oʻzing kabi qulga aylangan doʻstlaring. Oʻylab qaralsa, ular ham, biz ham birdek taqdir hukmiga qulmiz.

* * *

Menga dedilar: axir ular qullar-ku? Ha, ammo mana bu qul ozod ruh egasi. Qani, menga u yoki bu maʼnoda qullikka mahkum boʻlmagan odamni koʻrsating-chi? Manavi odam — shahvoniy nafs quli, anavinisi esa — gʻarazgoʻylik va ochkoʻzlik quli, bu esa — shuhratparastlik quli...

* * *

Kulfat tashqaridan kelmaydi, u bizning o'zimizda, ich-ichimizdadir.

* * *

Ezgulikning hadisini olgan odam uni unutib qo'yishi, esidan chiqarishi mumkin emas.

* * *

Zohiriy nuqsonlar xavfli emas. Zero, bemorlarning dardi tashqariga yorib chiqqandan keyingina ular sog'aya boshlaydilar. Shuni unutmangki, atrofdagilar uchun xasislik, shuhratparastlik kabi illatlarning inson botiniga yashirinib olishi va buni hech kim sezmay qolishidan ham halokatliroq xavf yo'q.

* * *

Ko'pchilikka nafi tegadiganlarni va o'ziga o'zi foyda keltiruvchilarni «yashayapti» desa bo'ladi. Harakatsizlikda qotib, o'zini panaga oluvchilar uchun esa uylari go'yo tobutdir. Siz bunday odamlar yashaydigan uyning ostonasiga marmar taxtacha o'rnatib, ularning ismini yozib qo'ysangiz ham bo'ladi. Chunki ular o'limidan avval o'lganlardir.

* * *

Buni qarang: g'am-g'ussada ham shuhratparastlik nishonasi bor ekan! Chunki biz g'am-qayg'uga bo'ysunmay, hasratimizni ko'zyoshlar orqali ko'z-ko'z qilamiz.

* * *

Kichik qayg'u kishini so'zlatadi. Kattasiga esa so'z yo'q.

* * *

Xavotirga tushgan odam o'zini boshqara olish qobiliyatini yo'qotadi.

* * *

Faqat aql-idrok osoyishtalikni ta'minlay oladi.

* * *

Hech bir narsa o'z-o'zidan illatga aylanmaydi.

* * *

Ozga qanoat qilgan me'da ko'p narsadan ozod bo'ladi.

* * *

Har qanday pastqam yerdan ham osmonga ko'tarilish mumkin.

* * *

Biror narsani yo'qotishdan dahshatga tushish — judolik g'amini chekish bilan barobardir.

* * *

Har qanday lazzat xavf-xatarni kuchaytiradi.

* * *

Ezgu ishning mukofoti — uning amalga oshishidadir.

* * *

Mavhumlikdan ko'ra ortiqroq azob yo'qdir.

* * *

Falokat yuz bergan chog'da qaltis qarorlar qabul qilishga to'g'ri keladi.

* * *

Haddan ortiq shodlik ham insonni ezib yuboradi.

* * *

Yoshlik chog'da ilm olib, keksayganda esa ana shu ilmdan zavqlanib yashamoq eng to'g'ri yo'ldir.

* * *

Hech narsa bilmagandan ko'ra keragidan ortiq bilgan afzalroq.

* * *

O'rgatish asnosida o'rganaman.

* * *

Xafagarchilikdan qutulishning eng yaxshi yo'li kechirishdir.

* * *

Bir so'zlasang, o'n bor tingla.

* * *

Har bir gapni o'zgalarga so'zlashdan avval o'zingga ayt.

* * *

Elga bosh bo'lishni istasang, o'zingda aql-idrok hukmronligini ta'minla.

* * *

Insonlardagi havas ular o'zlarini qanchalar baxtsiz sezishlaridan darak beradi. O'zgalarning xatti-harakatlariga muntazam diqqat qilish esa zerikishdan dalolatdir.

* * *

Insonning fe'l-atvorini arzimmas mayda-chuydalar orqali bilib olish mumkin.

* * *

Buyuk taqdir buyuk qullikdir.

* * *

Hamma to'g'ri yashash haqida emas, uzoq umr ko'rish haqida qayg'uradi. Vaholanki, to'g'ri yashash hammaning qo'lidan keladi, uzoq umr ko'rish esa hech kimga nasib etmaydi.

* * *

Qachonlardir yuz beradigan baxtsizlikni o'ylab, o'zini doimo baxtsiz his etish ahmoqlikdir.

* * *

Donishmand boylik qurshab olganda qashshoqlik haqida har vaqtdagidan ko'proq o'ylaydi.

* * *

Ba'zi amallarning ulug'vorligi ularning ko'lami bilan emas, balki o'z vaqtida bajarilganligi bilan belgilanadi.

* * *

Aql ojizlik qilgan yerda ko'pincha vaqt yordam beradi.

* * *

Agar hech narsadan cho'chishni istamasangiz, har bir narsadan cho'chishga asos borligini yodda saqlang.

* * *

O'zgalarning nafratidan haddan ortiq qo'rqadigan odam hech qachon hukmron bo'lolmaydi.

* * *

Ba'zi yozilmagan qonunlar yozilganlaridan kuchliroqdir.

* * *

Baxt insonni o'zga odamlarga muhtojlik sezilmaydigan darajadagi yuksaklikka hech qachon olib chiqolmaydi.

* * *

Yangilik insonga ulug'vorlikdan ko'proq zavq bag'ishlaydi.

* * *

Inson o'zidagi iste'dodni amalda qo'llash orqaligina anglab olishi mumkin.

XERONEYALIK PLUTARX

(Taxminan 46-127 yillar)

Yunonistonlik adib, nasihatgo'y-faylasuf Plutarx Beotiyaning Xeroneya shahrida tug'ilib o'sdi. Plutarx imperator bilan yaqin aloqada bo'lgan aslzoda oilaning farzandi edi. U bolaligidanoq Afinada tahsil oldi. Voyaga yetgandan keyin esa shu yerdagi Akademiyaga doimiy ravishda qatnab turdi.

Plutarxni ko'proq quyidagi mavzular qiziqtiradi:

— *do'st bilan xushomadgo'yni ajratish;*

— *yosh bolalarga muhabbat;*

— *nikohga oid qo'llanmalar;*

— *keksayganda davlat ishlari bilan mashg'ul bo'lish yoki bundan voz kechish masalasi;*

— *o'smirlarni she'riyat bilan tanishtirish usullari;*

— *Sugrotning ichki ovozi;*

— *ayollarning jasorati.*

Plutarxning hammasi bo'lib 227 ta asari ma'lum. Ularning deyarli yarmisi hozirgacha saqlanib qolgan.

* * *

Quyosh, Oy, Osmon, Yer va dengiz butun insoniyatga birdek tegishli. Insonlar xoh shimolda, xoh janubda yashasinlar, xoh yunon, xoh o'zga yurtlik bo'lsinlar, yagona Xudoga sig'inadilar. Insonlar Yaratuvchini turlicha nomlar bilan atasalar-da, butun olamga yolg'iz Xudo hokimlik qiladi. Hamma yerda ayni bir kuch hukmronidir. Faqat qalbni ilohiyot sari yo'llovchi nomlar, timsollar va marosimlargina turlicha, xolos.

* * *

Borliq — harakatdir.

* * *

Eshitish qobiliyati inson qalbini barcha sezgilardan ko'ra osonroq chalg'itib, tezroq hayajonga soladi va aql-idrok bilan mulohaza yuritish qobiliyatidan mahrum etadi.

* * *

Insonning tabiati aslida o'zgarmasdir. Ammo taqdir har xil yangi umidlar tug'dirib, yangi tashabbuslar sari boshlaydi.

* * *

Urush yovuzlikdir. Adolatsizlik va zo'ravonlik unga doimo hamroh. Ammo vijdonli odam urushda ham muayyan qoidalarga amal qiladi. U pastkashlik va jinoyat yo'li bilan qo'lga kiritiladigan g'alaba ketidan quvmaydi.

* * *

Buyuk sarkarda boshqalar tomonidan sodir etiladigan sotqinlikka emas, o'z kuchiga tayanib, jang olib borishni afzal deb hisoblaydi.

* * *

Yo'qotib qo'yishdan qo'rqib, zarur narsani olishga ikkilangan kimsa qo'rqqoq va qat'iyatsizdir.

* * *

Kichik nuqsonlar, ayniqsa, hokimiyat ishonib topshirilgan zotlarda katta bo'lib ko'rinadi.

* * *

Tinch-xotirjam bo'lishni istovchilar muhtojlikda yashashni o'rganmoqlari lozim.

* * *

Eng zafarli harakatlarda ham ezgulik yoki axloqsizlik ochiq namoyon bo'lavermaydi. Goho qandaydir arzimas bir qiliq, so'z yoki hazil inson fe'l-atvorini o'n minglab odamlar halok bo'ladigan jangdagidan ko'ra aniqroq va ro'y-rost namoyon etadi.

* * *

Hamdardlik — o'zgalarning baxtsizligidan aziyat chekish, hasad — birovlarining baxtini ko'rib g'amga botish.

* * *

Ichiqoralik — o'zgalarning musibatidan lazzatlanish demak.

* * *

Hech bir aytilgan so'z aytilmay qolgan so'zchalik foyda keltirmagan.

* * *

Har qanday adashish halokatlidir. Ehtiros hamroh bo'lgan adashish esa ikki karra halokatliroq.

* * *

Biz ko'pincha javobga muhtojligimiz tufayli emas, balki o'zgalarning ovozini eshitib, ularni o'zimizga og'dirib, suhbatga tortish uchun savol beramiz.

* * *

Kishining o'ziga ortiqcha ishonib, ko'hna e'tiqod va urf-odatlarini pisand etmasligi oqibatida xatoga yo'l qo'yganidan ko'ra, ularga ehtiyotkorona amal qilish natijasida adashmoqligi afzaldir.

* * *

Menimcha dag'allikning ham, jur'atsizlikning ham ildizi ilmsizlikka borib taqaladi.

EPIKTET

(50 (taxminan) -135 yillar)

Epiktet Kichik Osiyoda joylashgan Gierpolis shahrida tug'ilib o'sdi. Hozirgi Turkiya davlatining poytaxti Anqaradan 75 chaqirim uzoqlikda joylashgan bu shaharda savdo-sotiq juda rivojlangan edi.

Epiktet qul oilasida dunyoga keldi. Bolalik chog'ida uni Rim shahridagi qul bozoriga keltiradilar. Epiktetni hukmdor Neronning tanqo'riqchisi Epafrodit sotib oladi.

«Epiktet» so'zi — «sotib olingan» degan ma'noni anglatadi. Epafrodit Epiktetni sotib olayotganda uning chidamliligini tekshirish maqsadida tayoq bilan tizzasining pastiga uradi. Epiktetning oyog'i sinib, bir umrga oqsoq bo'lib qoladi.

68 yilda 30 yoshli imperator Neron vafot etadi. Yangi hukmdor Domitsian uning tanqo'riqchisi Epafroditni qatl qiladi. Egasining o'limidan so'ng Epiktet qullikdan ozod bo'ladi. U faylasuflar Evrat va Muzoniy Ruf qo'lida tahsil oladi.

Epiktet faylasuflarga xos qashshoqlikda kun kechiradi. U doimo: «Sabr qil va chida!» — degan naqlni takrorlashni xush ko'rardi. Epiktet yoddan ta'lim olib, nutqini ham qog'ozga tushirmasdan yodaki bayon etgan.

* * *

Eng muhimi — Xudoning mavjudligi va U butun Koinotni donishmandlik ila boshqarib turmog'iga komil ishonch bilan qaramoqlik lozim. Sen Unga bo'ysun, ro'y berayotgan voqea-hodisalarga qarshilik ko'rsatmay, barchasiga tan ber.

* * *

Men nimaman? Insonman. Agar o'zimga boshqa narsalardan alohida va mustaqil bir jon deb qaragudek bo'lsam, u holda men so'zsiz uzoq umr ko'rishim, boy-badavlat, baxtiyor va sog'lom hayot kechirishim kerak. Agar o'zimga butunning kichik bir zarrasi sifatida qaragudek bo'lsam, u holda ana shu butunga nisbatan har qanday xastalikka, muhtojlikka bo'ysunishim yoki hatto bevaqt o'limga ham shay turmog'im lozim. Shunday ekan, mening noshukrlik qilishga haqqim bormi? Axir men noshukrlik tufayli yurishdan bosh tortib, tanadan ajralib qolgan oyoq kabi insonlikdan mahrum bo'lib qolish mumkinligini yaxshi bilaman-ku!

* * *

Sen dramada ishtirok etayotgan bir aktyor ekanligingni, katta yoki kichikligidan qat'i nazar, muallif tomonidan topshirilgan rolni o'ynashing kerakligini unutma. Agar u sening qashshoq timsolini o'ynashingni istasa, bu vazifani sidqidildan bajar. Biror nogiron kimsa yoki hukmdor, yo bo'lmasa oddiy fuqaro timsolini ham astoydil ado et. Sening vazifang zimmangga yuklatilgan rolni yaxshilab bajarishdan iborat. Rollarni taqsimlab berish esa o'zganing ishi.

* * *

Shuni yodda tutgilki, agar inson baxtsiz ekan, bunga uning o'zi sababchi. Chunki Xudo barcha odamlarni baxt uchun yaratgan.

* * *

Bizning qalbimiz suvli idishga, fikrlarimiz esa suvga tushayotgan nurga o'xshaydi. Idishdagi suv chayqalganda, unga tushayotgan nur ham chayqalib, sinayotgandek tuyuladi. Aslida esa bunday emas. Qalb hayajondan junbushga kelganda go'yoki fikrlarimiz ham chalkashib, zaiflashgandek bo'ladi. Ammo qalb osoyish topgach, fikrlarimiz ham o'sha zahoti asliga qaytadi.

* * *

Voqealar o'zing istagan tarzda sodir bo'lishini talab etma. Inson voqea-hodisalarni boshqara olmasligini, aksincha, unga moslashmog'i kerakligini doimo yodda tut. Ana shunda baxtiyor yashaysan.

* * *

Falsafa maktabi kasalxonaga o'xshaydi. Siz uni xush kayfiyatda emas, balki og'riq bilan tark etasiz.

* * *

Mavjud narsalarning ba'zi birlari bizning hukmimizda bo'lsa, boshqalari ixtiyorimizdan tashqaridadir. Biz xohish-istaklarimiz, irodemiz, intilish va tonishlarimizga, jamiki xatti-harakatlarimizga hukmronmiz.

Bizning hukmimizdagi narsalar tabiatan erkin bo'lib, to'siq va cheklashlar nimaligini bilmaydi. Hukmimiz tashqarisida qolgan barcha narsalar zaif, mute, turli to'siq va tazyiqlarga mahkumdir. Bas, shunday ekan, bir o'ylab ko'ring: agar siz tabiatan mute va tazyiqlarga mahkum narsalarni o'zingizniki qilib olgudek bo'lsangiz, albatta to'siqlarga, turfa tashvishlaru notinchliklarga duch kelasiz. Tangridan va odamlardan norozi bo'laverasiz. Agar siz, aksincha, faqat tabiatan o'zingizga tegishli narsalargagina egalik qilib, tazyiqlarga mahkum narsalarni begona sanasangiz, u holda sizni hech kim hech narsaga majburlay olmaydi va maqsadingiz yo'lida to'sqinlik qilolmaydi. Natijada sizga biror ziyon yetkazishmagani bois hammadan minnatdor bo'lib yashaysiz.

* * *

Meni ko'ring: na fuqarolik huquqim, na bir boshpanam, na davlatim va na qulim bor. Tunlari ochiq osmon ostida uxlayman. Xotinim, farzandlarim ham yo'q. Mening mana shu yer, osmon va yopinchig'imdan o'zga hech vaqom yo'q. Xo'sh, menga yana nima kerak? Hech narsa. Chunki men erkinman. O'zimga xon, o'zimga bekman. Badarg'a?.. Qaerga badarg'a qiladilar? Kim meni bu olamdan tashlab yuborishga qodir? Men qaerni istasam, o'sha yerga boraman. Axir, quyosh, oy, yulduzlar, qushlar xonishi hamma joyda bir xil-ku...

* * *

Qo'lida bolta yoki cholg'u asbobi ushlagan odamni duradgor yoki musiqachi deb atash mumkin bo'lmaganidek, aqlli gaplarni so'zlovchi har qanday odamni ham donishmand deb hisoblash nojoizdir.

* * *

Kimki erkin bo'lishni xohlar ekan, o'zgalar izmida bo'lgan hech bir narsani qo'lga kiritishni xohlamasin va bu narsalardan jirkanmasin ham.

NAGARJUNA
(Taxminan 113-213 yillar)

Nagarjuna Qadimiy Hindistonning Kucha shahrida istiqomat qiluvchi aslzoda xonadonlarning birida dunyoga keldi. U to'qqiz yoshidan boshlab Shimoliy Hindiston, Qashqar, Yorkent hamda Kucha shaharlarida budda aqidalari va ta'limotidan saboq oldi.

Nagarjuna yoshlik chog'ida Kashmir-Gandxar viloyatidagi ibodatxonada rohiblikni qabul qiladi.

Shunisi qiziqki, bir nechta tarixiy shaxslar — turli oqimga mansub faylasuflar, afsungarlar, kimyogarlar, hakimlar va ba'zi qo'lyozma asarlar mualliflari o'zlarini Nagarjuna deb atashgan.

Afsuski, hanuzgacha «Birinchi Nagarjuna kim edi, u hayotiy shaxsmi yoki afsonaviy timsolmi?» — degan savolga oydinlik kiritilmagan.

Ba'zi taxminlarga qaraganda birinchi Nagarjuna Hindistonning janubida faoliyat ko'rsatgan.

Nagarjuna g'ayritabiiy ruhiy imkoniyatlar sohibi bo'lish bilan bir qatorda fanning kimyo, tabobat, ilmi nujum, tabiatshunoslik, ma'danshunoslik kabi sohalarini puxta egallagandi.

U umrining ko'p qismini sayyohlikda o'tkazgan. Manbalarda yozilishicha, u muhabbat ilmi va yosharish san'atiga oid qator qo'lyozmalarning muallifidir.

Nagarjuna «ilm g'ildiragini ikkinchi bor burab yuborgan» donishmand sifatida «Ikkinchi Budda» deb atalgan.

* * *

Bu dunyoda «paydo bo'lish» degan tushuncha yo'q. Chunki mutlaq yangi narsani anglab ham, tushunib ham bo'lmaydi. Chindanam har qanday «yangilik» «eski» narsalar qatoridagi yoki «eskilik»dan yaralgan voqelikdir. Endi ayting-chi, «eskilik»dan yaralgan narsani «yangilik» deb atash mumkinmi? Axir, u doimo mavjud bo'lgan-ku?

* * *

O'limning muqarrarligi va jon taslim qilish azobini ko'rganingizda tiriklik halovatiga erishish uchun yovuzlik qilmaslik zarurligini anglang.

* * *

Mehribon, maslahatgo'y ustozlarni ular nimalardan voz kechganlariga qarab ajratib olish mumkin. Ulardagi shukronalik, hamdardlik, axloqiylik va qalban his etish g'am-g'ussaning yo'lini to'suvchi vositalardir.

* * *

Boyligingni huzur-halovat yo'lida sarflasang, bu dunyoda farog'atga erishasan. Agar uni xayr-ehsonga sarflasang, u dunyoda — o'limingdan so'ng rohatini ko'rasan. Demak, azob-uqubat huzur-halovatga erishish yoki xayr-ehson qilishning imkoni yo'qligi tufayli paydo bo'ladi.

* * *

Saxiylik va axloqiylikdan atrofingdagilar foyda olsa, sabr-toqat va qat'iylik o'zingga manfaat keltiradi.

* * *

Taomni noto'g'ri tanlab, bemavrid tanovul qilgan odam halokatga yuz tutadi, to'g'ri ovqatlanish

evaziga esa umruzoqlik, salomatlik, kuch-quvvat va huzur-halovatga erishadi. Ilm olish jarayonini ham shunga qiyoslash mumkin. Ya'ni, ilmsiz kishilarning halokatga uchrashlari muqarrar, ilm egalari esa ma'rifatga yuz tutib, rohat-farog`atda yashaydilar.

MARK AVRELIY ANTONIN
(121-180)

Qadimgi yunon faylasufi Mark Avreliy Antonin Rimda dunyoga keldi. 17 yoshga to'lganda qarindoshi va mamlakat imperatori Antoniy Piy uni o'g'il qilib oladi. Mark Avreliy saroyda mamlakatni idora etish, notiqlik san'atiga doir bilimlarni o'rganadi. 161-180 yillarda u Rimni idora etadi. Faylasuf sifatida Seneka ta'limotini davom ettiradi.

Mark Avreliy o'zini o'zi boshqarishning hadisini olgandi. Qayg'uli va shodiyona kunlarda uning chehrasida biron o'zgarish sezilmasdi.

* * *

Hamma narsa o'zgarishga mahkum. Jumladan, sen o'zing ham doimiy o'zgarish va qisman o'lim jarayonini boshingdan kechirasan. Butun olam ham shunga mahkum.

* * *

Uzluksiz vaqt oqimi doimo mangulikning hadsiz navqironligidan xabar beradi.

* * *

Hamma narsa bir-biriga chatishib ketgan. Hamma yerda ilohiy uzviylik mavjud. Barcha narsalar umumiy tartib-qoidalar asosida birlashib, aynan bir olamni bezashga xizmat qiladi.

* * *

Inson umrini belgilovchi vaqt lahzaga teng. Uning mohiyati mangu harakatdir. Sezgi noaniqlik, qalb beqarorlik, taqdir sirlilik demakdir. Shon-shuhrat esa ishonchsiz narsa. Hayot kurash va sargardonlik demakdir.

* * *

Hozir ro'y berayotgan narsalar avval ham bo'lib o'tganini doimo yodingda tut. Xuddi shu narsalar kelajakda ham qaytarilishi esingdan chiqmasin. Ular mangu qaytarilaveradi, faqat ijrochilar — odamlar o'zgaradi, xolos.

* * *

Hamma narsaning o'tkinchiligini va butun moddiyat mangu harakatlanuvchi oqim ekanligini, shuningdek, yuz bergan va kelgusida ro'y berajak barcha narsalar — minginchi almashinuv, mangu o'zgarishlar zanjiri ekanligini unutmang!

* * *

Hech bir narsa mustahkam emas. Oldinda ham, ortda ham jamiki narsani domiga tortuvchi cheksizlik hukmron. Shu bois manmanlikka berilish yoki o'zini o'tga-cho'qqa urib, ko'zyosh to'kish ahmoqlikdir.

* * *

O'zgalarning qalbida nimalar ro'y berayotganiga beparvolik bilan qaragani tufayli baxtsiz bo'lgan odamlarni ko'rsatish qiyin. Ammo o'z qalbiga quloq tutmagan, uni nazorat qilolmaganlarning baxtsizlikka uchrashi muqarrardir.

* * *

Boshingga qanday ish tushmasin — hammasi avvaldan taqdiringga yozib qo'yilgan. Zero, chigal sabablar ibtidodanoq sening mavjudligingni shu ishlarga bog'lab turadi.

* * *

Har bir narsaga yuzaki nazar tashlab quvonishdan saqlaning.

* * *

Biror narsa haqida so'zlashayotganingizda, fikr yuritayotganingizda va biror ishni bajarish chog'ingizda o'zingizni har bir lahza hayotingizning so'nggi oni bo'lishi mumkindek tuting.

* * *

Eng uzoq umrning eng qisqa umrdan sira farqi yo'q. Hech kim o'tmishdan ham, kelajakdan ham ajrala olmaydi.

* * *

Sharoit sendan nimani talab qilsa, shuni bajar. Aflotun respublikasini tuzaman deb behuda urinma. Olg'a bosgan birgina qadamingdan ham shod bo'l. Kim insonlarning fikrlash tarzini o'zgartirishga qodir? Bunday o'zgarishlarsiz qullik, ohu nola va munofiqlik bilan bo'yin egishdan o'zga narsaga erishib bo'lmaydi.

* * *

Mark Avreliy hayotining so'nggi kunlarida: «Tez orada sen hamma narsani unutasan va o'z navbatida seni ham hamma yodidan chiqaradi», — deb yozib qoldirgan.

TERTULLIAN KVINT SEPTIMIY FLORENS

(Taxminan 160-220 yillar)

Qadimiy lotin faylasufi Tertullian Kvint Septimiy Florens qudratli Rim imperiyasining Shimoliy Afrikadagi Karfagen deb nomlanuvchi viloyatida dunyoga keldi.

Tertullian dunyoqarashining shakllanishida Sitseron va Senekaning asarlari katta o'rin tutdi. (Darvoqe, Senekaga murojaat qilgan har bir odam undan nimadir oladi. Seneka ta'limotini qiziqish bilan chuqur o'rgangan kishi esa uning uslubi va dunyoqarashini beixtiyor qalbiga chuqur singdirib oladi. U — insonning ko'ngliga kirgach, undan qaytib chiqmaydigan yagona faylasufdir. Senekaning inson qalbi va tafakkurini tark etolmasligi uning o'z istagi bilan ro'y bermaydi. Aksincha, odamlarning o'zlari undan ajralishni istamaydilar. Chunki Senekaning fikrlari g'aroyib va favqulodda go'zal hamda teran ma'noli. Masalan, uning mana bu so'zlariga e'tibor bering-a: «O'limdan so'ng hamma narsa barham topadi. Hatto, o'limning o'zi ham»). Tertullian falsafaga Senekani o'qish orqali kirib kelgan. U Rimdagi sud idorasida notiqlik vazifasida xizmat qilgan.

* * *

Haqiqat eng boshdanoq mavjud bo'lgan. Xatolar va yanglishishlar esa undan so'ng tug'ilgan.

* * *

Til — panjaralari tishdan ishlangan, lab qafasi ichidagi hayvon.

* * *

Yomon odamlarning ruhi o'limidan so'ng iblisga aylanadi.

* * *

Kim jannatga kirishni istasa, jannatga xos bo'lmagan narsalarning barchasidan voz kechishi lozim.

AVGUSTIN AVRELIY (Saodatli)
(354-430)

Avgustin Avreliy Shimoliy Afrikadagi Tagasta (hozirgi Jazoir davlatining Suk-Aras) shahrida tug'ildi. Avgustin ulg'aygach, Karfagendagi notqlik maktabida uch yil davomida tahsil oldi. Ana shu vaqt ichida u Sitseronning falsafiy qarashlarini katta qiziqish bilan o'rgandi.

Avgustin 375 yildan boshlab 8 yil davomida notqlik san'ati bo'yicha talabalarga saboq berdi.

384 yilda u Italiyaga yo'l oldi va Milan shahridagi notqlik maktabida muallimlik qildi. Bu yerda nasroniylik diniga kirib, uni chuqur o'rganishga kirishdi. 388 yili Avgustin Afrikaga qaytib, oradan uch yil o'tgach, o'zini butkul diniy ilmlarni o'rganishga bag'ishladi. Va ko'p vaqt o'tmay Gippon shahrining yepiskopi Valeriy homiyligi ostida ruhoniylkni qabul qildi.

395 yil yepiskop Valeriyning o'limidan so'ng Avgustin Gippondagi yepiskoplik kafedrasiga yetakchilik qilib, 34 yil — umrining so'nggi damlarigacha shu yerda ishladi. U tinmay mutolaa qilar va shunga yarasha o'ta ma'rifatli, bilimdon edi.

Avgustin o'zidan juda boy ma'naviy meros qoldirdi. Faylasuf 75 yoshiga qadar umumiy hajmi 232 ta kitobga jo bo'lgan 90 ta traktat yozib ulgurdi. Bulardan atigi o'ntasigina bizga qadar yetib kelgan. Mashhur qomusiy olim Isidor Sevilskiy (570-638) Avgustin haqida shunday deb yozgan edi: «Avgustin tafakkuri va bilimi jihatidan hammadan ustundir.

Chunki hatto kechasiyu kunduzi harakat qilgan taqdirda ham hech kim uningdek ko'p yozolmaydi va o'qiyolmaydi».

* * *

Avgustindan so'radilar:

— Mo'jiza bor narsami?

— Bor narsa, — deb javob berdi faylasuf. — Quyoshning chiqishi haqiqiy mo'jizadir.

* * *

— Men Xudoni va ruhni anglashni istayman, — dedi Avgustin.

— Yana nimani xohlaysan? — deb so'radilar.

— Boshqa hech narsani, — dedi donishmand.

* * *

Kulfatlar bilan keluvchi ayni bir kuch yaxshi odamlarni sinaydi, tozalaydi va saralaydi, yovuz kimsalarni esa elakdan o'tkazib, xarob etadi.

* * *

Olovning g'aroyib sifatlarini kim tushuntirib bera oladi? Nega endi u o'zi yorug' bo'laturib, domiga tushgan narsalarni qoraytirib yuboradi? Yoki gulxanda toblangan toshlarning oqarish sababini qanday izohlash mumkin?

* * *

Ey Tangri, sen inson jismiga uni harakatga keltiruvchi va boshqaruvchi jonli ruh ato etding.

* * *

Biz hayotni yashayotganimiz uchun emas, uni anglay olganimiz uchun sevamiz.

* * *

Tafakkur — qalbdir yoki u qalbda makon topgan.

* * *

Haqiqat va yolg'inni ajratish juda mushkul ish. Shu bois adashgan odamlardan ranjish yaramaydi.

* * *

Menimcha, haqiqat yolg'iz Xudoga ayon. Inson ruhi ham haqiqatni bilishga qodir. Ammo buning uchun u zimiston tanadan chiqmog'i lozim.

* * *

Adolat tark etgan saltanatning qaroqchilar o'rdasidan farqi qoladimi?

* * *

Inson tug'ilgan onidanoq o'lim sari yuz tutadi, aniqrog'i, u bir vaqtning o'zida ham yashaydi, ham o'la boshlaydi...

* * *

Men buyruqbozlarga emas, o'rgatuvchilarga ko'proq ishonish kerakligini anglab yetdim.

* * *

Bo'yin egib tavba-tazarru qilgan ruh yuksaklarga ko'tariladi.

* * *

So'zlarimga ishonish uchun ularning mag'zini chaq. Xudoni anglamoq uchun esa Uning so'zlariga ishon.

* * *

Xudoning o'zi o'zgarmaydi-yu, ammo o'zgaruvchan narsalarni yaratadi. O'zi vaqtdan tashqarida-yu, ammo vaqtinchalik narsalarni bunyod etadi.

* * *

Olam yaralmasidan ilgari vaqt ham bo'lmagan. Uning yaralishi harakatni yuzaga keltirgan. Ana shu harakat onlari va olamdagi o'zgarishlar — vaqt deb ataladi.

* * *

Vaqt faqat bizning ruhimizdagina mavjud. O'tmish — xotiramizda, kelajak esa orzu-umidlarimizda yashaydi. Kelajakni hozirgi vaqtdagi ba'zi belgilar vositasida ko'ra olishimiz mumkin. Demak, hozirgi vaqtning mohiyati kuzatish, mushohada yuritishdan iboratdir.

* * *

Biz barcha mo'jizalarni tabiatga zid hodisalar deb ataymiz. Lekin aslida bunday emas. Axir Yaratguvchining irodasi bilan yaratilgan narsalar qanday qilib tabiatga zid bo'lishi mumkin.

* * *

Sukunat — shovqinning, yalang'ochlik — libosning, xastalik — salomatlikning, zulmat — yorug'likning yo'qligidan darak berganidek, yovuzlik ezgulikning yo'qligini bildiradi.

* * *

Biz nimadan tashkil topganmiz? Ruh va jismdan. Ularning qay biri a'lo? Albatta, ruh yaxshiroq.

* * *

Mukammallik insonning o'zidagi nomukammallikni anglamog'i demakdir.

* * *

Vaqtinchalik narsalarga bo'lgan ishtiyoqni mangu narsalarning mazasini tatib ko'rish yordamida so'ndirish mumkin.

* * *

Keyinroq tushunib yetish mumkin bo'lgan narsalarga avvaldan ishonmaydigan odam hech qachon Xudoga yetisha olmaydi.

* * *

Tushunmoq uchun ishonmoq darkor.

* * *

Zulm inson tomonidan sodir etiladigan va u boshidan kechiradigan narsadir. Sodir etiladigani — gunoh, boshdan kechiriladigani — jazo... Inson o'zi istagan holda zulmni sodir etadi, istamagan holda uni o'z boshidan kechiradi.

* * *

O'zgalar seni olqishlaganda, sen o'zingdan nafratlan. Seni sen orqali harakat qilmoqchi bo'lganlar olqishlaydi.

BOESIY

(480 (taxminan) -524 yillar)

Rimlik faylasuf, davlat arbobi Boetsiy go'dakligidayoq otasidan yetim qoldi. Uni Rim shahrining hokimi Kvint Avreliy Memmiy Simmax o'z tarbiyasiga oldi. Simmax o'sha davrdagi eng ma'rifatli va olijanob mansabdorlardan biri bo'lgan.

Boetsiy Arastuning mantiqiy asarlari va Porfiriyning «Arastu toifasiga kirish» deb atalgan qo'lyozmasini tarjima qildi hamda sharhlab berdi.

Boetsiy VI asrning boshidayoq Aflotun va Arastu asarlarini lotin tilida to'liq nashr etishni niyat qilgandi. U Arastuning bir nechta asarini tarjima qilib ulgurdi. Ammo Aflotunning ijodiga qo'l urishiga bevaqt ajal xalaqit berdi...

Boetsiy qirq yoshga yaqinlashib qolganda hukmdor Teodorix saltanatidagi eng oliy martabalardan birini egallab, qaynotasi Simmax bilan birgalikda senatdagi eng nufuzli shaxsga aylandi.

Uning falsafaga bo'lgan qiziqishi, yuksak so'zlash va eshitish qobiliyati hamda keng ko'lamli madaniy va siyosiy bilimlari ko'pchilikda havas uyg'otardi. Boetsiy «falsafa do'stlari»ning to'garagini ochdi. Bu to'garakka Simmax va papa Ioann I ham a'zo bo'lib kirishdi. Ularni falsafaga bo'lgan qiziqishlaridan tashqari, Vizantiyaga ko'hna madaniy qadriyatlar o'chog'i va Rim turmush tarzining yuksak namunasi deb qarashdek mushtarak fikrlar birlashtirib turardi.

Hukmdor Teodorix saltanatida shuhrat cho'qqisiga erishgan Boetsiyning saodatli kunlari uzoqqa cho'zilmadi. Saroy a'yonlaridan biri Kiprian Teodorixga senator Albin go'yoki Vizantiya imperatoriga yashirincha maktub jo'natib turishi haqida xabar yetkazdi. Senat majlisiga zudlik bilan yetib kelgan Boetsiy bu chaquvni qat'iy rad etib, nutq so'zladi. Pirovardida aybdorlik soyasi senator Albinga tushgudek bo'lsa, uning do'sti — senat raisi Boetsiy ham chetda qolmasdi.

Boetsiyning senatda so'zlagan matonatli nutqi uning dushmanlariga yaxshi dastak bo'ldi. Hasadgo'ylar hukmdor Teodorixning huzuriga borib, Boetsiyni yolg'on guvohlik berganlikda va... falsafa bilan mashg'ullikda(!) aybladilar.

Boetsiy ma'ruzasining senat tomonidan sukut bilan qo'llab-quvvatlanishi sershubha Teodorixni xavotirga solib qo'ydi. Ustiga-ustak, saroydagi adovatchi va fitnachi kimsalar Teodorixning shubhalarini yanada alangalatib, Boetsiy va uning to'garakdosh do'stlariga qarshi turli tuhmatlar, ig'vo-bo'htonlar tarqatishdi.

Tuhmatchi va g'alamis mansabdorlarning bo'htonlari hukmdor Teodorixni talvasaga solib qo'ydi. U yuzidagi ma'rifatparvar hukmdor niqobini yechib tashlashga majbur bo'ldi. U asliga — qonxo'r, johil podshohga aylandi. Uning buyrug'iga muvofiq, Albin va Boetsiy xiyonatkorlikda ayblandilar. Senatorlar qo'rquv ostida bu ayblovni tasdiqlab, qo'llab-quvvatlashdi. Boetsiy va Albin hibsga olindilar. Albin tez orada qatl etildi. Boetsiyni esa bir necha oy zindonda saqlab, so'ng dorga osishdi. Oradan ikki yil o'tgach, hukmdor Teodorix ham o'z qilmishidan pushaymon bo'lib, olamdan o'tdi.

Boetsiy zindonda hukm ijrosini kutib, «Falsafa tasallisi haqida» asarini yozib tugatdi.

* * *

Tuhmatchilar menga bo'hton qiladilar. Men bu bo'htonga bo'ysunamanmi? Yo'q. Chunki itoatgo'ylik tuhmatchilar bilan kurashmoqdan voz kechish demakdir.

* * *

Ne sababdan taqdir meni — aybsiz bir kimsani quruq tuhmatga duchor etib, tuhmatchilarning pastkashligiga yo'l ochib berishdan uyalmadi?

* * *

Yaqin kishilarimizga yomonlik tilash, shubhasiz, bizning qusurimiz. Lekin yovuz kimsa tomonidan aybsiz odamga qarshi fitnaning amalga oshirilishi Tangri nazdida ham eng katta qabihlik bo'lib ko'rinishi kerak. Chunonchi, quyidagi mashhur savollarga qaytish adolatdandir: «Agar Tangri mavjud bo'lsa, yovuzlik qaerdan paydo bo'ladi? Agar Tangri yo'q bo'lsa, ezgulik qaydan keladi?»

* * *

Yomonlik jazosiz qolmaydi. Holbuki, bu illatga ega bo'lishning o'ziyoq — eng birinchi jazo.

* * *

Imkon tug'ilgan yerda ishonch va tafakkurni birlashtiring.

FOROBIY

(Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn O'zlug' al Forobiy at-Turkiy)
(870-950)

Buyuk ajdodimiz Forobiy Aris daryosi suvining Sirdaryoga quyilish yeriga joylashgan Forob qishlog'ida tug'ilib o'sdi.

Forobiyning yoshligi arab xalifaligi poytaxti Bag'dod shahrida kechdi. U bu yerdagi madaniy muhitdan nafas olib, olimlar bilan yaqindan tanishdi. Shuningdek, falsafa ilmidan saboq oldi. Forobiy Arastuning hamma asarlarini bitta ham qoldirmay o'qib chiqdi. Natijada Forobiyda Arastuning g'oyalarini yengillik bilan tushunib, uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari va o'ylantirgan muammolari ko'lamini his etish ko'nikmalari paydo bo'ldi. Aytishlaricha, Forobiy Arastuning «Jon haqida» deb nomlangan asariga o'z qo'li bilan: «Men bu asarni 200 marta o'qidim», — deb yozib qo'ygan ekan.

Manbalarda yozilishicha, Forobiy dastlab qozilik qilgan. Lekin keyinchalik haqiqatni izlab topish umidida davlat ishlari va qisman mudarrislik bilan mashg'ul bo'ladi. Bir kuni yaqin kishilaridan biri Forobiyga bir qancha kitobni omonatga topshirib ketadi. Bu kitoblarning ichida Arastuning bir qancha asarlari ham bor edi. Forobiy bo'sh vaqtlarida ana shu asarlarni bir chekkadan o'qishga kirishadi. Aynan ana shu mutolaa uning qozilikni tashlashiga sabab bo'ladi. Bu tasodif Forobiyning taqdirida muhim o'rin tutadi va u buyuk olimlik maqomiga yetishadi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, Forobiy Arastuning «Tabiiy uyg'unlik» asarini 40 marta, «Ritorika» asarini 200 marta o'qib chiqqan.

Forobiyga Arastudan keyingi «Ikkinchi ustoz» deb nom berilgan. Chunki u xuddi Arastu kabi ilm olamining deyarli barcha jabhalariga oid qarashlarini muntazam ravishda bayon etib borgan. U buyuk shoir ham edi.

Forobiy 950 yilda hayotdan ko'z yumdi va Damashq shahrida dafn etildi.

* * *

Forobiy shunday yozadi: «Agar saltanat har qanday talabga javob bersa-yu, ammo uni donishmandlik tark etsa, mamlakat hukumatsiz qoldi, deyavering. Bu mamlakatni boshqaruvchi hukmdor ham o'z mavqeini butkul yo'qotadi. Mamlakat esa halokatga yuz tutadi».

* * *

Agar hukmdor odamlarni o'ziga bo'sundirish, itoat ettirish, ularni butkul o'z izmiga solib, nima istasa, nimani buyursa, shuni so'zsiz bajo keltirishlari uchun jang qilsa, bu adolatsiz kurashdir. Agar hukmdor kimdandir ustun turish maqsadida jang qilsa, bu ham adolatsiz urush hisoblangusidir. Bordinyu, hukmdor kimnidir yoki kimlarnidir o'z g'azabini qondirish yoxud shunchaki huzurlanish uchun o'ldirsa, bu harakat ham adolatsizlik sanaladi.

* * *

Fuqarolar bilan muloqot usullari va ularga ta'sir o'tkazish yo'llari sodda va tushunarli bo'lmog'i lozim. Aks holda odamlar hukmdorni tushunmaydilar yoki uning talabini bajarolmaydilar. Hukmdorlar dorini bemorning sevimli va ko'p tanovul qiladigan taomiga qo'shib ichiradigan mahoratli tabibga o'xshamoqlari lozim. Zero, mehru muhabbat va rag'batlantirishlar fuqarolar bilan muomalaning eng asosiy usulidir.

* * *

Hukumat rahbarida quyidagi 12 ta tug'ma sifatlar jam bo'lmog'i joiz: xushbichimlik, fahm-farosatlilik, o'tkir xotira, idroklilik, so'zga chechanlik, ilmga chanqoqlik, har bir ishda me'yorni saqlay

bilish, halollikka muhabbat va yolg'onga nafrat, olijanoblik, boylikka nafrat, adolatparvarlik, qat'iylik.

* * *

Bir kuni Forobiydan so'radilar:

— Kimning bilimi kuchliroq: senikimi yo Arastunikimi?

Forobiy shunday javob qaytardi:

— Men o'sha zamonda yashab, u bilan uchrashganimda va uning qo'lida tahsil olganimda edi, uning eng yaxshi shogirdlari safidan joy olgan bo'lardim.

ABULQOSIM FIRDAVSIY
(934 (taxminan) -1024 yillar)

Buyuk shoir Abulqosim Firdavsiy Xuroson viloyatining Tus shahrida kambag'al oilada dunyoga keldi.

Firdavsiy keng qamrovli va chuqur ilm egasi bo'lib yetishdi. Shu bois uni «hakim», «donishmand» deb ulug'laganlar. Shoir ijodining ayni gullagan davrida G'azna shahrida (hozirgi Afg'oniston hududi) — turk sultoni Mahmud G'aznaviy saroyida yashab, ijod qildi.

Firdavsiy Mahmud G'aznaviyga bag'ishlab mashhur «Shohnoma» asarini yozdi. Lekin bu asar Mahmud G'aznaviy tomonidan yetarli qadrlanmadi.

Rivoyat qilishlaricha, sulton G'aznaviy Firdavsiyning yozilajak «Shohnoma» asarining har bir bayti uchun bittadan oltin tanga berishni va'da qiladi. 60.000 baytdan iborat asar tayyor bo'lgandan keyin esa G'aznaviy va'dasidan qaytadi. Firdavsiyga G'aznaviy karvon orqali berib yuborgan tangalarning hammasi kumush bo'lib chiqadi. Bundan qattiq ranjigan shoir tangalarning bir qismini karvondagilarga, boshqa qismini hammollarga ulashadi. Tangalarning qolgan hammasiga esa yaxna ichimliklar sotib oladi. Uning bu harakatlari hukmdorga qarshi norozilikning yaqqol ifodasi edi. Sulton G'aznaviy shoirni filning oyoqlari ostiga tashlab, jazolash haqida farmon beradi. Firdavsiy tug'ilgan yerini tashlab, musofirlikda hayot kechirishga majbur bo'ladi.

* * *

G'am-qayg'u ham, huzur-halovat ham aqldandir. Ulug'vorlik va buzilish ham aqldandir.

* * *

Sen donishmandning mana bu so'zlarini tinglaganmisan? U haqiqatsevarlarga shunday ta'lim beradi: «O'ylamasdan qadam bosib, xatoga yo'l qo'ygan kas pushaymon bo'ladi. U donolar nazdida ahmoqqa, yaqinlari nazdida begonaga aylanadi».

* * *

Olamda eng avval inson aqli yaralgan. Aql qalb posbonidir. Aql yana uch qo'riqchi: til, ko'z, quloqning ustidan ham posbonlik qilguvchidir. Zero, ezgulik va yovuzlik aynan ana shu uch a'zo orqali qalbg kirib boradi.

* * *

Ne sababdan uzoq umr ko'rmoq tilaysan? Bilasan-ku, baribir olam sirlarini hech qachon anglab yeta olmaysan.

* * *

Yovuzlik hukmron bo'lgan saroyning qonuni shunday: yo sen egarda o'ltirursan, yo senga egar o'rnaturlar.

* * *

Ko'hna olam udumi shunday: sirlar dengizida suzaveramiz-u, lekin hech qachon qirg'oqni ko'rolmaymiz.

* * *

Donishmand dedi: «Ochko'zlik va muhtojlik — mangu bedor ikki iblis».

* * *

Parvoz qanchalar yuksak bo'lsa, qulash shunchalik dahshatlidir.

* * *

Aqli so'z dur-javohirlaru toj-taxtdan ham qimmatliroqdir.

* * *

Ey hukmdor, idrokli, saxiy, adolatli bo'l. Ening baxti hukmdorning baxtidir.

Ey hukmdor, yolg'onni toj-taxtga yaqinlashtirma. Doimo haqiqat yo'lini tut.

Ey hukmdor, ezgu ishlar uchun mablag'ni ayama. Yuragingga bir lahza ham qo'rquvni yo'latma. Aks holda qo'shni shoh dadillanib, bosh ko'targay. Bu serkulfat hayotda dono va bardam bo'l. Yuz bergan har bir hodisaga munosib baho bera bil. Yana shuni bilgilki, kim osmon qadar bag'ri keng, saxiy bo'lsa, o'sha sultonlikka loyiqdir. Nodon maslahatchilardan saqlan. Tuban kishilarning so'zlariga quloq osma: ularning yuragida hasad mujassam. Siringni hatto eng yaqin odamingga ham aytma, aks holda kulfatlarning keti ko'rinmay qolur. O'zini hammadan ustun qo'yuvchilarni mashvaratga yaqinlashtirma.

AL-MAARRIY ABUL ALA
(979-1057)

Al-Maarrinyning asl ismi Ahmad bo'lib, Suriyaning Maarra shahrida tug'ilib o'sgan. Ahmadning otasi qozilik vazifasida xizmat qilgan. Ahmadda go'daklik chog'idanoq noyob qobiliyatlar namoyon bo'la boshlagan. U uch yoshida o'qishni o'rganib, she'rlar yod olgan, to'rt yoshida chechak kasaliga chalinib, ko'zlari ko'rmay qolgan. Al-Maarriy 20 yoshga yetganda deyarli barcha fanlarni puxta egallagan, bir nechta falsafiy hamda she'riy asarlar to'plamini yaratib ulgurgan. Ahmaddagi iste'dod va haqiqatsevarlik uni poytaxtga — Bag'dod shahriga yetaklaydi. Maarriy bir do'stiga yozgan maktubida shunday degandi: «Qasam ichib aytamanki, Bag'dodga men boylik orttirish va mashhur kishilar bilan uchrashish uchun kelmadim. Men bu ilm mehvariga kelib, uning o'zim uchun noma'lum durdonalaridan bahramand bo'lishni orzu qilgandim». Ahmad tez orada o'z ijodi bilan Bag'dodda shuhrat qozondi.

Uning asarlarini odamlar qo'lma-qo'l qilib o'qiy boshladilar. Qisqa fursatda iste'dodini munosib qadrllovchi do'stlar orttirdi. Shoir 79 yoshida vafot etdi. Uning o'limidan chuqur qayg'uga botgan 84 nafar shoirlar marsiyalar, g'azallar bitishdi. Hozirgi kunda Al-Maarrinyning qabri ustida maqbara bunyod etilgan. Hanuz bu yerdan odamlarning qadami uzilmaydi.

* * *

Ko'pchilikka mavjudlikning ma'nosini qabr anglatadi. Meni esa hayotsevarlik xarob qildi.

* * *

Ehtiroslarni kim jilovlay bilar,
Davru davron osha bizni yetaklar.

* * *

Ba'zan yaqinlaring ham begonalar kabi qalbingni yaralaydi. Shunday damlarda Allohdan madad kut.

* * *

Xotirjamlik yor bo'lgan kishilarga hech qachon havas qilma. Zero, ularning umri ham chegaralangan va biz hammamiz tasodiflarga bo'ysunamiz.

* * *

Yaxshilik qilish qanchalik qiyin bo'lsa, tubanlikka yuz tutish shunchalar oson.

* * *

Bir paytlar qalbimga oltindan tamg'a qo'ydim,
Bugun sukut saqlashni men oltinga yo'ydim.

* * *

Aqliga umidsizlik soya tashlagan odam o'tkinchi narsadan imkon izlaydi.

* * *

Tilanganga so'nggi tangangni bergil,
Berganing olamni aylanar, ko'rgil.

* * *

Bizga ne atalgan aytib bo'lmag'ay,
Toki taqdir yuki ustun kelmag'ay.

* * *

Farzand ko'rdim deb, uni o'limga yuzlatar,
Farzand noqobil bo'lib, bir umr bo'zlatar.

* * *

Laganbardor, xushomadgo'y bo'lsa kim,
Do'stlikni tovoqda keltirurlar jim...

* * *

Taqdir, menga do'st bo'laqol, deb bo'lmas,
U senga hech qachon o'grilib kulmas.

* * *

Ey muqaddas zamin, yig'la, yig'i kelganda,
Qashshoqlar haqorat... boy sharmanda qilganda.

* * *

Tilini tiysa kim bezgaklikda ham,
Baxt unga tez kunda bo'lg'usi hamdam.

* * *

Xatolaring oyog'ing ostida qumdir.
O, tavba-tazarruga yetarmi umr...

* * *

Men insoniy axloqning asl mohiyatini anglab yetdim. Bu qimmatbaho ne'mat sukut saqlamoqlikdir.

IBN SINO
Abu Ali Husayn ibn Abdulla ibn Hasan ibn Ali ibn Sino
(980-1037)

Buyuk hakim, olim va faylasuf ibn Sino Buxoro shahri yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ildi. U 19 yoshga to'lganda ona shahri Buxoroni qoraxoniylar bosib oldilar. Bosqinchilar shaharni butkul vayron qilib, ko'plab madaniy boyliklarni yo'qotib yuborishdi. Bu vaqtga kelib, ibn Sino iste'dodli hakim va faylasuf sifatida tanilib ulgurandi. Ko'p o'tmay Sharqda uni «Shayx ar-ra'is», ya'ni «Donishmandlar yetakchisi» deb atay boshladilar.

Ibn Sino juda ko'p mutolaa qilardi. U ilm cho'qqilariga mustaqil o'qib-o'rganish yo'li bilan yetib bordi. Bu haqda allomaning o'zi shunday yozadi: «O'n yoshimda Qur'onni o'rgandim, badiiy adabiyotlarni o'qib chiqdim. Keyin mantiq ilmiga oid kitoblarni mutolaa qilib, mustaqil ravishda bu ilmning nozik qirralarini o'zlashtira bildim. Shundan so'ng tibbiyot ilmiga murojaat qilib, ko'plab kitoblarni o'qishga tutindim. Qisqa vaqt ichida mening tibbiyot sohasidagi bilimlarim va davolash san'atim shunday sarhadlarga yetdiki, o'sha davrning eng hurmatli hakimlari mening huzurimga maslahat so'rab kela boshladilar. Men hakimlik amaliyoti bilan ham tinmay shug'ullandim va nihoyat menga insonlarni davolash ilmining darvozalari keng ochildi. Bu vaqtda endigina 16 yoshga to'lgandim. Ana shu yoshimda tunlari uyqu, kunduzlari halovat neligini bilmay faqat ilm bilan mashg'ul bo'ldim, inson tabiati o'z bilimlarini mustahkamlash va ilm yo'lida olg'a borishga qay darajada qodir bo'lsa, men ham shu darajada harakat qilib, ter to'kdim».

* * *

Ibn Sinoning falsafiy jihatdan shakllanishi oson kechmadi. U bir tasodif tufayli falsafa olamiga kirib bordi. Bu haqda o'zi shunday yozadi: «Arastuning «Metafizika» asarini o'qib chiqdim. Ammo muallifning maqsadi men uchun jumboqligicha qolaverdi. Asarni to yod bo'lguncha qayta-qayta o'qidim. Lekin baribir hech narsaga tushunmadim. Shundan so'ng bu tushunarsiz asar ekan degan xulosaga kelib, uni tashlab qo'ydim. Bir kuni muqovasozlar bozoridan o'tayotib, bir savdogarning o'z kitoblarini maqtayotganini eshitib qoldim. Do'konga yaqin bordim. Savdogar menga kitoblardan birini ko'rsatdi. Bu Abu Nasr Forobiyning «Metafizikaning asosiy qoidalari» deb nomlangan asari edi. Men jahl aralash bu tushunarsiz ilmdan hech qanday foyda yo'qligini aytib, kitobni rad etdim. Sotuvchi esa qo'yarda-qo'ymay kitobni arzon bahoda sotib olishga undardi. Axiyri kitobni bor-yo'g'i uch dirhamga sotib oldim. Uyga qaytib, kitobni mutolaa qilishga kirishdim: u menga o'z sirlarini ochdi va men falsafaga oid barcha savollarimga javob topdim».

* * *

Donishmandlik bizga hayot so'qmoqlarida ulug' saodatni hozirlab in'om etuvchi vositadir.

* * *

Barcha fanlarning asosiy qonun-qoidalari metafizikaga asoslanadi (metafizika tabiatdan tashqaridagi hodisalar haqidagi fan). Garchi uni eng keyin o'rgansalar-da, aslida u birinchi o'rinda turadi.

* * *

Ruh — abadiy. U jism bo'lgandan keyin ham mavjud bo'lib qolaveradi.

* * *

Ruh — jismga bog'liq bo'lmagan ravishda mustaqil fikrlaydi.

* * *

Tiriklik jismning idrok va harakatga ega bo'lmog'i demakdir.

* * *

Aql tarzusida tortib ko'rilmagan har qanday bilim asossizdir. Shu bois mantiq ilmini o'rganmoq juda muhim.

* * *

Hakimning uch quroli bor: so'z, giyoh va tig'.

* * *

Yolg'izlik halokatga olib keladi. Zero, inson o'ziga kerakli narsalarni faqat jamiyat yordamida qo'lga kiritishi mumkin.

* * *

Chala bilim egasi bo'lishdan ko'ra, bilimsizlik afzalroqdir.

* * *

Ruh — shamchiroqqa, bilim — ana shu shamchiroqdan taralayotgan yog'duga, Allohning zakosi — moyga o'xshaydi. Shamchiroq yonishdan to'xtamas ekan — sen tiriksan. Agar u o'chsa — sen halok bo'lasan.

UMAR XAYYOM
(1048-1131)

G'iyosiddin Abulfath Umar ibn Xayyom Nishopur shahrida, badavlat hunarmand oilasida tug'ilib, voyaga yetdi. Uning laqabi Xayyom bo'lib, bu so'z «chodir tikuvchi» degan ma'noni anglatadi. Umar Xayyom tili achchiq, badjahl odam bo'lgan. U o'z she'rlarini fors tilida, nasriy asarlarini esa arab tilida bitgan. Xayyom o'zining ruboiylari bilan nom qozongan. Uning taxminan 400 ta ruboiysi mavjud bo'lib, shulardan 293 tasi Kembrij dorilfununining kutubxonasida saqlanadi.

Umar Xayyom, shuningdek, «Yevklid kitoblariga sharhlar», «Arifmetika muammolari», «Donishmandlik tarozisi», «Malikshohning falakiyot jadvali» (Umar Xayyom bu jadvalni Isfaxondagi rasadxonada ishlagan vaqtida tuzib, uni Eron shohi Malikning ismi bilan atagan), «Borliq va burch haqida qaydlar» kabi ilmiy asarlarning ham muallifidir.

Umar Xayyom qomusiy olim edi. Uning 600 yildan so'ng aniqlangan matematik formulalari mavjud. Xayyom, shuningdek, 11 yoshli shahzodani davolagan hakim, Quyosh va Oy tutilishini, ob-havo qanday bo'lishini avvaldan aytib beruvchi munajjim ham edi. Buxoro hukmdori Umar Xayyom bilan suhbat chog'ida yuksak hurmat-e'tiborining belgisi sifatida uni doimo o'z yoniga — taxtga o'tqazgan.

* * *

Alloh barcha narsalarni bir yo'la emas, balki pasayib boruvchi zanjirsimon tartibda yaratgan, — deb yozadi Umar Xayyom.

* * *

Insonlar va mavjudotlar dunyoga keladilar-u, so'ng yana qaytib ketadilar. Xo'sh, ular qaydan keladilar va qayga ketadilar? Hokimi Mutlaq tabiatni yaratib, tartibga soladi-yu, so'ng nega unga talafot yetkazdi? Agar sabab tabiatning yaroqsizligida bo'lsa, buning uchun kim aybdor? Agar tabiat yaxshi bo'lsa, u holda uni vayron qilishning sababi nimada?

* * *

Umar Xayyom hayoti va taqdiri aks ettirilgan eng ko'hna qo'lyozmalarda uning o'limi bilan bog'liq qiziq bir ma'lumot bayon etilgan. Bir kuni 83 yoshli Xayyom ibn Sinoning falsafaga oid asarini mutolaa qila turib, paymonasi to'lganini, o'limi yaqinligini his etadi. O'sha zahoti mutolaadan to'xtab, asarning o'qib bo'lingan sahifasiga qo'lidagi oltin tish kavlagichini qo'yib kitobni yopadi. So'ng o'rnidan turib yaqinlariga vasiyatlarini aytadi-da, shu ondan boshlab yeyish-ichishni tark etadi. Shom namozidan so'ng u sajdaga bosh qo'yadi-da, Yaratganga shunday iltijo qiladi: «Olloh! Men kuchim yetganча Seni anglashga harakat qildim. Qanchalar anglaganim sayin Senga yaqinlasha bordim. Kechir meni!» u shu so'zlarni tugatib, hayotdan ko'z yumadi. Shoir va olim Umar Xayyom Nishopurdan Marvga olib boradigan yo'l bo'yiga, shaftolizor va nokzordan iborat bog'ga dafn etiladi. Uning qabri hozirgacha saqlanib qolgan.

* * *

Bor edi kulol do'koni, kirdim bir gal,
Dastgoh boshida ko'zagar ishlardi jadal.
Ko'rdimki, gado ilkiyu shoh kallasidan
Ul ko'zaga bejirim bo'yin, dasta yasar...

* * *

Yoshdir-qaridir, jahonga yuz tutgaylar,
Bu nuqtani to ko'ngilga jo etgaylar.

Hech kimsaga qolmagay abad mulki jahon,
Keldik, ketamiz, boz kelib-ketgaylar...

* * *

Kun o'tsa kuningdan, sen uni yod etma,
Ham kelmagan ul ertaga faryod etma,
Bu kelmagan-o'tgan bila bunyod etma,
Xo'p xayr degil, umrni barbod etma.

* * *

Asrori azalni sanu man bilmasmiz,
Bu harfi chigalni sanu man bilmasmiz,
Har nechaki so'zladik, dedik parda osha,
Chu pardaki tushdi, sanu man bilmasmiz...

* * *

Avlodi bashar bo'yida jigarpora emish,
Shodlik bila g'am ko'yida ovora emish,
Sen charxga umid bog'lama, ul charxi falak,
Sendan-da g'arib ermishu bechora emish.

* * *

Bilgaymisan, ayo, saharlarda xo'roz,
Faryod etarda senga ne so'ylar roz?
Ul derki, ayon bo'ldi sahar ko'zqusida
Tun o'tdi umrdan, bexabardirsan boz...

ABU HAMID MUHAMMAD AL G'AZZOLIY
(1058-1111)

Faylasuf al G'azzoliy Tus shahrida tug'ilib o'sdi. Juda yoshlik chog'idanoq olimlik pog'onasiga ko'tarildi. 1091 yildan boshlab u Bag'doddagi mashhur Nizomiy madrasasida talabalarga falsafa va ilohiyot ilmidan saboq berdi. U 34 yoshida kuchli ruhiy inqirozni boshidan kechirdi. Shundan so'ng haqiqatni faylasuflar belgilagan yo'ldan topa olmasligini tushunib, mudarrislikni tashladi va mustaqil ravishda tasavvuf ilmini o'rganishga kirishdi. Oradan 11 yil o'tgach, imom G'azzoliy yana madrasaga qaytib, talabalarga tahsil bera boshlaydi. U butun umrini haqiqatni odamlarga tushuntirish va adashganlarni to'g'ri yo'lga qaytarishga bag'ishladi.

G'azzoliyning falsafa, tasavvuf ilmiga oid asarlari juda yorqin, ravon va tushunarli uslubda bitilgan. Quyida uning ana shunday asarlaridan ba'zilarini sanab o'tamiz: *«Faylasuflarning maqsadlari»*, *«Faylasuflarning raddiyasi»*, *«Din haqidagi fanning tug'ilishi»*, *«Olam javoni»* va h.k.

* * *

Imom G'azzoliy juda ko'pni ko'rgan, o'qigan va bilgan zot bo'lishiga qaramay, uni faqat arab shoiri Labidning mana bu misrasi zavqlantirgan: «Ollohdan o'zga hammasi yolg'on emasmi?»

* * *

Aqoid ilmining bilimdonlaridan biri Suyutiy Imom al G'azzoliy haqida shunday yozgandi: «Agar Muhammad alayhissalomdan keyin yana bir payg'ambar dunyoga kelishi mumkin bo'lganda, bunday saodat shubhasiz al G'azzoliyga nasib etardi».

* * *

«Ollohni anglashdan avval o'zni anglamoq joiz», — deydi G'azzoliy.

* * *

Ko'rgan narsangnigina qabul et, eshitganlaringni unut: Quyosh bosh ko'targach, Zuhalni tomosha qilishdan bizni mahrum qiladi.

* * *

Shubha haqiqatga olib boruvchi yo'ldir. Kim shubhalanmas ekan, hech narsani ko'ra olmaydi. Ko'rishdan mahrum odam esa tushunolmaydi. Tushunishdan mahrum kimsa misoli so'qir kabi yo'ldan adashadi.

* * *

Avvalo shuni tushunib olish joizki, Olloh haqidagi bor haqiqatni va Uning ulug'vor mohiyatini faqat Ollohning O'zigina biladi. Bundan hayron bo'lmaslik joiz: farishtalar haqidagi haqiqatni farishta, payg'ambarlar to'g'risidagi haqiqatni payg'ambargina bila oladi. Hatto shogird to ustozining darajasiga yetolmas ekan, uni chinakamiga tushunolmaydi. U ustozining darajasiga yetgandan keyingina o'zini ustoz kabi anglay boshlaydi...

* * *

Tirik mavjudotlarning quyi darajadagi turlari: chumoli va chivinlarni ham faqat chumoli hamda chivinlarga anglay oladi. Afsuski, faqat insongina o'zi haqida haqiqiy bilimga ega emas. Biz o'zimizni faqat sirtidan — u yoki bu qilmishimiz va tashqi qiyofamiz orqali bilamiz. Ruhiy mohiyatimizni bilishga urinmaymiz.

* * *

Payg`ambarimiz shunday degandilar: «Uch narsadan: shubha-gumondan, yomon xayollardan va havasdan hech kim qutulolmaydi. Men sizga ulardan xalos bo`lish yo`lini aytaman. Agar gumonsirasang tekshirma, yomon xayollar kelsa, ulardan qoch, havasing kelgan narsaga ega bo`lish istagidan o`zingni tiy».

* * *

Payg`ambardan so`radilar: «Xalqlarning kulfatiga nimalar sabab bo`ladi?» U zot shunday javob qaytardilar: «Manmanlik, gerdayish, takabburlik, raqobat, tarqoqlik va hasad xalqlarga kulfat keltiradi. Ana shular tufayli avval xalqlar o`rtasida ajralish yuz beradi, so`ngra tartibsizlik boshlanadi».

* * *

Uchta olam mavjuddir: ularning biri zohiriy, ikkinchisi botiniy olam bo`lsa, har ikkisining orasidan yana bir olam — ruhiy olam o`rin olgan.

* * *

Buyuk va qudratli Tangri barcha bandalariga murojaat qilib: «Ilmni sizlarga oz miqdorda berdim», dedi.

Darvoqe, olamdagi barcha tafakkur egalari yig`ilishib bosh qotirganda ham loaqal Uning chumoli va chivinni qay tariqa yaratganiga oid ilmi va zakosini anglab yetolmaydilar, bu masalaning o`ndan birini ham yecholmaydilar. Inson faqat Olloh buyurgan ilmnigina egallashga qodir.

ChJU SI
(1130-1200)

Xitoylik faylasuf Chju Si (laqabi Yuan xuey, umrining so'nggi yillarida Chju Xuy-an taxallusini olgan) Xuychjou viloyatining Yuan tumanida tug'ilib o'sdi. U juda ko'p kitob o'qish asnosida Konfutsiy va uning izdoshlari tomonidan bitilgan barcha mumtoz qonunlarni qunt bilan o'rgandi. Tabiiyot ilmining bilimdoni bo'lib yetishdi.

Chju Si hayotining ko'p qismini davlat xizmatiga bag'ishladi. Avval Chjangchjou viloyatining hokimi, so'ngroq Szyanlin muzofotining hukmdori bo'ldi. Shuning bilan bir qatorda imperator farmoyishlarini yozish bilan shug'ullandi.

1196 yilda Chju Si hasadgo'ylik, ig'vo, tubanlik va saroy «o'yin»larining qurboni bo'ldi. Natijada ishdan chetlatildi va ilm dargohlarida uning ta'limotini o'rganish man etildi.

O'limidan bir yil oldin Chju Si oqlandi va avvalgi lavozimiga qaytishiga ijozat berildi. Lekin faylasuf avvalgi xizmatiga qaytishni istamadi.

* * *

Avval bilim, so'ngra harakat.

* * *

Faqat ikki narsa mavjud: oliy qoidani anglamoq va uni hayotga tadbiiq etmoq.

* * *

Chju Si qarashlarining asosini tashkil etuvchi umumiy tushunchalar: «Li» — narsalarning paydo bo'lish asosini belgilovchi, ayni vaqtda xatti-harakat me'yorlari, asoslari va oliy qonun-qoidani mujassam etuvchi — qonun-tafakkur.

«Si» — besh qismdan iborat borliq: daraxt, olov, ma'dan, suv, yer.

«Taytszi» — «buyuk sarhad». Unga faqat savqi tabiiy (intuitsiya) orqali yetishish mumkin.

«Jen» — insonparvarlik.

«I» — burch.

«Chji» — donishmandlik.

* * *

Falak va zamon paydo bo'lmasidan avval faqat oliy qoida hukm surgan. So'ngra zarralar yaratilgan.

* * *

Oliy qoida va zarralar — bir-biriga o'xshamaydigan ikki narsa. Ammo ular o'zaro shunday qorishib ketganki, bir-biridan aslo ajratib bo'lmaydi.

* * *

Oliy qoida yagona bo'lsa-da, ammo turli tarzda tarqaladi. Masalan, buni shunga qiyoslash mumkin: osmondagi Oy bitta. Lekin u ko'llar va daryolarda aks etishi natijasida behisob Oy paydo bo'ladi. Shuningdek, suvda ko'ringan har bir aksda Oyni qaysidir bir qismi emas, balki yaxlit shakli namoyon bo'ladi. Shu bois o'n ming — birga, bir esa o'n mingga tengdir.

* * *

Bir-biriga qarama-qarshi hodisalarning har biri bir-birini keltirib chiqaradi. Zero, Sharq G'arbga qarshi, Janub Shimolga qarshi joylashgan. Biror narsa yoki hodisa yo'qki, shu qoidaga bo'ysunmasa.

* * *

Olamda oliy qoidaga bo'ysunmaydigan narsa yo'q. Masalan, bug'doy, guruch, kanop, tariq doimo muayyan bir muddatda ekiladi va yig'ib-terib olinadi.

* * *

Oliy qoidalar yurakda yashaydi. Yurak o'n minglab oliy qoidani qamrab oladi va ana shu o'n ming oliy qoida birgina yurakda jo bo'ladi.

* * *

Ko'zsiz oyoqlar yurolmagani va oyoqlar ko'zsiz ko'rolmagani kabi bilim va harakat ham mudom bir-biriga muhtoj.

* * *

Barcha harakatlar oliy qoida o'zlashtirilgandan so'ng amalga oshadi. Chunki oliy qoidani tushunmay turib biror ishni amalga oshirib bo'lmaydi.

* * *

Bilib turib harakat qilmaslik bilimsizlik demakdir.

* * *

Inson yuragi bitta. Agar bu yurakda oliy Samoviy qoida saqlanib qolsa, insoniy xohish-istaklar g'oyib bo'ladi. Aksincha, insoniy xohish-istaklar g'olib kelsa, oliy Samoviy qoida halok bo'ladi. Olimu fuzalolar yurakdagi insoniy xohish-istaklarni butkul yo'qotib, uning o'rniga oliy Samoviy qoidani mangu jo etmoqlari joiz. Eng oliy darajadagi komil donishmandlarning minglab dono so'zlari insonlarga oliy Samoviy qoidani tushunib, tizginsiz xohish-istaklarni bartaraf etishni o'rgatadi.

* * *

Agar inson: «Peshonamga shunday yozilgan» desa-yu, borib omonat devorning tagiga turib olsa va devor qulab uni bosib qolsa, buni taqdirga to'nkab bo'lmaydi. Inson har bir ishning amalga oshishi yo'lida kuchi yetganча, imkoni boricha harakat qilgandan keyingina taqdir haqida gapirishga haqli.

JALOLIDDIN RUMIY
(1207-1273)

Jaloliddin Rumiylar Balx shahrida tugʻilib oʻsdi. Uni baʼzan Jaloliddin Balxiy deb ham atashadi.

Rumiylar sheʼriyatning barcha shakllarida mukammal ijod qildi. U bitgan gʻazallar, ruboiylar va masnaviylar sheʼriyat boʻstonining durdonasiga aylangan. Rumiylar asarlarida tashbehlariga oʻralgan falsafiy, soʻfiyona, teran gʻoyalarga keng oʻrin berilgan.

* * *

Koʻzni yumgil, koʻzga aylansin koʻngil.

* * *

Oʻlimimdan soʻng meni qaro yerdan emas, maʼrifatli insonlarning qalbidan izlang.

* * *

Ezgulikdan bir qalʼa barpo aylangkim, mahkamlikda anga hech narsa teng boʻlolmas.

* * *

Bu olam bir boru bir yoʻq. Asta-asta ketganlar — yoʻq, asta-asta kelguvchilar bor.

* * *

Ayo, sarv! Yuksaklarga intilmoqni bizga ham oʻrgat!

* * *

Ay, gʻuncha! Oʻzlikni namoyon etmoqni oʻrgat!

UZUM HAQIDA MASAL

Bir-birini tushunmaslik doʻstni dushmanga aylantirishi haqida Rumiylarning shunday masali bor.

Turli tilda turlicha aytilgan bir soʻz baʼzan oʻzaro nizoga sabab boʻladi. Turk, arab, fors va yunon millatidan boʻlgan toʻrt nafar yoʻlovchiga bir saxiy odam tanga hadya etadi. Yoʻlovchilar oʻrtasida tangani qanday sarflash borasida janjal chiqadi. Forsiy tilda soʻzlovchi yoʻlovchi sheriklariga:

— Yuringlar, bozorga boramiz-da, angur¹ sotib olamiz, — deydi.

— Ey firibgar! — uning soʻzini boʻladi arab. — Men angur emas, eynab² yeyishni xohlayman!

Turkiy yoʻlovchi esa ularning har ikkisiga eʼtiroz bildirib, shunday deydi:

— Birodarlar, nega shovqin koʻtarasiz, balki bu pulga uzum sotib olarmiz?

Yunonistonlik yoʻlovchi esa:

— Qanday odamsiz oʻzi. Kelinglar, stafil³ sotib olamiz-da, maza qilib yeymiz, — deydi.

Shu tariqa toʻrt yoʻlovchi bir-birini tushunmay, janjallashib qoladilar. Aslida ular aynan bir narsani istashardi.

Toʻrt yoʻlovchi bilimsizlik, nodonlik tufayli bir-birlarini rosa doʻpposlashdi.

Agar ularning orasida yuz tilni biladigan odam boʻlganda bir soʻz bilan nizoga chek qoʻyishi mumkin edi.

DEHQON VA SHER

Bir kuni tunda sher dehqonning ogʻilxonasiga kirib, sigirini yebdi-da, oʻsha yerning oʻzida dam olgani choʻzilibdi. Dehqon esa tunda uygʻonib, shamni ham yoqmasdan sigiridan xabar olish uchun

og'ilxonaga yo'l olibdi. U og'ilxonaga kiribdi-da, paypaslanib sherning yelkasini silabdi. Shunda sherning xayolidan shunday so'zlar o'tibdi: «Eh, ikki oyoqli nodon-a! U meni sigir deb o'yladi. Kunduz kuni bo'lganda meni ko'rib, tanamga qo'l tekkizish uyoqda tursin, qo'rqqanidan o'takasi yorilardi!»

Ey dono odam, sen eng avvalo narsalarning mohiyatini bil, ularning aldamchi shakliga ishonma!

* * *

So'z — libos. Ma'no shu libos ostiga yashiringan sir.

* * *

Ko'zguda hamma narsa teskari ko'rinadi. Ammo biz ko'zqusiz o'zimizni hech qachon ko'rolmagan bo'lardik.

Sen menga so'z ojiz, deding. Agar o'zingni haq deb bilsang, u holda so'zning ojizligi haqidagi so'zlaring ham ojizdir.

ROJER BEKON
(1214 (taxminan) -1292)

Ingliz faylasufi, Parij dorilfununining ilohiyotchi olimi doktor Rojer Bekon Angliyaning janubi-g'arbidagi Dorget grafligida tug'ilib o'sdi. U Oksfordda ta'lim oldi. 1236-1247 yillarda Parij dorilfununida dars berdi. 1277 yilda faylasuf ibodatxona qamoqxonasiga bandi etildi va 14 yil tutqunlikda yashadi.

Hikoya qilishlaricha, Rojer Bekon Angliya qiroli Genrix III (1216-1272)ni olimlarning dushmani, manfur va shafqatsiz kimsa — yepiskop Per de Roshdan ehtiyot bo'lishi kerakligi haqida bir necha bor ogohlantirgan. Faylasuf Vinchester yepiskopining ismi sharifidan foydalanib, so'z o'yini qiladi. Per de Rosh lotincha Petrus de Rupibum, ya'ni «qoyalar va tik tog'lar» degan ma'noni anglatadi. Bundan xabardor Bekon qiroli Genrixga shunday savol bilan murojaat qiladi:

— Janobi oliylari, ayting-chi, toshqin dengiz osha qirg'oqqa tomon suzayotgan kema uchun eng xatarli va qo'rqinchli g'ov nima?

Qiroli Genrix faylasufning savoliga javoban:

— Buni sayyohlaru sayyorlar yaxshi biladilar, — deydi.

Qirolning bu javobidan Bekonning ko'zlari mardona chaqnab, yuragi gupillab urib ketadi va qiroлга haqiqatni aytishga jazm etadi:

— Zoti oliylari, dengizda qoyalar va tik tog'lardan xatarliroq g'ov yo'qdir.

* * *

Ma'lum bo'lishicha, teleskop haqidagi dastlabki qaydlar R.Bekon qo'lyozmalarida o'z aksini topgan. Arab optikasi yutuqlari bilan yaxshi tanish bo'lgan va quyosh hodisasini shaxsiy tajribasida kuzatib, «sehrli kristall» (lupa) yordamida mutolaa qilgan faylasuf quyidagi hayajonli xulosalarini yozib qoldirgan: «Men sizga tabiat va san'atning har qanday g'ayritabiiylikdan xoli bo'lgan hayratli «ishlari» haqida so'zlab bermoqchiman. Shaffof jismlarga ishlov berish natijasida olisdagi narsalar juda yaqin ko'rinadi va aksincha, biz uzoq masofadan mitti harflarni o'qish va kichik buyumlarni ilg'ash, shuningdek, yulduzlarni tomosha qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz».

* * *

Toki johillik mavjud ekan, inson yovuzlikka qarshi biron chora topolmaydi.

* * *

Bayon aniq-ravshan bo'lmog'i lozim. Amaliyotsiz va tajribasiz aniqlikka erishib bo'lmaydi. Qo'limizda bilishning uch vositasi bor: obro', fikrlash va tajriba. Modomiki, to'g'ri ekanligi isbotlanmas ekan, obro' hech qanday ahamiyatga ega emas, chunki u bilim bermaydi, murosa talab qiladi, xolos. Biz fikrlash asnosida haqiqatni yolg'ondan ajratamiz va xulosamizni tajriba orqali tekshiramiz. Tadqiqiy fanlar boshqa fanlardan kelib chiqadigan xulosalarni tekshiradi va sinaydi hamda o'z kuchiga tayanib, tabiat sirlarini tadqiq qiladi.

* * *

Inson qo'li bilan yaratilgan hech bir narsa mukammal emas...

* * *

Xudo, farishtalar, u dunyodagi hayot va osmon jismlari insonning aqli ojizlik qiladigan, egallashi qiyin bo'lgan ilm manbalaridir. Ular qanchalik a'lo darajada bo'lsa, biz uchun shunchalar noma'lumdir.

* * *

Matematika falsafaning eng avval kashf etilgan bo'lagidir. Inson paydo bo'lgandan so'ng birinchi bo'lib matematika kashf etilgan.

* * *

Modomiki, biz o'zga fanlarda aniqlikka intilib, xatolardan xoli bo'lishga intilarkanmiz, matematika har qanday ilmning, fanning poydevoriga aylanmog'i lozim.

* * *

Bir guruh olimlar to'g'ri uslubga ega bo'lmaganlari bois donishmandlikning muhim sirlari ochilmasdan qolmoqda.

* * *

Garchi Arastu sillogizm (ikki fikrni taqqoslab, ularning natijasi bo'lgan uchinchi bir fikrni chiqarish)ni bilim manbai sifatida tan olgan esa-da, shunday holatlar bo'ladiki, oddiy tajriba har qanday sillogizmdan ko'ra yaxshiroq natija beradi.

* * *

Insonlarga sezgi orqali fikr yuritish asnosida bilish layoqati berilgan. Demak, sezgilarsiz ilm ham bo'lmaydi.

* * *

Ilm-fan ilohiyot uchun ham foydalidir. Nuh alayhissalom kema yasab, to'fondan qutulib qolgan. Bu ulkan kemaga Nuh alayhissalom va uning oilasi, yer yuzidagi jamiki tirik mavjudotlarning har biridan bir jufti jo bo'lgan. Uzunligi 30 tirsakli kema quyi, ikkinchi va uchinchi oshyonadan iborat edi. Turgan gapki, bunday kemani handasa fanini bilmay turib yasash mumkin emas.

AKVINOLIK FOMA
(1225-1274)

Italiyalik faylasuf va ilohiyotchi olim Foma Akvino yaqinida joylashgan Rokkasekka qal'asida dunyoga keldi. Uning otasi graf Landolf Akvinskiy qirol Fridrix II saroyida ritsar bo'lgan.

Foma Neapol dorilfununining tayyorlov kulliyotida falsafa va mantiq ilmini o'rgandi. U 17 yoshida Parijga jo'nadi va uch yil davomida o'z davrining nihoyatda mashhur olimi Buyuk Albert fon Bolshtedt qo'lida tahsil oldi.

Foma 1249-1251 yillarda ustoz Buyuk Albertga ergashib, Kyoln shahriga boradi va u yerda talabalarga ilohiyotdan saboq beradi. 1252 yilda esa Parijga qaytadi va Parij dorilfununida yirik ilohiyotchi olim sifatida ish boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay shogird ustozdan o'zib ketadi. Foma Buyuk Albertni yo'lda qoldirib, o'z ilmi bilan hammani hayratga soldi. Dunyoning turli burchaklaridan ko'plab nasroniy o'spirinlar uning huzuriga oqib kela boshlashadi.

O'ta muloyimligi va yuvoshligi uchun Fomaga «Farishta doktor» deb nom berishgan.

Foma 1272 yili Italiyaga jo'naydi va qadrdon Neapol dorilfununida ilohiyotdan dars bera boshlaydi. Shunisi hayratlanarliki, bu ilohiyotchi olimning ilmiy asarlari lug'ati qariyb 13 000 000 atamadan iborat. Bu raqamning salmog'ini anglab yetishingiz uchun mana bu dalillarga diqqat qiling:

— rus tili ilmgohining ma'lumotlariga qaraganda, rus tilida jami 440 000 ta so'z mavjud;

— sermahsul ijodkor A.S. Pushkinning asarlarida jami 60 000 ta so'z ishlatilgan.

Fomaning quyidagi asarlari bizgacha yetib kelgan:

«Tafakkurning yaxlitligi xususida ibn Rushdga qarshi mulohazalar».

«Olamning manguligi haqida vaysaqilarga qarshi mulohazalar».

«Mo'jizalar xususida».

«Ollohning qudrati xususida».

«Farishtalar xususida».

«Iblislar xususida».

«Tabiatning sirli ishlari xususida».

«Arastuning «Metafizika» kitobiga sharh» va hokazo.

Foma 1274 yilning bahorida vafot etdi.

* * *

Shunday odamlar borki, ularni Olloh ham rad etadi.

* * *

Ruh haqida mushohada yuritish uchun jism haqida fikrlayman. Jism mushohadasi orqali alohida bir xilqat haqida o'ylayman. Xilqat fikridan maqsad esa Ollohning zikridir.

* * *

Tafakkur yordamida anglash mumkin bo'lgan Olloh haqidagi haqiqatlarni bilish uchun avvaldanog ko'plab ilm sirlaridan xabardor bo'lish juda muhimdir. Zero, falsafa ilmiga doir barcha izlanishlar o'z oldiga Ollohni anglashni maqsad qilib qo'ygan.

* * *

Ilohiy haqiqat boshqa har qanday haqiqatning mezonidir... Har qanday asosli haqiqat Tangri haqiqati bilan o'lchanmog'i zarur.

* * *

Ollohning mavjudligini besh yo'l bilan isbotlash mumkin.

1. Birinchi va aniq yo'l — harakat tushunchasi bilan belgilanadi. Modomiki, biror jism harakatlanar ekan, uni boshqa bir jism harakatga keltiradi. Bunday harakat zanjirining nihoyasi yo'q deguvchilar yanglishadilar. Bu zanjirning intihosi bor. Aks holda harakatni birinchi bo'lib boshlab berguvchining o'zi ham va tabiiyki, boshqa hech qanday harakatlantiruvchi kuchlar ham bo'lmasdi. Shu bois o'zi harakatsiz qoluvchi va boshqa narsalarni harakatga keltiruvchi kuch sari intilmoq zarur. Bu kuch — Olloh.

2. Ikkinchi yo'l sabab tushunchasi bilan izohlanadi. Bir narsa ikkinchi bir narsaga sabab bo'ladi. Bu sabablar zanjirini keltirib chiqaruvchi birinchi sababkorni hammamiz Olloh deb ataymiz.

3. Uchinchi yo'l imkoniyat va zaruriyat tushunchalari bilan bog'liqdir. Umumning fikricha, barcha narsalarning zaruriyati sababini o'zida jo etgan ham Ollohdir.

4. To'rtinchi yo'l narsalarning turli darajada ekanligi bilan belgilanadi. Masalan, barcha narsalar ko'proq yoki kamroq darajada mukammalligi, asosli va samaraliligi bilan bir-biridan farqlanadi. Boshqa munosabatlarda ham shunday holatga duch kelamiz. Biror sifatni o'zida ziyoda etgan narsa, shu sifatning uchquniga ega bo'lgan boshqa barcha hodisalarning sababchisi bo'ladi. Masalan, olov issiqlikning timsoli sifatida har qanday issiqlikning sababchisidir. Xuddi shunga o'xshash barchamiz uchun ezgulik va mukammallik sababkori bo'lgan bir Mutlaq Mohiyat borkim, biz uni Olloh deb ataymiz.

5. Beshinchi yo'l tabiatning tartib-qoidalari bilan izohlanadi. Aql-idrokdan xoli bo'lgan tabiat jismlari muayyan maqsadga bo'ysunishidan xabardormiz. Ularning harakatlari doimo yoki aytish mumkinki, aksariyat hollarda ezgulik bilan nihoyalanadi. Shundan kelib chiqadiki, ular bu ezgu maqsadga tasodifan emas, balki Ongli Idrokning hukmi bilan erishadi. Allaqanday Oliy Tafakkur idrokdan mahrum tabiatni o'qni nishonga yo'naltirgan mergan kabi boshqaradi. Tabiatda ro'y beradigan barcha voqea-hodisalarning maqsadini belgilovchi va yo'naltiruvchi kuchni biz Olloh deb ataymiz.

* * *

Vaqt va mangulik ayni bir narsa emas.

* * *

Boetsiyning fikricha, vaqt va mangulik o'rtasidagi farq shundaki, mangulikning har bir lahzasi yaxlit voqelikdan iborat. Vaqt esa bunday sifatdan mahrumdir. Mangulik — mavjudlik mezon bo'lsa, vaqt — harakat mezon.

* * *

Vaqtning cheki yo'q deydilar. Lekin uning ma'lum bir bo'lagini olib boshlanish va tugash nuqtasini belgilash mumkin. Masalan, biz kun yoki yilning boshlanishi va oxiri haqida gapiramiz. Ammo mangulik haqida bunday deyoilmaymiz. U bunday sifatdan xolidir.

UILYAM OKKAM
(1281 (taxminan) -1349)

Ingliz faylasufi Uilyam Okkam Londonning janubi-g'arbida joylashgan Okkam shaharchasida tug'ilib o'sdi.

U Oksford dorilfununining ilohiyotchi olimi Dus Skott (1266-1308) qo'lida ta'lim oldi. Uilyam 1324 yilga qadar Oksford dorilfununida tahsil oldi va o'qituvchilik qildi. Bu ilm dargohida tez-tez ilmiy munozaralar, mubohasa, himoyalar o'tkazib turilardi. Ilmiy bahslarda odatda talabalar o'zlarining muayyan fikrlarini o'rtaga tashlashar, boshqa qatnashchilar esa unga e'tiroz bildirishardi. Talaba o'z fikrini qat'iy himoya qilib, ularga munosib javob berishi munozaralarning asosiy sharti hisoblanardi. Bunday bahslar odatda keskin, hayajonli bir vaziyatda o'tar va ko'pincha... mushtlashuv bilan tugardi.

Uilyam ilohiyot magistri darajasiga erishgan olim. U fan tarixida yangi uslubiy qoidalar muallifi sifatida nom qoldirdi. Faylasufning bu qoidalari keyinchalik «Okkam ustarasi» deb nom olgan. Okkamning mashhur «ustarasi» o'simlikning ortiqcha navdalarini kesib tashlovchi tokqaychi kabi bilish, anglash daraxtidagi tekinxo'r atamalarni yo'qotishga xizmat qilgan. Okkam ilmiy bilish uslubida oddiylilik, soddalik tamoyillariga rioya etishni afzal hisoblagan. Okkam 1323 yilda Oksford dorilfununi kantsleri bilan janjallashib qoladi. Kantsler faylasufga qator ayblar taqab, papa Ioann XXII ga xabarnoma yo'llaydi. 1324 yilda Okkam papa Ioann XXII ning Avinondagi qarorgohiga jo'natiladi. U Avinon ibodatxonasining turmasida to'rt yil sud hukmini kutib yotadi va 1328 yilning may oyida olmon imperatori Lyudvig IX Bavarskiy huzuriga qochib boradi. Faylasuf umrining oxirigacha Olmoniyada yashaydi. 1349 yili Uilyam Okkam Myunxen shahrida vabo bilan og'rib, vafot etadi.

* * *

Ozgina vosita yordamida ham bajarish mumkin bo'lgan ishga ko'p chora-tadbir qo'llamoqlik behudadir.

* * *

Xudoning har narsaga qodirligini mukammal isbotlash mumkin emas. Bunga faqat e'tiqod yordamida erishish mumkin.

* * *

Bizning bilimimiz sezgilar tufayli hosil bo'ladi.

* * *

Harakatdagi jism va harakat mushtarakdir.

* * *

Hokimlikni odamlarning o'zlari o'ylab topishgan, hukmronlikni o'z istaklari bilan maydonga keltirishgan.

* * *

Birlamchi moddiyat yaralish va buzilishga mahkum har qanday narsaning yagona asosidir.

* * *

Axir menda va senda, odamlarda va eshakda o'sha birlamchi moddiyat aynan bir xil emas-ku!

* * *

Agar bir moddiy narsa ikkinchisidan nimasi bilan farq qiladi, degan savol tug'lsa, ular bir-biridan o'z-o'zicha farqlanadi, deb javob bermoq joiz.

* * *

Garchi har qanday fan alohida bir narsani o'rganish tufayli kelib chiqsa-da, aslida birgina narsani o'rganuvchi fan bo'lishi mumkin emas. Menimcha, ana shu alohida narsalarni belgilovchi umumiy tushunchalar haqidagi fan mavjuddir.

PETRARKA FRANCHESKO
(1304-1374)

Italiyalik faylasuf va shoir Petrarka Franchesko Aretstso shahrida tug'ildi. Uning otasi notarius xizmatchisi bo'lib, Florentsiyadan shu shaharga quvg'in qilingandi.

1312 yilda uning oilasi Avenon shahriga ko'chib o'tadi. 9 yoshli Petrarka bu yerda ustozi Konvenevole da Prato sharofati bilan Sitseronning musiqa kabi jozibali va huzurbaxsh notqlik san'atidan bahramand bo'lib, bir umr uning maftuniga aylanadi. Bu haqda Petrarkaning o'zi shunday deb yozadi: «Sitseronning so'zlaridagi ohangdorlik va jarangdorlik meni o'ziga shu qadar maftun etgandiki, undan o'zga o'qigan va eshitganlarimning hammasi qo'pol va kelishimsizdek tuyulardi».

1326-1330 yillarda Petrarka Monpele va Bolon dorilfununining huquqshunoslik kulliyotida saboq oladi. U Bolon dorilfununida akasi Gerardo bilan birga o'qiydi.

Petrarka 1326 yilda ruhoniylilikni qabul qiladi.

1330 yilda esa kardinal Jovanni Kolonn xizmatiga kiradi va 1337 yili ilk bor Rimga safar qiladi. 1341 yilda u Kapitoliyaning birinchi shoiri degan unvonga sazovor bo'ladi.

Petrarka Jovanni Bokkachcho (1313-1375) va Kolyuchcho Salyutati (1331-1406) kabi iqtidorli ijodkorlar bilan do'stlashgan.

O'z o'limini «ibodat yoki ijod damlarida qarshi olishni» orzu qilgan faylasuf 1374 yilning 19 iyuliga o'tar kechasi — 70 yillik tavalludiga bir kun qolganda vafot etadi.

Petrarkaning quyidagi asarlari ma'lum: «*Filologiya*» (komediya, 1326-1336 yillarda yozilgan), «*Kantsonere*» (she'r va qo'shiqlar, 1336-1358 y), «*Mashhur kishilar haqida*» (1338-1358 y.), «*Afrika*» (1342-1343 y.), «*She'riy nomalar*» (1350-1352 y.) va hokazo.

* * *

Har bir odamning shaxsiy tashvishi o'ziga yetib ortadi. Nahotki sen boshingga tushgan ko'rguliklarga boshqa hech kim duchor bo'lmaydi, deb o'ylasang. Yanglishasan. Deyarli hech kim tashvishlarni chetlab o'tolmaydi. Kimning asari yoki jasorati ko'zi ochiqligida yuzaga chiqibdi? Inson o'limidan so'ng shuhrat qozonadi. Buning sababini bilasanmi? Chunki hasad uning jismi bilan birga yashaydi va birga o'ladi.

* * *

Sen avval bir razm solgin-a, hammaning og'ziga tushgan, maqtalغان asarlar kimga tegishli? Bunday asarlarning mualliflari allaqachon bu dunyoni tark etishgan. Sening asarlaringni ham maqtashlarini istaysanmi? Dunyoni tark et! Zero, insonning o'limidan so'ng unga moyillik uyg'onadi. Umrning intihosi shuhratning ibtidosidir. Bordi-yu, inson ko'zi ochiqligida shuhrat qozonsa, bilgilki, bu yerda qandaydir g'ayriodatiylik zohirdir. Yana bir gap aytaman: toki olamda seni taniguvchi bir shaxs qolsa ham o'z maqsadingga to'la erisholmaysan. Seni bilguvchilar ham qabrga kirib, ularning o'rniga nafrat va adovatdan xoli odamlar kelgandan keyingina adolatli ajrim bo'ladi. Ungacha mayli, davr ustimizdan istagancha hukm chiqaraversin.

* * *

Tan olib aytishim joizki, meni aynan bir odamning intilishlari orasidagi o'zaro nizo hayratga soladi! To'g'ri-da, qay birimiz yozda ham, qishda ham aynan bir narsani istaymiz? Yo'q, fikrimni tugal aytolmadim: qay birimizning bugungi va ertangi xohishlarimiz bir-biriga mos keladi, qay birimiz oqshomda ham tonggi istaklar bilan yashaymiz? Kun soatlarga, soatlar esa daqiqalarga bo'linadi. Insonning xohish-istaklari ana shu daqiqalardan ham ko'pdir. Men ana shu narsadan juda hayratlanaman. Odamlarning bundan ajablanmasligi esa meni yana ham hayratlantiradi.

* * *

Men o'zim ishonch hosil qilgan bir narsaga seni ham ishontirishga urinib ko'rmoqchiman: sen pok kishi qanday harakat qilsa, shunday yo'l tut. Zero, hatto chirkinlik dushmani bo'lgan pokiza jonivorlar ham uyasidan chiqqanda atrof bulg'anganini sezsa, darhol boshpanasiga biqinib oladi. Gar bu zamin uzra bir farog'at va yupanch topolmasang, o'zingga qayt. O'z-o'zing bilan bo'l, o'zing bilan fikrlash va hamsuhbat bo'l, yolg'izlikdan, o'zing bilan tanho qolishdan sira cho'chima. Agar o'zing bilan o'zing bo'lolmasang, odamlar orasida ham yolg'izligingcha qolasan.

* * *

Inson toki tirik ekan, yoshidan qat'i nazar, fikrlash va hukm chiqarishga qodirdir. Uning umr yo'lida ezgulik va illatlarga ham, shon-shuhrat va sharmandalikka ham joy topiladi. Odatda kuz oyining yoqimli va barakali bo'lishi uchun yozda mehnat qilib uning g'amini yeyish kerak. Xuddi shunga o'xshab, umr shomi — keksalik hayotning tussiz, mevasiz, hasratli va befoyda qismiga aylanib qolmasligi uchun yoshlikda tinimsiz mehnat bilan uning poydevorini mustahkamlash zarur. Ana shunda keksalik osoyishtalik, mo'l-ko'lchilik va ezgulikdan kuch oladi, foydali va quvonchli o'tadi.

* * *

Biz to'xtovsiz ravishda o'lim tomon yaqinlashib boramiz deylik, men ushbuni yozayotganimda, sen o'qiyotganingda, o'zgalaring tinglyotganda yoki tinglamasa ham o'limga qarab boraveradi. Sen ushbuni o'qiyotganingda men ham o'lim tomon ketaveraman. Shu yo'sinda hamma to'xtovsiz ravishda o'limga tomon harakatlanaveradi. Biz bu foniylar dunyoda yashar ekanmiz, o'lim sari tinimsiz qadam tashlayveramiz. Bu harakat ezgu ishlarimiz bilan chin dunyo — hech kim o'lmaydigan, hamma mangu yashaydigan, hech qanday o'zgarishlar sezilmaydigan, saodatli onlar tugab qolishidan cho'chimay, hayot kechirish mumkin bo'lgan olam tomon yo'l qurib bitirgunimizcha davom etadi.

* * *

Haddan ortiq tirishish muvaffaqiyatlar yo'lini to'sadi. Irodaning haddan oshiq zo'riqishi esa ishga xalaqit beradi.

* * *

Har qanday odam o'zini o'zgalardan osonroq kechiradi va aksincha, boshqalarni o'zidan ko'ra tezroq ovutadi.

* * *

Insonning ko'ngli doimo bir xil taom tusamaydi. Bas, shunday ekan, aql ham mudom bir tarzda oziqlanavermasligi joiz.

* * *

Odatda yovuzlik ezgulikdan, dahshatli to'fon charog'on kundan ko'ra ko'proq yodda qoladi.

* * *

Tabiat bugungi kunga va kelajakka ishonch tug'dirish uchun hayot intihosini noma'lumlik pardasi ostiga yashirdi.

* * *

Inson ayanchli ahvoldan qutulishni chin dildan istasa, albatta, maqsadiga erishadi.

* * *

Inson ruhiy kuch-quvvat yordamida erisholmagan narsasiga ba'zan or-nomus kuchi ko'magida

erishadi.

* * *

Kalafahm va johil kimsalar deyarli hamma ishni yashirincha bajaradilar.

* * *

Kamyoblik har bir narsaning qadrini oshiradi. Agar har bir qarich yerda dur uchrasa ham oyoq ostida toptalishi turgan gap. Kamyoblik tufayli eng oddiy narsalar ham qimmatbaho xazinaga aylangan. Masalan, Liviya cho'llarida tashnalikda azob chekkan odamlar Rum sarkardasining kaftidagi ozgina suvga ham hasad bilan qarashgan.

* * *

Maqsadim — qashshoqlikka yuz tutmay, isrofgarchilikka yo'l qo'ymay, o'zgalarga buyruq bermay, birovlariga tobe bo'lmay yashash.

NIKKOLO DI BERNARDO MAKIAVELLI
(1469-1527)

Italiyalik faylasuf Makiavelli Florentsiyadagi aslzoda, ammo uncha boy bo'lmagan oilada o'sdi. Uning tarjimai holda ko'pgina noaniqliklar mavjud.

Makiavelli 1498 yildan davlat xizmatchisi bo'lib ishlay boshladi. Makiavelli garchi yuqori mansablarda ishlamasa-da, katta siyosatning sir-asrorlarini yaxshi bilardi. 1512 yil hukumat tepasiga Medichi kelishi bilan Makiavelli Florentsiyadan quvib chiqarildi. U keyinchalik hibsga olinib, qiynoqqa solingani haqida ham ma'lumotlar bor.

Makiavelli ham barcha kashfiyotchi ijodkorlar kabi ta'qib va tazyiqlarga duchor bo'lgan. Jan Boden va Tommazo Kampanella birinchi bo'lib Makiavelli qarashlarini qoralashgan.

Makiavelli an'anaviy ravishda siyosat olamining faylasufi hisoblanib kelgan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Hukmdor*» (1513), «*Tit Liviyning birinchi 10 ta kitobiga doir mulohazalar*» (1516-1517), «*Mandragora*» (1518), «*Harbiy san'at to'g'risida*» (1519-1520), «*Andriya*» (1519), «*Katruchcho Kastrakani hayoti*» (1520), «*Florentsiya tarixi*», «*Til haqida so'zlashuv*».

Bularning orasida eng mashhuri «*Hukmdor*» asaridir. 1559 yilda Makiavellining hamma asarlari ilk «*Taqiqlangan kitoblar ro'yxati*»ga kiritilgan.

* * *

Maqsad vositani oqlaydi.

* * *

Faqirligim — haloligim va sodiqligim isboti.

* * *

Har qanday vaziyatda ham marhamatli bo'lishni istovchi odamga ko'plab marhamatsiz kishilar orasida halok bo'lishdan o'zga yo'l qolmaydi.

* * *

Hokimiyatni saqlab qolishni istovchi odam zolimlikka tayanishi kerak.

* * *

Har bir ishni u qanday vositalar bilan amalga oshirilganiga qarab emas, balki maqsadga erishilgan-erishilmaganiga ko'ra baholaydilar.

* * *

Zamon va axloqiy mezonlar o'zgaruvchandir. Shuning uchun zamonga peshvoz chiqqan kimsaning hamma orzusi ushaladi va u baxtiyor bo'ladi. Zamondan va vaziyatdan yuz o'g'irgan odam baxtsizlikka mahkum.

* * *

Xushomadni yo'qotishga uringan hukmdor o'ziga nisbatan nafrat uyg'otib qo'yishi mumkin. Buning sababi shunday izohlanadi: tabiblar deydilarki, sil kasalligini boshlang'ich davrda aniqlash qiyin, ammo davolash oson. Agar xastalik o'tkazib yuborilgan bo'lsa, aksincha, uni aniqlash oson-u, davolash mushkul. Davlat ishlarida ham shunday: endigina paydo bo'layotgan illat o'z vaqtida aniqlansa, uni yo'qotish qiyin emas. Bunga faqat dono hukmdorlarga qodirdirlar. Agar illat har kimga yaqqol ko'rinadigan darajada avj olgan bo'lsa, hech qanday dori-darmon kor qilmaydi.

* * *

Mamlakat ichidagi favqulodda farmonlar ham hukmdorlarga ulug`vorlik bag`ishlaydi... Boshqacharoq aytganda, fuqarolardan biri diqqatga loyiq ishga qo`l urganda hukmdor uni imkon qadar uzoqroq yodda saqlanib qoladigan tarzda taqdirlashi yoki jazolashi foydalidir. Hukmdor uchun eng asosiysi barcha amallari bilan yuksak aql-idrokka ega bo`lgan buyuk inson shuhratiga erishishga intilishdir.

* * *

Insonning izlagani va topgani o`rtasidagi doimiy nomuvofiqlikdan kim bexabar?

* * *

Faqat to`g`ri qaror qabul qilishga umid bog`lash yaramaydi. Har qanday qarorning shubhali ekaniga tan berish kerak. Chunki odatda bir ko`ngilsizlikka chap berib, ikkinchisiga ro`para bo`lamiz. Ammo barcha ko`ngilsizliklarni taroziga solib, eng oz darajadagisini ezgulik deb qadrlash aqllilikdir.

* * *

Yaxshilik ham xuddi yomonlik kabi nafrat uyg`otishi mumkin.

* * *

Garchi yangi tartiblar odamlar ongini o`zgartirsa-da, eskisini imkon qadar ko`proq saqlab qolish kerak.

* * *

Hech bir ish yo`qki, uning amalga oshishi eski tartiblarni yangilari bilan almashtirishga nisbatan og`irroq, kechishi xavfliroq, muvaffaqiyati shubhaliroq bo`lsin. Yangi tartiblarni joriy etishni boshlagan har bir odamni eski tartib tarafdorlarining adovati, yangilaridan manfaatdorlarning beparvoligi kutadi. Beparvolikni qisman qonun himoyasidagi raqibdan cho`chish, qisman amaliyotda ijobiy baho olmaguncha yangilikka ishonmaydigan odamlarning ishonchsizligi bilan izohlash mumkin. Eskilik tarafdorlari imkoniyat tug`ilishi hamonoq shiddat bilan xuruj qilganda, yangilik tarafdorlari sustkashlik bilan mudofaaga o`tadilar.

* * *

Faqat o`zingga va jasoratingga asoslangan himoyadan yaxshirog`i, ishonchlirog`i, pishiqrog`i yo`q.

VAN SHOUJEN
(taxallusi YANMIN)
(1472-1529)

Xitoylik faylasuf, siyosatdon va harb ilmi bilimdoni Van Shoujen Yuyyao muzofotida tug'ilib o'sdi. Uning otasi Van Xua ziyoli oiladan bo'lib, xizmat pog'onalaridan tez yuqorilab borgan. Van Shoujen to'rt yoshigacha gapirolmagan. Bir budda rohibi bolakayni ko'rib: «Yaxshi bola ekan. Faqat, afsuski, uning taqdiri zohirida shundoqqina ayon bo'lib turibdi», — deydi. Rohib aftidan faylasuf Lao-tszining: «Bilguvchi gapirmaydi», — degan mashhur naqliga ishora qilgandi. Bu so'zni eshitgan bobosi bolaning ismini Shoujen (insonparvarlik himoyachisi) deb o'zgartiradi. Ajabki, shundan so'ng Shoujen gapira boshlaydi.

Shoujen o'n yoshidan boshlab she'rlar yozgan. Bu she'rlar faqatgina adabiy nuqtai nazardan emas, balki falsafiy mazmuni bilan ham diqqatni jalb etardi.

Shoujen 12 yoshida onasidan yetim qoladi. 16 yoshida uylanadi. 1489 yilda Van Shoujen faylasuf Chuj Si izdoshi Lou Lyan (1422-1491) bilan tanishadi va undan tahsil oladi.

1493-1499 yillar orasida Van Shoujen daotsizm, buddaviylik va Konfutsiyning mumtoz falsafasini qunt bilan o'rganadi. Ayni paytda badiiy ijod va harb ilmi sirlarini o'rganishga ham vaqt ajratadi.

1499 yilda Van Shoujen tszin shi darajasi uchun imtihon topshirib, imperator saroyi mansabdorlari orasidan o'rin oladi. Xizmat vazifalarining ketma-ket o'zgarishi tufayli mamlakat bo'ylab tinimsiz kezishlar yosh Shoujenning salomatligiga salbiy ta'sir o'tkazadi. 1502 yilda u imperatorning ruxsati bilan davolanish uchun tug'ilgan go'shasiga qaytib keladi. U Chjetszyan muzofoti hududida joylashgan tog' bag'riga — Yanmin g'ori yaqiniga boshpana qurib yashay boshlaydi. Shu bois uni Yanmin-tszu deb atay boshlaydilar (ya'ni, faylasuf Yanmin). «Yanmin» so'zi «quyosh nuri» degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, inson jismidagi muhim quvvat rishtalaridan biri ham ana shu nom bilan ataladi.

1504 yilda Van Yanmin Pekinga qaytadi va Shandun muzofotiga hokim qilib tayinlanadi.

1505 yilda Xitoy taxtiga 15 yoshli Xouchjao o'tirgach, bir guruh saroy a'yonlari qatori Van Yanmin ham quvg'inga uchraydi. Quvg'in yillari faylasuf uchun juda katta hayotiy maktab vazifasini o'taydi. U ruhan kamolga yetib, dunyoviy ilmlarning o'tkir bilimdoniga aylanadi. Faylasuf ayni shu kezlarda «bilim va harakatning birligi» haqidagi g'oyat muhim tamoyilni ishlab chiqadi.

1509 yilda Van Yanmin quvg'indan qaytadi va Guychjou muzofotining poytaxti Guyyanda falsafadan dars bera boshlaydi.

Buyuk faylasuf 1529 yilning 9 yanvarida betoblikdan vafot etadi.

* * *

Bilim harakatdadir.

* * *

Tabiiy bilim nima? U haqiqat va yolg'onni ajratuvchi, o'ylamasdan, o'rganmasdan bilguvchi qalbdir.

* * *

Qalb — tabiat, tabiat esa qoida.

* * *

Haqiqiy quvonch donolikda kamolga yetgan zotlar va oddiy odamlarga xosdir. Biroq bu ne'matga ega bo'lgan oddiy odamlarning o'zlari bundan bexabar bo'ladilar.

* * *

Bilim — harakatni boshqaruvchi asosiy fikr. Harakat esa ilmning amaliy manbai. Bilim — harakat ibtidosi, harakat — bilim intihosidir.

* * *

Bilim harakatdadir. Buning isbotini quyidagi holatlar zanjiri orqali ko'rish mumkin.

Taomning ta'mi yaxshi yoki yomonligini bilish uchun uni og'izga solib, chaynab ko'rmoq zarur. Taomdan tatib ko'rmay turib, unga baho berib bo'ladimi? Yo'lning ravon yoki noravonligini aniqlash uchun o'sha yo'lni bosib o'tishingiz kerak. Yo'lni borib ko'rmasdan uning qandayligini aytish mumkinmi? Kamondan o'q otish uchun nayzani joylab, yoyni tarang tortish va nishonga olib, qo'yib yuborish talab etiladi. Kitob o'qib ilm olmoq uchun esa qo'lga qalam tutib, yozmoq joiz. Olamda hech bir ilm yo'qki, u harakatsiz o'rganilsa. Shu bois ilmga va oliy qoidalarga harakatsiz yetishib bo'lmaydi.

* * *

Fikr va so'z amaliyotga yo'naltirilganda ularning har ikkisi ham moddiyatga — narsaga aylanadi.

* * *

Buyumlar, voqealar, qoidalar, adolat va ezgulik dildan tashqarida qololmaydi.

* * *

Bir kuni Van Yanmin shahar ko'chalarida aylanib yurganda do'stlaridan biri qoyalarda barq urgan gullarga ishora qilib, undan so'radi:

— Olamda hech narsa dildan tashqarida mavjud bo'lolmaydi, deysan. Ammo mana bu qoya bag'ridagi gullar o'zidan o'zi o'sadi va quriydi. Qani ayt-chi, bu gul bilan mening qalbim o'rtasida qanday bog'liqlik bo'lishi mumkin?

Van Yanmin do'stiga shunday javob qaytardi:

— Gullarga qaramasingdan avval ular ham, sening qalbing ham osoyishta edi. Gullarga ko'zing tushgan oni esa sen ularning rangini qalbing ila anglading. Shundan ko'rinib turibdiki, gullar sening qalbingdan tashqarida qololmaydi.

* * *

Narsalarning mohiyatini anglash qalbdagi, fikrdagi va ilmdagi narsalarning mohiyatini anglash demakdir.

* * *

Shogirdlaridan biri Van Yanmindan so'radi:

— Ba'zi odamlar tunda ruhlar, shayton va ajinadan qo'rqishadi. Shunday paytlarda nima qilish kerak?

Van Yanmin dedi:

— Kunduz kuni adolat zaxirasini yaratolmagan odamning qalbida qoniqmaslik hissi paydo bo'ladi. Bu tuyg'u o'z navbatida qo'rquvni yetaklab keladi. Kundalik amallar aql chirog'i bilan yoritilar ekan, hech qanday qo'rquvga o'rin qolmaydi.

Shunda shogirdlaridan yana biri savol berdi:

— Bezalar ins-jinslardan qo'rqmasa ham bo'ladi. Ammo makkorlari kim yaxshi, kim yomonligini ajratib o'tirmaydi. Shu bois odamlar qo'rquvdan qutulolmaydilar.

Faylasuf bu savolga shunday javob qaytardi:

— Yaxshi odamlarga qutqu solishga qurbi yetadigan bitta ham yovuz kuch yo`qdir. Eng qo`rqinchlisi — qalbning makkorlik illatiga muhtalo bo`lishi. Ana shuning o`ziyoq insonga qutqu soladi. Agar inson ayol go`zalligiga o`ch bo`lsa, ishqivozlik vasvasasini paydo qiluvchi kuchlar, agar boylikka ruju qo`ysa, manfaatparastlik va ta`magirlik vasvasasini uyg`otuvchi kuchlar, agar u bo`lar-bo`lmasga g`azablanaversa, darg`azablik vasvasasini hosil qilguvchi kuchlar, agar arzimagan narsadan ham qo`rquvga tushaversa, qo`rqoqlik vasvasasining uyg`otuvchi kuchlar ta`siri ostida bo`ladi.

* * *

Van Yanmindan do`sti so`radi:

— Kitob o`qigandan so`ng hech narsa yodda qolmasa nima qilmoq kerak?

Van Yanmin dedi:

— Uni tushunmoq kerak, yodlash shart emas. Tushunmoq zaruriyati ham ikkinchi darajali narsa. Eng avvallo kitobning asosiy mohiyatini anglamoq joiz.

* * *

Qaramoqlik va ko`rmaslik, tinglamoqlik va eshitmaslik, yemoqlik va ta`m bilmaslik... Ta`mni bilish uchun inson yuragida yeyish istagi bo`lishi joiz. Tanovulni istagan yurak bu — fikr, boshqacha aytganda, harakat ibtidosidir.

* * *

Inson qalbi — osmon kabi tubsiz.

* * *

Komil inson har bir odamning komil bo`lishi uchun qayg`uradi.

* * *

Inson tabiati aslida oliy fazilatlar majmuasidir. Uning tabiati o`z ibtidosida zarracha yovuzlikdan ham xoli bo`lgan.

* * *

Biz biror ilmni imkoniyatimiz va mavqeimiz darajasida o`rganib, nihoyasiga yetkazamiz.

* * *

Oliy ezgulik — qalbning asl mohiyati. Zero, hatto uchiga chiqqan qaroqchi ham talonchilik qilmaslik kerakligini yaxshi anglaydi. U o`zini o`g`ri deb atashlaridan orlanadi.

MONTEN (Mishel Eykem)
(1533-1592)

Farang faylasufi Monten XV asrga kelib dvoryanlik darajasiga erishgan savdogar Eykemlar sulolasiga mansub.

Yosh Monten Tuluza dorilfununida tahsil oldi. U, ayniqsa, faylasuflar Seneka va Plutarx ta'limotini qunt bilan o'rgandi. Faylasuf o'zining juda boy shaxsiy kutubxonasi bilan nom qozongan.

Monten o'zining bor qobiliyatini eng ko'hna va mustahkam ilm — o'zini o'zi anglash ilmiga bag'ishladi. Faylasufning o'zi bu haqda shunday deydi: «Men o'zimni o'rganaman. Ana shu tadqiqotim men uchun ham fizika, ham metafizikadir».

Monten — inson qalbining xilvat kengliklarini, fe'l-atvorining o'ziga xos qirralarini, uning favqulodda vaziyatdagi xatti-harakatlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Uni olam unsurlari emas, «shaxs unsuri», «xatti-harakat uzvlari majmuasi», zakovat tuhfalariyu yurak sirlari qiziqtirardi.

Montenning bizga qadar 3 kitobdan iborat «*Esse*» («*Tadqiqotlar*», 1580-1588 y.) asari yetib kelgan.

«*Esse*» — lotincha so'z bo'lib, «o'z ustida tajriba o'tkazish» degan ma'noni anglatadi. Montenning bu asari turli mavzulardagi falsafiy tadqiqotlar majmuidan iborat. Bu asarda 3000 ta iqtibos keltirilgan: avliyo Pavel nasihatlaridan 14 ta, «Ko'hna Ahd»dan 12 ta, Injildan 4 ta. Shuningdek, allomalar Ekkleziast, Vergiliy, Goratsiy, Aflotun, Epikur, Lukretsiy, Plutarx va Seneka kabi allomalardan olingan bir necha yuzlab iqtiboslar ham ushbu asarda aks etgan. Monten asarlarida qaysi mavzuga murojaat qilmasin, avval o'z shaxsiy yondashuvini, keyin esa misollarni bayon etadi. Ba'zan esa aksincha yo'l tutadi.

Monten Bordo parlamentining maslahatchisi, keyinroq esa Bordo shahrining hokimi bo'lib xizmat qilgan.

* * *

Monten dunyoqarashining ifodasi: «Men nimani bilaman?»

* * *

Monten «*Esse*» haqida shunday deb yozadi: «Kitobimning mundarijasi — men o'zimman». Volter uning bu fikrini sharhlab, shunday degandi: «Montenning soddadillarcha o'zini-o'zi ta'riflashi o'ziga xos go'zallik kasb etadi. U shu yo'l bilan oxir-oqibat insonning umumiy timsolini yaratdi».

* * *

Gyustav Flober (1821-1880) Monten haqida shunday yozadi: «Qanday kitob o'qish kerakligi bilan qiziqayapsizmi? Montenni o'qing. O'qiganda ham shoshmasdan, ohista o'qing! Qalbingiz buyuk donolar fikri bilan to'yingan zakiylik muhitidan bahra olsin. Shu bois men sizga dastlab Montenni o'qishingizni maslahat beraman. Uni boshidan oxirigacha o'qib tugatgandan keyin, yana qayta mutolaa qilishga kirishing».

* * *

Bu olamning jamiki donoliklari va fikr-mulohazalari odamlarni o'limdan qo'rqmaslikka o'rgatishga borib taqaladi.

* * *

Johillikdan qutulmoqni istasang, avval unga iqror bo'l... Har qanday falsafaning ibtidosida hayrat yotadi, tadqiqot uning rivoji, bilimsizlik esa intihosidir.

* * *

Tabiatda hech narsa foydasiz emas. Hatto foydasizlikning o'zi ham foydalidir.

* * *

Inson qolgan barcha tirik mavjudotlardan baland ham, tuban ham emas.

* * *

Mo'jiza bizning tabiat borasidagi bilimlarimiz yetarli emasligi tufayli kelib chiqadi. U tabiatga xos sifat emas.

* * *

Haqiqat haqida o'zganing shohidligi yoki boshqa bir odamning nufuziga qarab fikrlash nojoizdir.

* * *

Men o'zimga qarshi chiqishim mumkin, lekin hech qachon haqiqatga qarshi borolmayman.

* * *

Har qanday bilim tuyg'ularimiz orqali egallanadi. Biz tuyg'ular izmidamiz. Ilm tuyg'udan boshlanadi va u bilan tugaydi.

* * *

Inson aslida kim bo'lsa o'shadir: u o'z tajribasi doirasidagina fikr yurita oladi; harchand urinmasin, faqat o'z qalbinigina bila oladi.

* * *

Ilmga moyillikdan ko'ra tabiiyroq intilish bo'lmaydi. Idrok ojizlik qilgach, undan ko'ra kuchsizroq vosita — tajribaga suyanamiz. Lekin haqiqat shunday ulug' narsaki, unga yetishish yo'lida hech qanday vositaga suyanmaslik joiz.

* * *

Biz otni egar-jabdug'i emas, kuchi va chopqirligi uchun maqtaymiz. Nima uchun bir odamga baho berishda ham shunday yo'l tutmaymiz? U boy-badavlat bo'lishi, hashamatli uyda yashashi, katta daromad va obro'-e'tibor sohibi bo'lishi mumkin. Lekin bularning barchasi uning zohirinigina o'rab olgan narsalardir. Uning botinida nima bor? Mushukni qopi bilan sotib olmaysiz, to'g'rimi? Yoki ot sotib olayotganingizda, albatta, uning ustidagi aslaha-anjomni olib tashlab, tabiiy holatiga nazar tashlaysiz. Nima uchun odamga baho berishda uni o'rab turuvchi tashqi ziyatlarni mustasno etmaysiz?

* * *

...O'zini o'zi anglayolmagan bu odamlarning Nil daryosidagi ko'tarilish va qaytish sabablari haqidagi fikrlariga qanday qilib ishonay?

* * *

Agar menga ikkinchi bor yashash imkoniyati berilsa, avval qanday yashagan bo'lsam, yana shunday yashagan bo'lardim. Men o'tgan umrimga achinmayman va kelajakdan qo'rqmayman.

* * *

Donishmandlikning eng muhim belgisi — doimiy xotirjamlik.

* * *

Ixtiyorni oʻzda saqlab qolmoqlik — dunyodagi eng ulugʻ neʻmat.

* * *

Odamlar oʻzlari yaxshi bilmaydigan narsalarga boshqa narsalardan koʻra koʻproq ishonadilar.

* * *

Kim nima desa desin-u, ammo hatto ezgulikning zamirida ham huzurlanish yotadi.

* * *

Hayot ezgulik ham, yovuzlik ham emas. U ezgulik va yovuzlikni ichiga oluvchi bir ombordir. Uni yo ezgulik, yo yovuzlik omboriga aylantiradilar.

* * *

Qoʻrqqoqlik — shafqatsizlikning onasi.

* * *

Nooʻrin goʻzallik oʻz qadrini yoʻqotadi.

* * *

Kimnidir tasvirlashga har qancha urinmaylik, baribir, doimo oʻz-oʻzimizni aks ettiramiz.

* * *

Oʻzini oʻz tabiiy mohiyatida munosib namoyon qilmoq komillik belgisi va deyarli ilohiy sifat belgisidir. Biz odatda oʻzligimizdan qochib, boshqacha odam boʻlishga intilamiz va aslida nimalarga qodirligimizni bilolmay oʻtib ketamiz.

* * *

Hech kim bor pulini oʻzgalarga ulashib bermaydi. Lekin har bir odam vaqti va hayotini atrofida qiladigan, biroq xasislik qilsak shunchalar foydali va maqtovga munosib boʻlgan boshqa hech narsa yoʻq.

Yoʻllarning mingtasi maqsaddan uzoqlashtiradi, faqat bittasi maqsadga yetkazadi.

FILIPPO JORDANO BRUNO
(1548-1600)

Italiyalik faylasuf Jordano Bruno Neapolning sharqida joylashgan Nola shahrida mayda dvoryan oilasida tugʻilib oʻsdi. U 11 yoshida Neapoldagi maktabga oʻqishga bordi. 14 yoshida esa Neapol dorilfununining boshlangʻich kulliyoti talabasi boʻldi va falsafa, mantiq hamda dialektikadan tahsil ola boshladi. 1565 yilda u rohiblik maktabiga oʻqishga kirib, falsafa fanlari doktori va rohiblik darajasiga erishdi. Yosh Brunodagi tugʻma isteʼdod, ibodatxonadagi kitoblar hamda feʼl-atvoridagi magʻrurlik va mustaqillik hammasi bir boʻlib oʻz ishini qildi. Bruno ibodatxonadagi din peshvolari bilan kelisholmay avval ibodatxonani, keyin Italiyani tark etdi. U Shveysariya, Farangiston, Angliya shaharlari boʻylab kezib, Tuluza, Parij, Oksford dorilfununlarida maʼruzalar qildi, muhim ilmiy bahslarda qatnashdi.

1584-1585 yillari Bruno Londonda yashadi. Bu yerda uning dunyoqarashlari tizimini aks ettiruvchi 6 ta suhbatni oʻz ichiga olgan kitoblari bosmadan chiqdi: «*Koinot va olamlarning cheksizligi haqida*» (1584), «*Sabab, ibtido va umumiylik haqida*» (1584), «*Zamonamizning riyoziyotchi va faylasuflariga qarshi 160 ta asosiy qoidalar*» (1588 y), «*Qahramonona tashabbuskorlik haqida*» (1585), «*Qiyomatdagi bazm*», «*Oʻttiz haykal chirogʻi*» (1587).

Bruno 1591 yilning kuzagida Italiyaga qaytadi va 1592 yilning may oyida shakkoklikda ayblanib, hibsga olinadi. Bruno toʻqqiz yil davomida turmada ayovsiz qiynoqlar, xoʻrliklar iskanjasida azob chekadi. Katolik cherkovi sudi bir soʻzli faylasufning irodasini sindirish va oʻz qarashlaridan voz kechishga majburlash uchun barcha qiynoqlarni ishga soladilar. Lekin Bruno oʻz eʼtiqodiga sodiq qoladi. Jasur donishmandni oʻtda kuydirib, qatl etishga hukm qiladilar.

1600 yilning 17 fevralida Italiyaning buyuk farzandi Brunoni gulxanda yondiradilar. «*Oʻtda yoqmoqlik — inkor etmoqlik emas!*» Bu soʻzlar alanga iskanjasida qolgan Brunoning soʻnggi nidosi edi.

* * *

Bruno shunday deb yozgandi: «Menga koʻpincha sen oʻz qarashlaring bilan olamni toʻntarmoqchisan, deyishadi. Ammo aslida toʻnkarilgan olamni oʻz holiga qaytarishning nimasi yomon?»

* * *

Xudo — cheksizlik ichra cheksiz. U har narsada va har yerda zohirdir.

* * *

Olamlar ham tugʻiladi va oʻladi. Ular mangu emas va doimo oʻzgarishda. Chunki ular oʻzgarishga mahkum qismlardan tuzilgan.

* * *

Biz toʻxtovsiz ravishda oʻzgarib boramiz. Chunki bizdagi eski atomlar oʻrnini yangisi egallaydi.

* * *

Ruh har bir narsada mavjud va jonli narsaga aylanish imkoniyatidan mahrum bironta zarracha yoʻq.

* * *

Har qanday davomiylik intihosiz ibtido, ibtidosiz intihodir. Demak, har qanday davomiylik cheksiz lahza, ibtido va intihoning bir xilligi in'ikosidir.

* * *

Tabiiyotshunoslarning aytishicha, eng katta va buyuk tezlikning harakatsizlikdan farqi yo`q. Harakatsizlik eng katta, hadsiz tezlikdagi harakatdir.

* * *

Sezgi tasavvurga, tasavvur — tafakkurga, tafakkur — aql-idrokka, aql-idrok fikrga evriladi.

* * *

Sezgi cheksizlikni ko`rolmaydi. Shu bois sezgilardan buni talab qilmaslik kerak. Sezgi vositasida cheksizlikni ilg`ashni xohlovchilar ko`z bilan Xudoni va mohiyatni ko`rishga intiluvchilarga o`xshaydilar.

* * *

Faylasuflik qilishni istovchi avvalo hamma narsaga shubha bilan qaramog`i joiz.

* * *

Insonning Yerdagi hayoti — urush holatidan o`zga narsa emas. Chunki u dangasalarning nochorligini yengishi, yuzsizlikni jilovlashi, dushman zarbasidan ogoh bo`lishi lozim.

FRENSIS BEKON (LORD VERULAMSKIY)
(1561-1626)

Ingliz faylasufi Frensis Bekon 1561 yilning 21 yanvarida Londonda tug'ildi. U Angliyaning siyosiy hayotida ko'zga ko'rinarli o'rin egallagan dvoryan oilasiga mansub bo'lib, otasi Nikolas Bekon qirolicha Yelizavetaning birinchi vaziri va muhrdori edi.

Bekonning onasi – Anna Kuk qirol Eduard VI ning tarbiyachisi bo'lib xizmat qilgan.

1573 yilning bahorida 12 yoshli Bekonni Kembrijdagi Trinit kollejiga tahsil olish uchun jo'natadilar.

Frensis Bekon 16 yoshdan boshlab ingliz diplomatlari tarkibida bir necha yil Farangistonda xizmat qiladi. U yerda Farangiston madaniyati, ilm-fanning taniqli namoyandalari bilan tanishadi.

Bekon 18 yoshida otasidan ayriladi. 23 yoshida qirolicha Yelizavetaning nufuzli a'yonlaridan sanalgan amakisi lord Berli ko'magida mamlakat parlamentiga saylanadi.

F.Bekon Angliyaga qaytgach, huquq ilmini o'rganishga kirishadi.

U huquqshunoslik uyushmasining rahbari lavozimiga tayinlanadi. Bekon keng miqyosdagi sud amaliyotlarini olib boradi va huquqshunoslik masalalariga doir asarlar yozadi. Bekonning sud jarayonidagi yuksak mahorati hamda sud hakamlari yig'ilishidagi so'zamolligi va aql-farosati barchani hayratga solgan. Hech kim uningchalik aniq, qisqa, zalvorli, ayni damda o'ta ma'nodor gapirolmagan. U so'zlayotganda tinglovchilar har bir so'zni jon quloqlari bilan tinglab, kiprik qoqmay o'tirishgan.

Bekon 52 yoshida Angliyaning bosh prokurori etib saylanadi.

1617 yildan esa qirol Yakov I ning muhrdori bo'lib xizmat qiladi. Keyinroq lord-kantslerlik martabasiga ko'tariladi.

1621 yilda Bekon parlament tomonidan fitnachilik va poraxo'rlikda ayblanib sud qilinadi. Sud Bekonga 40 ming funt-sterling jarima solish va Tauer qal'asiga bandi etish haqida hukm chiqaradi. To'g'ri, ikki kundan so'ng bu hukmning ayrim bndlari bekor qilingan bo'lsa-da, ammo Bekonning davlat arbobi sifatidagi faoliyati butkul barham topadi. Lordlar palatasining hukmiga muvofiq u qirol saroyiga yaqinlashmaslik va 12 mil uzoqlikda yashashga mahkum etiladi.

Faylasuf hayotining so'nggi yillarini betoblik va qashshoqlikda o'tkazadi. 1626 yilning bahorida u tovuq go'shti qor ostida qanday saqlanishini sinab ko'rish uchun uni qo'llari bilan qorga ko'madi va shu bahona bo'lib, qattiq shamollaydi. Bir necha hafta xastalanib yotgach, vafot etadi.

* * *

Yuzaki faylasuflik inson aqlini xudosizlik sari yetaklaydi. Falsafani chuqur o'rganish esa odamlar idrokini dinga yo'naltiradi.

* * *

Men odamlarni ilm-fanning asl maqsadini yodda saqlashga chaqiraman. Toki ular ilm-fan bilan o'z mansablari, ilmiy bahslar, o'zgalarni mensimaslik, shon-shuhrat, shaxsiy manfaatlari yoki boshqa tuban maqsadlar uchun emas, balki bu bilimlardan hayotga foyda va manfaat yetishi uchun shug'ullansinlar.

* * *

Xudoni inkor etuvchi odam inson zotidagi ezgulikni ham inkor etadi.

* * *

Garchi biz yerda yashab, samoga ko'z tiksak-da, ruhimiz jism qo'rg'oniga bandidir. Shu bois bandi ruh hisobsiz aldamchi va yolg'on timsollarni qabul qilishga mahkum.

* * *

Empiriklar (hissiy idrokni, tajribani bilimning birdan-bir manbai deb biladigan falsafiy ta'limot namoyandalari) chumoliga o'xshab faqat manba to'plash bilan ovora bo'ladilar va shu to'plamlardan foydalanadilar. Aqidaparastlarning (mohiyati tekshirilmay-netmay qabul qilinaveradigan qoidalarga ko'r-ko'rona ishonuvchilarning) harakati esa o'rgimchakni eslatadi. Ular o'zlari uchun to'r yasaydilar. Asalari esa boshqacha yo'l tanlaydi. U bog' va dalalardagi gullardan bol yig'adi. To'plagan bolini u uquvi va maqsadiga moslab qayta ishlaydi. Haqiqiy falsafaning mohiyati ham shunday bo'lmog'i darkor.

* * *

Tabiatni faqat uning qonunlariga bo'ysunish yo'li bilangina yengish mumkin.

* * *

Bir narsaning asl mohiyatini bilish uning sababini bilish demakdir.

* * *

Inson – tabiatning xizmatkori va sharhlovchisi.

* * *

Moddiyat tinim bilmaydi, u mangu harakatdadir.

* * *

Tasodif ba'zan kashfiyotlarni maydonga keltiradi. Ammo shu tasodifning yuzaga chiqishi yillarni emas, hatto asrlarni talab etadi.

* * *

Fikr olamning chegarasi va nihoyasini qamrab olishdan ojiz bo'lsa-da, lekin doimo zaruriyat tug'ilganda juda uzoqni ko'ra oladi.

* * *

Ohanraboning sehrli xossasi yordamida tafakkurning mohiyatini ochib berish mumkin. Ohanrabo behisob ignalarni o'ziga tortib oladi-yu, sira kuchi kamaymaydi.

* * *

Tajriba – haqiqat garovi.

* * *

Odatda mayda va arzimas narsalar katta narsalar haqida ko'proq bilim beradi. Yirik narsalar esa aksincha, kichik narsalar haqida tasavvur berishga ojizlik qilib qoladi.

* * *

Ko'nglini yoruvchi do'sti bo'lmagan odam o'z yuragining kushandasidir.

* * *

Faqat nafrat va qo'rquvgina zo'ravonlik qilishga majbur etadi.

* * *

Qo`rquvning o`zidan ko`ra qo`rqinchliroq narsa yo`q.

* * *

Tabiat ustidan hukmronlikni mo`jiza deb ataymiz. Ammo bu «mo`jiza» odatda boshimizga faqat kulfat yog`diradi.

* * *

Inson tafakkuriga qanot emas, balki uni qaltis sakrash va parvozdan asrovchi qo`rg`oshin bog`lamoq joiz.

* * *

Makkor odamlar ilmni nazar-pisand etmaydilar, soddadil odamlar undan hayratga tushadilar, donolar esa ilmdan foydalana biladilar.

* * *

Bilimsizlik kuchaygani sayin shubha-gumon orta boradi.

* * *

Mutolaa insonni bilimdonlik sari, suhbat topqirlik sari yetaklaydi. Yozish esa aniqlikni ta`minlaydi.

* * *

Avval shaxsan o`zi yovuzlikning barcha sir-asrorlarini tadqiq etmagan sofdil va batartib odam hech qachon vijdotsiz va nodon odamlarni qayta tarbiyalay olmaydi. Chunki tuban va vijdotsiz kishilar sofdillik va batartiblikni odamlarning tajribasizligi hamda go`lligi oqibati deb tushunadilar.

* * *

Odamlar biror yangilik yaratishdan avval vaqtdan o`rnak olishsa, yaxshi bo`lardi. Chunki vaqt eng buyuk o`zgarishlarni ham asta-sekin, sezdirmay amalga oshiradi. Aks holda, har qanday yangilik kutilmagan tasodifga aylanib qoladi. Yana shuni aytish joizki, har qanday yangilik doimo kimgadir baxt, kimgadir kulfat keltiradi.

* * *

Zo`ravonlik yo`g`rilgan choralar zamirida yovuzlik yotadi.

* * *

Barcha ezgu fazilatlar insonni illatlar iskanjasidan xalos etadi, lekin faqat jasurlik fazilatigina insonni taqdir hukmidan asrab qolishga qodir.

* * *

Insonning asl tabiatini yolg`iz qolganda aniqlash oson. Chunki ayni shu damlarda u o`zidagi yasama xo`jako`rsinlik niqobini olib tashlaydi. Insonni yana g`azab otiga minganda yaxshi bilib olasiz. Chunki u bu onlarda o`z qoidalarini unutib qo`yadi. Insonning asliyatini yangi sharoitga tushib qolganda bilib olsa ham bo`ladi, chunki bunday damlarda uning odatlari o`z kuchini yo`qotadi.

* * *

Baxtdan lazzatlanish – buyuk saodat. Baxtni o`zgalarga tuhfa etish esa undan ham buyukroq ezgulikdir.

* * *

Davlati kamayishini istamaydiganlarning xarajati daromadining yarmidan, davlati ko`payishini

istovchilarning xarajati esa daromadining uchdan bir qismidan oshmasligi kerak.

* * *

Inson o`zi afzal ko`rgan narsalarning haqiqatligiga ko`proq ishonadi.

GALILEO GALILEY

(1564-1642)

Italiyalik qomusiy olim: riyoziyotchi, falakiyotshunos, faylasuf, tabiiyotshunos alloma Galileo Galiley Piza shahrida dunyoga keldi.

U obro'li, biroq kambag'allashgan aslzoda oilaga mansub edi. Otasi Galileyning hakim bo'lishini orzu qilardi. Shu bois u Piza dorilfununining tibbiyot kulliyotiga o'qishga kirdi. Lekin Galileydagi riyoziyotga bo'lgan qiziqish ustunlik qildi.

Galiley avval ibodatxona maktabida, keyin dorilfununda o'qidi. U Arximedni o'ziga ustoz deb bilgan.

1589 yilda Galiley Piza dorilfununida professor ilmiy unvonini oldi. U dorilfununda dars berish bilan bir vaqtda mexanika va falakiyotshunoslikka oid qator tadqiqot ishlarini olib borib, jismlarning tushishi, ularning qiyalik sirtdagi harakati qonunlarini o'rgandi. Shuningdek, osmon jismlarining harakatini kuzatdi.

Galileo Galiley o'z tadqiqotlariga tayangan holda Arastuning Koinot tuzilishi va mexanik holatiga doir ta'limoti xato ekanini ma'lum qildi. Dorilfunun o'qituvchilari va din peshvolari uning bu fikriga qarshi chiqishdi. Oqibatda olim Pizani tark etishga majbur bo'ldi.

Galiley 1592-1610 yillarda Paduan dorilfununining riyoziyot kafedrasida ishladi.

Olim 1609 yilda teleskopni ixtiro qildi. Bu ilk teleskop orqali osmon jismlarini 30 baravar kattalikda ko'rish mumkin edi.

Olim 1610 yildan Florentsiya gertsogi saroyida xizmat qila boshladi.

Galiley Oydagi kraterlar va tog' tizmalarini aniqladi. Mushtariyning yo'ldoshi, Quyoshdagi dog'lar, Zuhra sayyorasi fazalari, Zuhalning halqalarini kashf etdi.

1633 yilda ruhoniylar Galileyning «Olamning ikki tizimi haqidagi suhbatlar» nomli asarini muhokama qilib, unda ilgari surilgan ilmiy fikrlarni (Yerning Quyosh atrofida aylanishi, Quyoshning esa tinch turishi) rad etdilar. Rim papasi Galiley ustidan sud olib borish to'g'risida ko'rsatma berdi. Yoshi 70 ni qoralab qolgan xasta Galileyni Rimga keltirib, zo'rlik bilan sayyoralar olamiga oid fikrlaridan voz kechishga majbur qiladilar.

Sud tugagandan keyin Galiley Florentsiyaga qaytadi va reaksion ruhoniylarning ta'qibiga qaramay, ilmiy tadqiqotlarini davom ettiradi.

Olim 1642 yili shogirdlari Viviani va Torricheli qo'lida jon beradi. Katolik cherkovi 1971 yilga kelibgina Galiley ustidan chiqarilgan ayblov hukmini bekor qildi.

* * *

Koinotning chegarasi bor-yo'qligi masalasi hanuzgacha yechilmay qolayapti. Menimcha, insoniyat hech qachon buning tagiga yetolmaydi.

* * *

Men katta masalalar xususida uzoq bahslashib, hech narsaga erisholmagandan ko'ra, arzimas narsalarga oid kichik bir haqiqatni kashf etishni afzal ko'raman.

YAKOV BYOMYE
(1575-1624)

Olmon faylasufi Yakov Byome Saksoniyada kambag'al dehqon oilasida tug'ildi. Byome ulg'aygach, otasi uni etikdo'zga shogirdlikka beradi. U buyuk faylasuflar asarlarini mustaqil ravishda mutolaa qiladi.

Yakov Byome bolaligida bir sirli hodisaga duch kelgan... Bir kuni u birga poda boqadigan o'rtoqlaridan qochib, toqqa chiqib ketadi va uning cho'qqisida joylashgan g'orga olib kiradigan yo'lakka ro'para bo'ladi. Byome qiziqsinib, g'or ichiga kiradi va u yerda oltin bilan limmo-lim katta idishga ko'zi tushadi. Bolakay esankirab qoladi va qo'rqqanidan orqasiga qaramay g'ordan qochib chiqadi. Shundan so'ng Byome bu g'orning og'zi ochilganini qaytib ko'rmaydi...

Byomening butun hayoti qashshoqlikda o'tgan. U bir necha falsafiy asarlar muallifi: «*Avrora*» (1612), «*Uch ibtido haqida*» (1619), «*Ilohiy mushohadalarga chorlovchi bebaho darvozalar*» (1622), «*Ilohiy mujdalar*», «*Zaminij va osmonij sirlar haqida*» va boshqalar.

Yakov Byome 1624 yilda sayohatga chiqadi va bezgak kasaliga uchrab, qishlog'iga qaytishga majbur bo'ladi. Oradan ko'p o'tmay vafot etadi. U o'limidan bir necha soat avval o'g'lini huzuriga chorlaydi va undan: «Senga ham ajoyib musiqa eshitilayaptimi?» — deb so'raydi. «Yo'q», — degan javobdan so'ng eshikni ochib qo'yishni buyuradi-da, soat necha bo'lganini surishtiradi. Soat ikkiga yaqinlashib qolganini eshitib: «Yo'q, hali mening vaqtim kelgani yo'q, yana uch soatlik umrim bor», — deydi. Soat millari beshga bong urganda esa faylasuf yaqinlariga: «Endi men jannatga yo'l olaman», — degan so'nggi so'zlarini aytadi-yu, jon beradi.

* * *

Yovuzlikning ezgulikka aylanishi qanchalar oson bo'lsa, ezgulikning yovuzlikka aylanishi ham shunchalar oson.

* * *

Sirlar kitobida insonning o'zi ham bor. Inson barcha mohiyatlar jo bo'lgan bir kitobdir. U buyuk sirlarni o'zida pinhon aylagan ilohiy mavjudotdir.

* * *

Qarama-qarshiliksiz hech narsa yuzaga chiqmaydi. Zero, ko'zguning bir tomoni qora bo'lmas ekan, unda hech narsaning aksi ko'rinmasligi kundek ravshan. Bas, shunday ekan, aytish mumkinki, qarama-qarshilik tenglikning bir ko'rinishidir.

* * *

Yovuzlik — o'z-o'ziga dushmanlik, to'xtovsiz ravishda o'zlikdan qochishga undovchi bezovtalik ibtidosi.

* * *

Yaratuvchini tabiatdan ayri holda mavjud deb tushunmaslik kerak. Tabiat va Yaratuvchi tan va ruh kabidir.

* * *

Olov yoqilganda biz ikki mohiyatni anglaymiz. Ularning biri — olovning o'zi, boshqasi esa uning yog'dusidir. Biz Parvardigorni ham shu yo'sinda anglashimiz joiz.

* * *

Men olamning ko'z ilg'amas teranliklarini tahlil qildim. Quyoshni, yulduzlarni, bulutlar, yomg'ir va qorni kuzatdim. Fikran bu olamning yaralishini tasavvur qildim. Shu tariqa ezgulik va yovuzlik nafaqat insonlar va jonivorlarga, balki ongsiz moddiyatga ham xosligini anglab yetdim.

TOMAS GOBBS
(1588-1679)

Ingliz faylasufi Tomas Gobbs Angliyaning janubidagi Vesport qishlog'ida tug'ilib o'sdi. Uning onasi sodda dehqon ayoli, otasi ruhoniylar edi.

Tomas 15 yoshida Oksford dorilfununiga o'qishga kirdi va ikki yildan so'ng uni bitirib, mantiq ilmidan ma'ruza qila boshladi. 1608 yilda u Uilyam Kavendishning o'g'liga murabbiylik qiladi. Gobbs 1610 yildan boshlab uch yil davomida Farangiston va Italiyada yashaydi. 1613 yilda u siyosatchi va faylasuf Frensis Bekonga kotiblik qiladi. 1636 yilda faylasuf Italiyaga jo'naydi va u yerda Galiley bilan uchrashadi. Tomas Gobbs handasa ilmini juda katta qiziqish bilan o'rgangan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Falsafa asoslari» (1640-1658), «Fuqaro haqida» (1642), «Jism haqida» (1655), «Inson haqida» (1658), «Leviafan» (1658).

1646 yilda Gobbs Karl I ning o'g'li shahzoda Uelsskiyga (bo'lg'usi Karl II) riyoziyotdan saboq bera boshlaydi.

Faylasufning atrofida uni ko'rolmaydiganlar ko'p edi. Shu bois Tomas Gobbsni keksaygan chog'ida dahriylikda ayblaydilar. Uning «Fuqaro haqida» va «Leviafan» nomli kitoblari ruhoniylar tomonidan taqiqlangan adabiyotlar ro'yxatiga kiritiladi. Gobbs so'qqaboshlikda hayot kechirgan.

* * *

Men taqdirning og'ir zarbasiga dosh beraman va nolimayman. O'zim tanlagan yo'ldan olg'a borish vositasida hasadgo'ylardan o'ch olaman.

* * *

Har qanday o'zgarish harakat demakdir.

* * *

Haqiqat va yolg'on aslida narsalarning emas, so'zning mohiyatiga xos xususiyatdir. So'z yo'q joyda haqiqat ham, yolg'on ham bo'lmaydi.

* * *

Insonning tabiatida urushqoqlikning uchta sababi muhrlangan: raqobat, ishonchsizlik, shuhratparastlik.

* * *

Ezgulik va illatlarni o'lchovchi umumiy mezon faqat davlatda mavjud bo'ladi. Har bir davlatning qonunlari ana shu mezon vazifasini o'taydi.

* * *

Davlatning qandayligi haqida xulosa chiqarish uchun avvalo odamlarning axloqi, qiziqishlari va fe'l-atvorini o'rganish joizdir.

* * *

Tabiiy qonunlar o'zgarmas va mangudir. Inson tabiatiga xos tabiiy qonunlarning soni 12 ta:

1. Shukronalik. 2. Adolatlilik. 3. O'zaro yon bosish va iltifot. 4. Kechirimlilik. 5. Ezgu kelajak haqida o'ylar. 6. Haqoratga dosh berolmaslik, mag'rurlik. 7. Xolislik. 8. Buyumlardan foydalanishdagi tenglik. 9. Qur'aga ishonish. 10. Egalik huquqi. 11. Hakamga itoat etish. 12. O'ziga o'zi hakamlik qilolmaslik.

* * *

Narsalar haqidagi esdalik va xotiralar yig'indisi tajriba deb ataladi.

* * *

Sezgi «nima?» degan so'roqqa javob beradi.

* * *

Hayratga moyil odamlar yoki juda kam biladilar, yoki o'zgalardan ko'ra aqlliroqdirlar.

* * *

O'z jonini saqlashga tirishish – eng buyuk ezgulik. Tabiat in'omini qarangki, hamma o'ziga faqat yaxshilik istaydi.

* * *

Muhtojlik ahmoqlikdan afzalroqdir.

* * *

Erkinlik va zaruriyat doimo birgalikda mavjuddir. Masalan, daryo suvi erkin oqadi. Lekin u o'zandan chiqmaslik zaruriyatiga bo'ysunadi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, barcha ixtiyoriy harakatlar aslida majburiydir.

* * *

Xatoga yo'l qo'yish uyat emas. Yanglishish hamma odamlarga xos xususiyat. Lekin olimlar imkon qadar xato qilmasliklari joiz. Adashish ularning vazifasiga zid ishdur.

RENE DEKART
(1596-1650)

Farangistonlik faylasuf, riyozatchi, tibbiyotshunos olim va uslubiy nazariyotchi Rene Dekart Turen muzofotining Lae shaharchasida dvoryan oilasida dunyoga keldi.

1606 yilning bahorida otasi Dekartni La-Fleshdagi diniy kollejga o'qishga jo'natadi.

1618 yilda Dekart Gollandiyaga jo'naydi va o'z xohishi bilan armiyaga yollanib, ispan-avstriya qo'shinlariga qarshi kurashda ishtirok etadi.

1619 yildan boshlab Dekart falsafa bilan jiddiy shug'ullanishga kirishadi.

1625 yilda Dekart Parijga keladi va olimlar bilan tanishadi. Faylasuf bu yerda tarixda «odam jurnal» deb nom qoldirgan Mersen Maren bilan yaqin do'st tutinadi.

Rene Dekart tabiatan qiziqqon bo'lsa-da, bahs va tortishuvlar chog'ida doimo o'zini munosib tuta bilgan. U birinchi bo'lib «Efir» atamasini va u haqidagi g'oyani fan olamiga olib kirdi. «Fikrlayapman, demak mavjudman», — degan naqlni ham Dekart o'ylab topgan. Shuningdek, u birinchi bo'lib, kamalakning paydo bo'lish sabablari va uning tabiatini tushuntirib berdi.

Dekart 1650 yilning 11 fevralida yetti kun davom etgan ayovsiz bezgak xurujidan so'ng vafot etadi.

Bizgacha Rene Dekartning quyidagi asarlari yetib kelgan: «*Aqlni boshqarish qoidalari*», «*Koinot yoki olam haqida mushohadalar*», «*Falsafa ibtidosi*», «*Uslub haqida mushohadalar*», «*Handasa*» va boshqalar.

* * *

Hurlik va bo'sh vaqt... Bu ikki narsaga men shunchalar to'laqonli egalik qilaman va uni shu darajada qadrlaymanki, bunday imtiyoz va huzurni sotib olishga olamdagi eng badavlat podshohning ham qurbi yetmaydi.

* * *

Tabiat menga shunday zakovat ato etganki, ilmiy faoliyatimda o'zgalarning fikrini eshitishdan emas, balki doimo o'z shaxsiy qarashlarimni shakllantirishga intilishdan zavq olaman.

* * *

Barcha fanlar bir-biri bilan shu qadar chambarchas bog'lanib ketganki, ularni bitta-bittalab o'rganishdan ko'ra, birvarakayiga o'zlashtirish osonroqdir.

* * *

Umid — ko'ngildagi istakning ro'yobga chiqishiga o'zni ishontirmoq, demak. Qo'rquv esa orzu-istaklar ro'yobga chiqmasligiga ishontiruvchi ruhiy moyillikdir.

* * *

O'zlikni anglashdan ko'ra sermahsulroq mashg'ulot yo'qdir.

* * *

Qadr-qimmatini bilgan odam boshqalarning o'zidan ko'ra aqlliroq, ilmliroq va go'zalroq bo'lishidan cho'chimaydi. U aslida boshqalardan ustunroq bo'lsa ham hech qachon o'zini yuqori tutmaydi.

* * *

Kuchli va olijanob odamlarning kayfiyati xotirjamlik onlarida ham, kulfatga ro'para bo'lganda ham o'zgarmaydi.

* * *

Uyat insonning o'zini o'zi yaxshi ko'rishiga asoslangan va tanbeh eshitishdan cho'chishi tufayli paydo bo'ladigan qayg'uning bir ko'rinishidir.

* * *

Aqli bo'lishning o'zi yetarli emas. Eng asosiysi aqlni amalda qo'llay bilishdadir.

* * *

Donishmandlik nafaqat amaliy mulohazakorlik, balki inson anglashga qodir bo'lgan ilmlarni mukammal egallash demakdir.

* * *

Sen taqdiri azalni emas, avvalo o'zingni yengishga harakat qil. Dunyoni tartibga solishga urinma, eng avval o'z istaklaringni boshqara bil.

* * *

Qo'lingdan kelmaydigan va o'zgarlar ko'magisiz erishishga ko'zing yetmaydigan narsalarni orzu qilma. Sening eng katta boyliging – hurliging. Hurlik senga go'zallik, davlat, obro'-e'tibor, kuch-quvvat bag'ishlay olmaydi, lekin u seni narsalarga emas, o'zingga xon, o'zingga bek bo'lishingni ta'minlaydi.

BALTASAR GRASIAN
(1601-1658)

Baltasar Grasian Ispaniyaning Blemonte qishlog'ida e'tiborli shifokor oilasida tug'ilib o'sdi. U bolaligidanoq o'z iste'dodi bilan boshqalardan ajralib turgan.

Baltasar 1619 yilda diniy maktabga o'qishga boradi. 1619-1623 yillarda falsafadan saboq oladi. 1623 yilda esa Saragosda ilohiyot ilmini o'rganadi.

Faylasufning «Qahramon» (axloqiy-ilmiy asar, 1637 y.), «Siyosatchi» (1640 y.), «Zukkolik yoki O'tkir Aql san'ati» (1642 y.), «Kritikon» (insonning jamiyatdagi yo'li haqidagi ushbu falsafiy romanning I qismi 1651 yilda, II qismi 1653 yilda, III qismi 1657 yilda yozib tugatilgan) kabi asarlari ma'lum.

Faylasuf 1657 yilda tuhmatga uchrab, vazifasidan chetlashtiriladi (u Saragos kollegiyasida dars bergan) va chekka Graus mavzesiga surgun qilinadi.

Grasian hayotining so'nggi yillarida surgunning og'ir mashaqqatlarini boshidan kechiradi, muhtojlikda, tahqir va ta'qiblar ostida yashaydi. Unga hatto kulbasida qog'oz va qalam saqlashni ham taqiqlab qo'yadilar. Baltasar qancha urinmasin, o'zining sevimli muallimlik va va'zgo'ylik faoliyatiga qaytolmaydi... bundan qattiq tushkunlikka tushib, erta qariydi va xastalikka chalinadi.

* * *

Baltasar Grasian donolik ilmidan saboq berib, oqilu dono bo'lishni istovchi har bir odam uchun quyidagilarni farz deb biladi:

O'zgalar senga muhtojlik sezishsin va bu qoida sening eng birinchi quroling bo'lsin.

* * *

O'zingdan yuqori mavqedagilar ustidan g'alaba qozonishdan tiyil. Zafar quchmoqlik adovat tug'diradi. O'z sohibining ustidan g'alabaga erishmoqlik ham aqlsizlik, ham xavflidir. Inson o'z go'zalligini palapartish kiyinish vositasida ko'zdan yashira olgani kabi, agar harakat qilsa, o'z ustunligini ham pardalay olishi mumkin.

* * *

G'fanimning diqqatini chalg'itishga urin. Harakatlaringni muntazam o'zgartirib tur. Zero, to'g'ri uchib borayotgan qushni urib tushirish, aylanma harakat bilan charx urayotgan qushni nishonga olishdan ko'ra osonroqdir. Bir xillik – siringni ochadi, rejani fosh etadi.

* * *

Me'yoridan ortiq umidlanma. Odatda haddan ortiq maqtalgan narsa ishonchni oqlamaydi. Voqelik hech qachon xayolot ortidan ergashmaydi. Zero, orzu qilmoq oson, ammo unga erishmoq g'oyat mushkul.

* * *

O'zidagi nuqsonni fazilatga aylantira olish san'ati, ayniqsa, qadrlidir. Tepakal Sezar boshiga doimo dafna daraxti yaproq'idan yasalgan toj kiyib yurgan.

* * *

Har bir odamning qalbiga yo'l topa bil. Odamlarni boshqara bilish san'ati ana shundadir. Buning uchun dovyurak bo'lish shart emas. Har bir odam tabiatan turli narsalarga mayl qo'yadi. Kimdir obro'e'tiborga o'ch bo'lsa, boshqa bironvni faqat o'z manfaati qiziqtiradi. Ko'pchilik rohat-farog'atni afzal biladi. Sen avval odamlarning shu narsalardan qay biriga moyilligini bil-da, keyin ularning ko'ngliga

yo'l topish uchun kerakli vositani qo'lla.

* * *

Zaruriyat tug'ilganda o'zingni chetga olishni ham bil. Olamda behuda mashg'ulotlar ko'p... Lekin hech ish qilmagandan ko'ra, behuda ish bilan mashg'ul bo'lgan ham yaxshiroq. Aqlli odam hech kimning ko'ngliga urmaydi. Shuningdek, u o'zgalardan bezor bo'lmaslikning g'amini ham yemog'i joiz. Hammaga tegishli odamning ixtiyori o'zida bo'lmaydi. O'zingni hatto do'stlardan ham chegaralay bil. Ulardan imkoniyatidan ortiq hech narsa talab qilma. Haddan oshmoqlik, ayniqsa, odamlar bilan muomalada me'yorni saqlay bilmaslik hech qachon yaxshilikka olib kelmaydi.

* * *

Munosib ravishda chekina bilish mardonavor hujum qilish kabi muhimdir. Maqsadingga erishgandan so'ng o'zingni to'xtata bil. Omad ustiga omad kelaverishi shubhalidir. Omadning ketidan quvish oqibatida avval erishgan hamma narsangni boy berib qo'yishing hech gap emas. Ba'zan shunday bo'ladiki, omad senga qisqa fursatli, ammo buyuk marhamat ko'rsatadi. Lekin baxti chopgan odamni doimo kaftida ko'tarib yurish bir kun kelib omadning ham joniga tegadi.

* * *

Kutishning hadisini ol. Aqlingga bo'ysunib, sabr bilan ish tutsang, omad senga peshvoz chiqadi.

* * *

O'zligingni birvarakayiga namoyish etma. Aks holda, ertaga hech kimni hayratga sololmaysan. Shu bois odamlarga har kuni biror yangilik hadya etish uchun nimanidir o'zingda olib qol. Atrofdagilar bunday odamdan ko'p narsa kutadilar va hech qachon uning xazinasini tagiga yetolmaydilar.

* * *

Ustunlik — birinchilikda. Ikkinchi bo'lgan qanchalik ter to'kmasin, hech qachon taqlidchi degan tamg'adan qutulolmaydi. Donolar yangilik yaratib, qahramonlar ro'yxatidan o'rin oladilar. Ba'zilar birinchi qatorda ikkinchi bo'lgandan ko'ra, ikkinchi qatorda birinchi o'rinni egallashni afzal ko'rishadi.

* * *

Rad etishni bil. Hech qachon keskin rad javobini berma – bu sadoqat uzvlarini kesmoq bilan barobar. Ozigina umid qilishga imkon qoldir. Bu umid raddiya alamini kamaytiradi. Iltifot kemtik muruvvatning, yaxshi so'z bajarilmay qolgan ishning o'rnini to'ldiradi.

* * *

Qat'iyatli bo'l. Inson baxt yulduziga ishonib, qat'iyat bilan ishga kirishmog'i lozim. Bilgilki, ko'lmak suv tez ayniydi, oqar suv esa doim zilol va beg'ubordir.

* * *

Chap bermoqni o'rgan. Yo'l topa bilish aqlli kishilarning ishidir. Ular o'rinli va ajoyib bir hazil bilan har qanday qiyin va noqulay vaziyatdan chiqib keta oladilar. Bir tabassum bilan maqsadga yetib, ayovsiz bahsdan omon chiqadilar. Ba'zan esa o'zini tushunmaganlikka solishdan ko'ra aqlliroq yo'l qolmaydi.

* * *

Doimo yangilanish sari odimla! Eng a'lo narsa ham eskiradi, shu bilan bir qatorda shon-shuhrat ham. Odat – hayratning kushandasi. Bas, shunday ekan, har jabhada – imkoniyat, g'alaba, mardlik bobida o'zingni yangidan ko'rsat. Xuddi quyosh yanglig' yangi-yangi betakror jilva qilib, o'zingni

namoyon qil.

* * *

Ortiqcha qaysarlikdan o'zingni tiy! Zotan, po'rtaxolni to'xtovsiz ezsang, taxiri chiqadi. Iste'dodni behuda sarflamoq esa uning tez so'nishiga olib keladi.

* * *

Hech qachon o'z haqingda gapirma! Chunki yo o'zingni maqtashga, yoxud yomonlashga to'g'ri keladi. O'zi haqida so'zlamoqlik aqlga qarshi ish tutmoqlikdir. Bundan tashqari sen tinglovchini ham zeriktirib qo'yasan.

* * *

Davr bilan hamnafas yasha. Juda bilimdon bo'lgan taqdiringda ham zamonga qarab ish tut. Yillar o'tib borar ekan, qarashlar ham, urflar ham o'zgaradi. Eskicha fikrlashdan qoch. Zamona zayliga moslash.

* * *

Hayot – o'yin.

* * *

Yakka qolib, dono bo'lgandan ko'ra, ko'pga qo'shilib ahmoq bo'lgan afzalroq.

* * *

Dono kishi hammani qadrlaydi. Chunki u har bir odamning yaxshi tomonini ko'ra oladi.

* * *

Qilmish – fikrlar mevasi. Yaxshi fikr yaxshi amal demakdir.

* * *

Nutq – amalning soyasi.

* * *

Qasos olishning eng yaxshi yo'li – unutish. Unutishdan dushman o'zining nochor, arzimas bir kimsa ekanligini anglab, kuyib kul bo'ladi.

* * *

Ikki narsa insonni tez ado qiladi: biri – ahmoqlik, ikkinchisi – axloqsizlik. Ba'zilar umrni asrashni bilmagani bois, ayrimlar esa buni istamaganlari uchun halokatga yuz tutadilar.

* * *

Yo'ling oydin bo'lmasa, dono va ehtiyotkor odamlarning etagidan tut. Ular ertami-kechmi seni to'g'ri yo'lga olib chiqadilar.

* * *

Insonga yigirma yoshida tuyg'ular, o'ttizida iste'dod, qirqida aql-zakovat hukmronlik qiladi.

* * *

Gap kirishingda seni olomon olqish bilan qarshi olishida emas, balki ketishingdan qayg'uga tushishidadir.

* * *

G'ayrat bilan omixta o'rtachalik hafsalasizlik bilan yo'g'rilgan iste'doddan ko'ra ko'proq naf keltiradi.

* * *

Ishonch beg'amlikka aylanmasligi uchun yengil ishga ham og'ir ish deb qara. Ishonchsizlik qo'rqqolikka aylanmasligi uchun esa mushkul ishga yengil ish deb qara.

* * *

Ehtirosning ko'zi ko'r. U nimaga teginmasin, hamma narsani o'z rangiga bo'yaydi. Taassurot uyg'otish – uning uchun eng asosiy narsa.

* * *

Tomoshabin o'yinchidan ko'proq narsani ko'ra oladi.

* * *

Har qanday davomiylik taraqqiyot bo'lolmaydi.

FRANSUA DE LAROSHFUKO
(1613-1680)

Farangistonlik faylasuf gertsog Fransua de Laroshfuko qirol xonadoniga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan kibarlar oilasida tug'ilib o'sdi.

Laroshfukoning bolalik yillari Anumua muzofotining Verthey qal'asida joylashgan ota mulkida o'tgan. Oilaning to'ng'ich farzandi (farzandlar jami 12 nafar edi) bo'lgani uchun uni otasining ismi bilan, ya'ni shahzoda Marsiyyak deb atashgan. Fransua 15 yoshida uylangan va 8 ta farzand ko'rgan.

Laroshfuko 27 yoshida Parijga keladi va qirolicha Anna Avstriyskaya tomonida turib, uning g'animi kardinal Rischelega qarshi saroy fitnalarida qatnashadi.

1648-1652 yillarda Laroshfuko farang aslzodalari (Frona)ning qirol hukumatiga qarshi isyoniga boshchilik qiladi. Bu g'alayondagi ishtiroki Laroshfukoga odamzotga doir yangi haqiqatlarni anglab olishiga yordam beradi. 1664 yilda uning «*Maksimalar yoki axloqiy mushohadalar*» («maksima» lotincha asosiy qoida, degan ma'noni anglatadi) nomli mashhur kitobi nashr etiladi. Bundan tashqari uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Shahzoda de Marsiyyak madhiyasi*» (1649 y), «*Laroshfukoning o'z portreti*» (1658 y), «*Esdaliklar*» (1662 y).

Laroshfukoning o'zi tan olishicha, u aksariyat hikmatli so'zlarni g'azab otiga minib, bekor o'tirgan chog'larida yozgan.

Faylasufning fe'l-atvori shu qadar tushkunlikka moyil bo'lganki, uning kulganini yil davomida atigi bir yoki ikki marta ko'rishgan.

Lev Tolstoy Laroshfukoning hikmatli so'zlar to'plami bilan tanishgach, shunday deb yozgandi: «... Garchi bu kitobda birgina haqiqat – izzattalablik inson xatti-harakatining harakatlantiruvchi kuch degan g'oya ilgari surilgan bo'lsa-da, muallifning turlicha yondashuvi tufayli bu fikr har gal yangicha va hayratlanarli bir tarzda talqin etilgan. Ushbu kitobni zo'r ishtiyok bilan o'qib chiqdim. U odamlarni nafaqat o'ylashga, balki o'z fikrini aniq, jonli, lo'nda va nafis tarzda ifodalashga o'rgatadi. Uyg'onish davridan buyon Laroshfukodan boshqa hech kim buning uddasidan chiqolmagan».

* * *

Olamga taqdir va injiqlik hukmronlik qiladi.

* * *

Falsafa o'tmish va kelajak g'am-tashvishlari ustidan g'alaba nashidasini suradi. Hozirdagi qayg'u-kulfatlar esa falsafa ustidan zafar qozonadi.

* * *

Na Quyoshga, na o'limga tik qarab bo'lmas.

* * *

Salomatlik tana uchun qanchalar muhim bo'lsa, ruh uchun donolik shunchalar zarurdir.

* * *

Ba'zan aql bizga dadillik bilan nodonlikka qo'l urish uchun xizmat qiladi.

* * *

Asl notiqlik barcha kerakli narsalarni me'yor bilan ayta olish san'atidir.

* * *

Gunoh ishga qo'l urgan kishiga nasihat qilishga undovchi narsa bizdagi ezgulik emas, manmanlikdir. Biz aybdorni to'g'ri yo'lga solish uchun emas, balki o'zimizning gunohsizligimizga boshqalarni ishontirish uchun va'zxonlik qilamiz.

* * *

Shodlanish va qayg'urish darajasi sodir bo'lgan voqeaning ko'lamiga emas, balki bizning ta'sirchanligimizga bog'liqdir.

* * *

Mayda ishlarni o'ta tirishqoqlik bilan amalga oshiruvchilar ko'pincha buyuk ishlarga qodir bo'lolmaydilar.

* * *

Hamma xotirasidan noliydi-yu, lekin hech kim aqlidan nolimaydi.

* * *

Sevgiga aniq ta'rif berib bo'lmaydi. Sevgi qalb uchun hokimlik qilish istagi, aql uchun ichki o'xshashlikka intilish istagi, tana uchun esa egalikka intiluvchi nozik va pinhoni istakdir.

* * *

Keksalikda tashqi qiyofadagi qusurlar bilinib qolgani kabi aqliy noqislik ham oshkor bo'ladi.

* * *

Odamlar ko'pincha gunohlarini jazosiz qoldirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun yaxshilik qiladilar.

* * *

Mevalarning yetilish vaqti bo'lgani kabi, insoniy fazilatlarining ham kamolga yetish fursati mavjud.

* * *

Dorilar tarkibida zahar bo'lgani kabi, ezgulikka ham qusur aralashishi mumkin.

* * *

Ko'pgina odamlardagi adolatsevarlik adolatsizlikka ro'para bo'lishdan cho'chish belgisi hisoblanadi.

* * *

Buyuk odamlarning uzoq muddatli musibatlariga dosh berolmay bukilib qolishi, ularga ruhiy kuch-qudrat emas, balki izzat-nafs tayanch bo'lganidan darak beradi.

* * *

Qahramonlar o'zlarining o'ta shuhratparastligi bilan oddiy odamlardan farq qiladi.

* * *

Har qanday odamga va amallarga muayyan masofadan turib nazar solmoq joiz. Chunki ba'zi odamlarni yaqindan qarab tushunish mumkin bo'lsa, boshqalarni faqat uzoqroqdan razm tashlab anglash mumkin.

* * *

Aqlli va yoqimli suhbatdoshlarning tanqisligi sabablaridan biri ko'pchilik odamlarning o'zgalar fikriga emas, o'z shaxsiy mulohazalariga javob izlashlaridadir.

* * *

Buyuk odamlarning shuhrati doimo ularning bu maqomga erishishda qanday vositani qo'llagani bilan o'lchanmog'i lozim.

* * *

Buyuk odamlarning nuqsonlari ham buyukdir.

* * *

Boshqalarsiz yashay olaman deguvchilar katta xatoga yo'l qo'yadilar. Lekin mensiz hech kim hech narsa qilolmaydi deguvchilar undan ham ko'proq adashadilar.

* * *

O'zgalarning ishiga aralashib donolik ko'rsatmoq, shaxsiy muammolarni donolik bilan hal etishdan ko'ra osonroqdir.

* * *

Aldanishning eng oson yo'li o'zni boshqalardan ayyorroq deb hisoblashdadir.

* * *

Ko'pincha sotqinlikka atayin qo'l urilmaydi. U ojizlik tufayli sodir etiladi.

* * *

Odamlarning ustimizdan hukmronlik qilishiga qarshilik ko'rsatishdan ko'ra, ularning ustidan hukm yuritish osonroqdir.

* * *

Yolg'iz o'zimizgagina ayon xatolarimizni tez unutamiz.

* * *

Ba'zi odamlar qo'shiqqa o'xshaydi: ular tezda e'tibordan qolishadi.

* * *

Doimo hammadan aqlliyoq bo'lish istagidan ko'ra ahmoqona xohish yo'q.

* * *

Chaqqonligini o'zgalar nazaridan yashirishga qodir odamlarni haqiqiy epchil deb atash mumkin.

* * *

Saxiylik zamirida ko'pincha in'om etilayotgan narsadan ham qadrliyoq shuhratparastlik yotadi.

* * *

Ko'nglimiz qolgan odamni qayta sevolmaymiz.

* * *

Hukmdorlarni o'zlarida yo'q fazilatlar bilan maqtash ularni haqoratlash bilan tengdir. Odatda bunday haqorat jazosiz qoladi.

* * *

Insonning qalbi va aqli ham xuddi ona tili kabi Vatan timsolidir.

* * *

Muvaffaqiyatsizlikka uchragan har qanday maqsad o'z jozibasini yo'qotadi.

* * *

Biz o'zimizni qanchalik og'ir sharmandalikka duchor etmaylik, sha'nimizni oqlash imkoniyati deyarli har doim saqlanib qoladi.

* * *

Bir odamni anglashdan ko'ra, ko'pchilikni tushunish osonroqdir.

* * *

Dushmanlarimizning biz haqimizdagi fikrlari o'zimizning bu haqdagi mulohazalarimizga nisbatan haqiqatga yaqinroqdir.

* * *

Agar tomonlardan faqat bittasi aybdor bo'lganda, odamlar o'rtasidagi nizo bunchalar uzoq cho'zilmasdi.

* * *

O'zimiz saqlay olmagan sirni ochmaslikni boshqalardan qanday talab qilish mumkin?

* * *

Biz aslida nima istayotganimizni hech qachon oxirigacha tushuna olmaymiz.

BLEZ PASKAL
(1623-1662)

Farangistonlik riyozatchi, tabiiyotshunos olim va faylasuf Blez Paskal Kleromonda istiqomat qiluvchi oqsuyak oilada tug'ilib o'sdi. Uning Jilberta ismli opasi va Jaklin ismli singlisi bo'lgan.

Kichkintoy Blez endigina yurishni boshlagan kezlari nogohon kasallikka chalinadi. Kundan-kunga ahvoli og'irlashib, ozib-to'zib ketadi. Bundan tashvishga tushgan ota-ona afsungar ayolga murojaat qilib, bolani davolashini so'rashadi. Afsungarning duosidan so'ng bola oyoqqa turadi.

U bolaligida ham, ulg'aygandan keyin ham nimjon bo'lib, tez-tez kasalga chalinadi.

1626 yilda Blez hali 3 yoshga to'lib ulgurmasidan kasalmand onasi Antuanetta Begon 30 yoshida vafot etadi.

Opasi Jilbertaning xotirlashicha, Blez Paskaldagi noyob iste'dod, aql-zakovat juda yoshligidanoq namoyon bo'la boshlagan. U tili chiqishi bilanoq narsalarning tabiatiga oid aqlli savollar bilan kattalarga murojaat qilar, o'ziga berilgan savollarga esa qisqa, aniq va o'rinli javob qaytarardi. Kasalmandligi tufayli yosh Blezni tarbiyalash va o'qitishni otasi o'z zimmasiga oldi. U Blezga riyoziyot va tabiiyot ilmi asoslaridan saboq berib, zamonaviy ilm-fan yangiliklaridan voqif etdi.

Paskal 16 yoshida konus kesishmasi haqidagi ilmiy asari bilan jahon olimlarining e'tibori va e'tirofiga sazovor bo'ldi.

1654 yilda 30 yoshli Paskal ruhiy tushkunlikka uchrab, tarkidunyo qiladi va yansenitlarning Por-Royal ibodatxonasida yashay boshlaydi. Tabiatan jizzaki va serjahl Blez bu yerda itoatkor, mo'min odamga aylanadi. U riyoziyotni unutib, Injilni qo'ldan qo'ymaydi. Paskal o'zining «Mushohadalar» nomli asarida: «Xudoni aql emas, yurak anglaydi», — deb yozgandi.

Blez Paskal faylasuflar Epiktet va Monten asarlarini sevib mutolaa qilgan.

Buyuk mutafakkirning quyidagi asarlari ma'lum:

«Bo'shliqqa doir yangi tajribalar» (1647), «Suyuqlik muvozanati va havoning vazni xususida ilmiy mushohadalar» (1649-1654), «Arifmetik uchburchak haqida ilmiy mushohadalar» (1654), «Handasaviy aql haqida» (1655), «Ishontirish san'ati haqida» (1655-1657), «Mushohadalar» va boshqalar.

Paskalni «inson faylasufi» deb ataluvchi faylasuflar guruhiga kiritish mumkin. Chunki u insonning olamda tutgan o'rne va mohiyatiga doir falsafiy qarashlarni bayon etgan.

Blez Paskal juda qiynalib jon taslim qilgan. Uning nimjon tanasiga azob berayotgan og'riqlar 1662 yil avgust oyining o'rtalarida barham topdi. «Parvardigor hech qachon meni tark etmaydi!» Donishmand so'nggi nafasida shu so'zlarni aytib ulgurdi.

* * *

Inson o'zining ayanchli ahvolini anglashi bilan ulug'vordir. Zero, muhtojlik o'zining mushkul ahvolini anglash demakdir. Bunday anglash ulug'vorlik belgisidir.

* * *

Bizning bor-yo'q fazilatlarimiz fikrlarimizda mujassamdir. Shu bois biz fazo va vaqt bilan emas, balki fikrlarimiz bilan yuksalmog'imiz lozim. Zotan, biz hech qachon fazo va vaqtni to'ldirolmaymiz. Jo'yali fikrlash axloqiylik ibtidosi.

* * *

Doimo olg'a intilish – inson tabiatining asosi.

* * *

Olamdagi barcha narsalar bir-biriga shu darajada chambarchas bog'lanib ketganki, ulardan birini boshqalarisiz va yaxlit holda olmay turib anglab bo'lmaydi.

* * *

Inson uchun jismning ruh bilan birlashish sirini bilishdan o'zga yetib bo'lmas sinoat yo'qdir.

* * *

Meni yangi so'z aytmaganlikda ayblamasinlar. Zero, yangilik moddiyatning qanday joylashishidadir. Koptok o'yini (lapta) chog'ida bittagina to'pdan foydalansalar-da, o'yinchilardan biri uni boshqalardan ko'ra yaxshiroq irg'itadi.

* * *

Barcha jismlar: osmon, yulduzlar, yer aql deb atalmish eng oddiy voqelik oldida hech narsadir. Chunki aql ana shu narsalarni ham, shuning barobarida o'zini ham anglay oladi. Jism esa anglash qobiliyatidan mahrumdir.

* * *

Biz haqiqatni nafaqat aqlimiz, balki yuragimiz bilan ham anglaymiz. Yurakning aql tishi o'tmaydigan o'z qonunlari bor.

JON LOKK
(1632-1704)

Ingliz faylasufi Jon Lokk Angliyaning janubi-g'arbidagi Somerset grafligiga qarashli Rington shaharchasida tug'ildi.

Lokkning otasi advokat bo'lib, Kromvel armiyasining otliq eskadroniga qo'mondonlik qilgan.

Jon Lokk Oksford dorilfununi qoshidagi diniy kollejda ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot ilmini o'rgandi. 1656 yilda u Oksford dorilfununining bakalavrluk, 1658 yilda esa magistrlik ilmiy darajasiga sazovor bo'ladi. U kimyogar Robert Boyl bilan do'stlashadi. Bu do'stlik unda faylasuflar Dekart va Gassendi ta'limotiga qiziqish uyg'otadi.

Jon Lokk oliy hukumat idoralarida xizmat qilib, mansab pog'onalaridan tez yuqorilab boradi va Angliya hukumatining lord kantsleri lavozimiga erishadi.

Jon Lokk 39 yoshidan boshlab falsafa ilmini ishtiyoq bilan o'rganishga kirishadi. 1682 yilda olim hukumatda yuz bergan siyosiy tanglik tufayli Angliyani tashlab Niderlandiyada yashaydi. 1689 yilda u vataniga qaytadi va birin-ketin xorijda yozgan asarlarini chop etadi. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Tabiat qonunlariga doir tajribalar*» (1662-1664 y.), «*Din erkinligini e'tirof etishga doir tajriba*» (1667 y.), «*Tibbiyot san'ati haqida*» (1669y.), «*Inson tafakkuriga doir tajribalar*» (1689 yil, olim bu asar ustida 20 yildan ziyod mehnat qilgan), «*Tarbiyaga oid ba'zi fikrlar*» (1693 y.) va hokazo.

* * *

Bilimlarimiz barcha mushkulotlarni qamrab olish va hamma savollarga javob topish qudratidan mahrumdir.

* * *

Biron bir haqiqat yo'qki, uni butun insoniyat birdek qabul qilsa.

* * *

Menimcha, ruhning moddiy yoki nomoddiyligiga doir muammoning yechimi bizning bilim doiramizdan tashqarida yotadi.

* * *

Ilm olmoqlik yaxshi ruhiy sifat egalarida ezgu fazilatlarining yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi. Yaxshi ruhiy sifatlardan mahrum odamlar esa qancha ko'p ilm olsalar, shuncha ahmoqroq va bema'niroq bo'lib boradilar.

* * *

Hasad – o'zimiz istagan ezgulikka o'zgalarning erishgani tufayli yuzaga keladigan ruhiy bezovtalik.

* * *

Hech shubha yo'qki, bema'ni xatti-harakatlar yaxshi qoidalardan ko'ra kuchliroq ta'sir ko'rsatadi.

* * *

Kulgi o'zgalardagi qusurni namoyish etishning nozik vositasidir.

* * *

Inson xatti-harakatlari uning fikrlari tarjimonidir.

* * *

Jasorat qolgan barcha ezgu fazilatlarining posboni va tayanchidir. Kimki bu sifatdan mahrum ekan, o'z burchini qat'iylik bilan bajarish hamda chin insonga xos barcha yaxshi fazilatlarini namoyish etishdan ojiz qoladi.

* * *

Insondagi yovuzlik va ezgulik ham, zararkunandalik va hojatbarorlik ham tarbiyaning mevasidir.

* * *

Yomon tarbiya ko'rgan odamdagi jasorat – dag'allikka, bilimdonlik – maydakashlikka, zakovat – masxarabozlikka, ochiq ko'ngillik – munofiqlikka aylanadi.

* * *

Ehtimollik bilimdagi kemptiklarni to'ldiradi.

* * *

Tafakkur xuddi ko'z kabi atrofdagi narsalarni ko'rish va tahlil qilish imkonini yaratadi-yu, lekin o'zimiz haqimizda hech qanday bilim bermaydi. Tafakkur yordamida ma'lum masofadan turib o'zimizga nazar tashlash uchun bizdan yuksak san'at va mehnat talab etiladi.

BARUX SPINOZA
(1632-1677)

Gollandiyalik faylasuf Barux Spinoza Amsterdamda savdogar oilasida dunyoga keldi. U yahudiylarning Amsterdamdagi 7 yillik maktabiga o'qishga bordi. Ammo o'qishni tamomlashga ulguradi. Chunki otasiga savdo ishlarini yuritish uchun yordamchi kerak edi. Otasining o'limidan keyin Spinoza bir necha yil savdogarlik bilan mashg'ul bo'ldi. Lekin u juda yoshligidanoq falsafa ilmiga mehr qo'ygandi, lotin tilini juda yaxshi bilardi. Shu tufayli oradan ko'p o'tmay Spinoza Amsterdamda kichik falsafa to'garagini ochdi. Ilm-fan olamiga chuqur kirib, dunyoqarashi kengaygan yosh Spinoza yahudiy dini peshvolarini vijdon erkinligiga rioya etmaslikda aybladi. Spinoza shu taxlit ilm-fan olamiga qancha yaqinlashgani sayin yahudiy ruhoniylaridan shunchalik uzoqlasha bordi. Natijada 1656 yilda din peshvolari Spinozani murtdalikda ayblab, unga bir umrlik la'nat tamg'asini yopishtirdilar. Shundan so'ng Spinoza yahudiylar bilan aloqani butkul uzib, o'zini falsafaga bag'ishladi. U bir umr o'pka xastaligidan azob chekib yashadi. Spinoza o'z o'limini tor, faqirona xonaga o'rnatilgan qup-quruq yog'och chorpoyada qarshi oldi. Singillarining tashmachiligi tufayli bor budidan ayrilib, qashshoqlikka mahkum bo'lgan donishmand ajali yetganini sezib, qo'shni ayoldan yoniga bitta ham ruhoniyni qo'ymaslikni iltimos qiladi. Chunki u jon talvasasida raqiblariga yon bosib, o'z qarashlaridan voz kechishi mumkinligidan cho'chigandi. Spinozaning quyidagi asarlari ma'lum: «*Parvardigor, inson va baxt haqida qisqacha ilmiy mushohadalar*» (1658-1660 y.), «*Rene Dekart falsafasi asoslari*» (1663 y.), «*Tafakkur takomili haqida ilmiy mushohadalar*» (1661 y.) va boshqalar.

* * *

Har bir narsaga mangulik nuqtai nazari bilan boqing.

* * *

Inson donishmandlik va haqiqatni anglash yo'li bilangina haqiqiy baxt va rohat-farog'atga erishmog'i mumkin.

* * *

Jamiki narsalar Olloh tomonidan boshqacha bir ko'rinishda va tartibda yaratilishi mumkin emas edi.

* * *

Aql-idrok qanchalar cheksiz bo'lmasin, u tabiatiga ko'ra yaratuvchilik emas, yaraluvchilik sifatiga egadir.

* * *

Yorug'lik o'zini ham, zulmatni ham aniqlab berolgani kabi, haqiqat o'ziga ham, yolg'onga ham mezondir.

* * *

Tajribalar til odamlarning hukmiga eng kam itoat etadigan narsa ekanligini ko'rsatdi. Odamlar esa hammadan ham o'z ehtiroslarini cheklashga noqobidirlar.

* * *

Olloh bizga o'lchovli aql-idrok va cheksiz iroda in'om etgan. Ammo U bizni ne maqsadda yaratganidan bexabarmiz.

* * *

Qalblarni qurol bilan emas, mehr-muhabbat va olijanoblik vositasida zabt etish mumkin.

* * *

Hech kim o'zini o'zi xo'rlovchi odamchalik hasadga moyil bo'lmaydi.

* * *

Qo'rquv qalb ojizligining mevasidir.

* * *

Insonga insondan yaxshiroq naf yetkazuvchi yo`q.

* * *

Har qanday aniqlik cheklash demakdir.

* * *

Biz bilimlarimiz yetishmasligi vajidan narsalarni tasodif deb ataymiz.

* * *

Tabiatda qusurli narsaning o'zi yo`q.

* * *

Ko'zyoshga ham, kulgiga ham, nafratga ham o`rin yo`q, tushunmoq kerak!

SHEFSTBERI ANTONI ESHLI KUPER
(1671-1713)

Ingliz faylasufi graf Shefstberi otasining o'limidan so'ng lordlik yorlig'iga ega bo'ldi. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, u zukko, topqir va juda ehtiyotkor odam bo'lgan va umr bo'yi ziqnafas (astma) xastaligidan azob chekkan.

Shefstberi falsafaga birinchi bo'lib «sog'lom fikrlash» atamasini olib kirgan. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Yaxshilik yoki xizmat tadqiqi*» (1699 y.), «*Tashabbuskorlik haqida maktub*» (1708 y.), «*Teran aql va xushkayfiyat erkinligiga doir tajriba*» (1709 y.), «*Odamlar, xalqlar, fikrlar hamda davr tavsifi*» (1711 y.), «*Axloqshunoslar*» (1709 y.), «*Falsafiy hayot tarzi*».

* * *

Men hamma narsani parda ostida yoki o'z ustimdan ustalik bilan kulish yo'li orqali va yoxud «har turli narsalarga oid fikr» tarzida so'zlashni asosiy qoida sifatida qabul qildim.

* * *

Bugun ishlarim yurishdi. Bundan boshim ko'kka yetdi: «Olam qanday yaxshi! Hamma narsa go'zal! Odamlar, so'zlar, atrofdagi muhit shunchalar yoqimli va maftunkorki, bundan ortiq bo'lishi mumkin emas!» Ertangi kun omadsizlik, umidsizlik, qayg'u keltirishi mumkin. Shunda xayolimdan: «Eh, ojiz inson! Qanchalar axloqsizsan! Odamlar orasida yashashdan ne naf? Kim uchun yozaman? Kim uchun ijod qilaman!» – degan so'zlar o'tadi.

* * *

Ey, ko'hna Birlamchi Sababkor! Sen vaqtdan ham qadimiyroq bo'lsang-da, mangu navqironsan va abadul-abad barq uraverasan!

* * *

Donolarning aytishicha, tabiat intiholarni bir-biriga shu qadar chambarchas bog'laganki, ularning biri ikkinchisini davom ettiradi va bir-biridan ajralmaydi.

* * *

Odamlarning o'z nuqsonlariga doir so'zlarni sabr bilan tinglashi ularning bu nuqsonlardan qutilish sari yuz tutganidan dalolatdir.

* * *

Insondagi sog'lom fikrni va aqliy muvofiqlikni saqlab qolishning birdan-bir yo'li teran aql-idrokka erk berishdir. Lekin hajv qilish taqiqlangan yerda hech qachon tafakkur erkinligiga yetishib bo'lmaydi.

* * *

Agar odamlarga biror narsa haqida jiddiy so'zlash taqiqlansa, ular bu narsalar to'g'risida hazil pardasi vositasida so'zlash yo'lini tutadilar. Bordi-yu, biror narsa haqida so'zlash butkul taqiqlab qo'yilsa yoki odamlar u to'g'risida fikr yuritish haqiqatan xavfli ekanini o'zlari anglasalar, u holda ikki karra pardalash va sirli yo'sinda so'zlashish yo'lga o'tadilar. Bunday suhbatni tushunish, mag'zini chaqish mushkullashadi. Shu tariqa mazax, masxaralash urfga aylanadi. Demak, taqiq, kinoya, istehzo, hazilni keltirib chiqaradi. Erksizlik axloqning barham topishiga mas'uldir.

* * *

Zulm qanchalar kuchli bo'lsa, hajv shunchalar o'tkir bo'ladi.

* * *

Ehtiros aql-idrokka xavf tug'diruvchi yagona og'udir. Zero, ehtiros barham topgach, aldamchi fikrlar ham yo'qoladi.

* * *

Unchalar mukammal bo'lmagan inson va uning hayotiy shart-sharoitidan tashqari hamma narsa go'zal hamda mehr-muhabbatga, quvonch va shodlikka loyiqdir.

* * *

Xudbinlik va pastkashlik bizdagi qo'rquvning doimiy yo'ldoshidir.

* * *

Qahramonlik va insonparvarlik – ayni bir narsa. Lekin bu tuyg'ular salgina yo'ldan toysa ham insoniyat suygan qahramon vahshiy telbaga, el sevgan xaloskor va posbon esa buzg'unchi va zolimga aylanadi.

* * *

Faqat bir narsaga qat'iy ishonmog'imiz mumkin: bizda Aql bor hamda istak-xohish va tuyg'ular bizga hamisha hamroh. Biz xoh jamoa orasida bo'lishimiz, xoh yolg'iz qolishimizdan qat'i nazar, har turli puch xayollar va injiqliklar harakatdan to'xtamay, bor kuchi bilan faoliyat ko'rsatadi. Va har qanday holatda ham ular faoliyat maydoniga ega bo'ladilar.

* * *

Maydakashlik (pedantizm) va munofiqlik o'zida zarracha mantiqni jamlagan har qanday kitobni tegirmon toshi kabi suvga cho'ktirishga qodir.

JAN DE LABRYUYER
(1645-1696)

Farangistonlik mutafakkir, yozuvchi Jan de Labryuyer o'rtahol shaharlik oilada dunyoga keldi. U avvaliga kollejda, keyin Orlean dorilfununining huquqshunoslik kulliyotida tahsil oldi.

1673 yilda Labryuyer Kan muzofotining bosh moliyaviy xazinachisi lavozimini egalladi.

Labryuyer o'z zamondoshi bo'lmish mashhur notiq, yirik din arbobi va yozuvchi Bossyue tavsiyasi bilan 1684 yildan shahzoda Kondening nabirasiga murabbiylik qila boshladi. Bola katta bo'lgach, Labryuyerga 1000 ekyu miqdorida nafaqa tayinlandi va u umrining oxirigacha shahzoda xonadonida kotiblik va kutubxonachilik vazifasini bajardi.

Faylasuf 1693 yilda Farangiston akademiyasiga a'zo qilib saylandi.

* * *

Xudoning yo'qligini isbotlash imkoni mavjud emasligining o'ziyoq menda Uning borligiga ishonch uyg'otadi.

* * *

Ey, maqtanchoq va o'zbilarmon odamzot! Loaqal oyog'ing ostida toptaluvchi oddiy chuvalchangni yaratib ko'r-chi!

* * *

Yaqinlarimiz bizga qanchalar ko'p o'xshasalar, ularni shunchalik yaxshi ko'ramiz. Xuddi shunga o'xshash biz o'zimizga teng ko'radigan odamlarni hurmat qilamiz.

* * *

Men eng buyuk siyosatchidan faqat birgina odamni yuqori qo'yaman. U ham bo'lsa, siyosatga kuch-quvvat sarflash behuda ekanligini tushunib yetgan kishidir.

* * *

Inson qancha kam so'zlasa, shuncha ko'p yutadi. Chunki odamlar sukutdagi ahmoqni aqlli deb o'ylashlari mumkin. Agar sukutdagi kishi chindanda zakovat egasi bo'lsa, atrofdagilar uning juda aqlli odam ekanligiga to'la ishonch hosil qiladilar.

* * *

Notiqlarni harbiylarga qiyos qilish mumkin. Chunki ular ham boshqa kasb egalariga nisbatan ko'proq xavf-xatarga ro'para bo'ladilar-u, ammo nisbatan tezroq martabaga erishadilar.

* * *

Bir narsani aytish qiyin: qat'iyatsizlik ko'proq rahm-shafqatga loyiqmi yoki nafratgami? Noto'g'ri qaror qabul qilish xavflimi yoki umuman hech qanday qarorga kelmaslikmi?

* * *

Jizzaki, beqaror, tund, injiq, urishqoq odamga nisbatan: «Uning bo'lgani shu o'zi», — degan bahoning berilishi ko'pchilik o'ylaganidek kechirish alomati emas. Bu tilga olingan sifatlarning tuzatib bo'lmas qusur ekanligini beixtiyor e'lon qilish demakdir.

* * *

Biz umr bo'yi muqarrar o'limni kutib yashaymiz. O'lim qarshisidagi qo'rquv ajaldan ko'ra ham

azobliroqdir.

* * *

Xalq junbushga kelganda uni qanday tinchlantirishni hech kim aytib berolmaydi, ayni vaqtda osoyishta va xotirjam xalqning tinchligini nima buzishini ham hech kim bilmaydi.

* * *

Ko`pincha odamlar qanday nuqsonlar tufayli yuksaklikka ko`tarilgan bo`lsalar, aynan o`sha nuqsonlar sababli pastga qulaydilar.

* * *

O`z sirlarining oshkor bo`lishidan cho`chib yashash hukmdorning baxtsizligidir. Yonida bu sirlarni yelkasida ko`tara olishga qobil sodiq odamning borligi esa hukmdorning baxtidir.

* * *

Yaqin kishisining yomon fe'l-atvoriga sabr etolmaydigan odamni namunali xulq egasi deb bo`lmaydi. Chunki oltin ham, oddiy temir tanga ham muomala uchun birdek zarurdir.

* * *

Sirning ochilishiga uni o`zgalarga ishongan odamning o`zi aybdordir.

* * *

Inson faqat ikki yo`l bilan yuqori martabaga erishishi mumkin: epchillik va yoki boshqalarning nodonligi yordamida.

* * *

Saxiylik in`om etilgan narsalarning miqdori bilan emas, balki o`z vaqtida berilishi bilan o`lchanadi.

* * *

Hijron azobi o`zing nafratlanadigan odam bilan yashashdan ko`ra yengilroqdir.

MONTESKYO (Sharl-Lui Sekonda)
(1689-1755)

Farangistonlik faylasuf Sharl-Lui Sekonda Monteskyo obro'li oqsuyaklar xonadonida dunyoga keldi. Uning otasi aslida unchalik badavlat bo'lmasa-da, omadi chopib, tagli-tugli, davlatmand xonadonning qiziga uylangandi. Monteskyoning onasi asli ingliz millatiga mansub bo'lib, juda aqlli, taqvodor va mistikaga moyil ayol edi. U Sharl-Lui 7 yoshga to'lganda vafot etadi.

Sharl-Lui 10 yoshidan boshlab Jyuli shahridagi ibodatxonada ochilgan kollejda o'qiy boshlaydi. Monteskyo bu yerda mumtoz adabiyot, falsafadan tahsil oladi. O'qishni tugatgach, otasi yashaydigan La-Bru qal'asiga qaytadi va mustaqil ravishda huquq ilmini o'rganishga kirishadi.

Sharl-Lui Sekondaga befarzand amakisidan katta meros qoladi. Shundan so'ng olim amakisining familiyasini qabul qiladi va uni Monteskyo deb atay boshlashadi.

Uning jahon huquqshunoslik va qonunshunoslik ilmiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. U o'zining mashhur «Qonunlar ruhi haqida» nomli ilmiy-tadqiqiy asari uchun manbalar yig'ish maqsadida butun Ovro'po va Angliyani kezib chiqadi. U Angliya parlamentining qariyb 12 soatga cho'zilgan yig'ilishida qatnashib, hukumat bilan unga muxolifat bo'lgan guruh o'rtasidagi munozaralarning guvohi bo'ladi. Angliya safari Monteskyoda hokimiyatning bo'linishi haqidagi nazariyaning shakllanishiga olib keladi. Monteskyo qattiq shamollab, 1755 yilning 10 fevralida vafot etdi.

Sharl-Lui Monteskyoning quyidagi asarlari ma'lum: «*Sulla va Evkrat*», «*Rimliklarning ulug'vorligi va tushkunligi sabablari to'g'risida mulohazalar*» (1734 y.), «*Qonunlar ruhi haqida*», «*Insonning vazifalari haqida umumiy mulohazalar*», «*G'oyalar tizimi haqida mulohazalar*» va boshqalar.

* * *

Muhtojlik qanchalik og'ir bo'lsa, qonunlar yordamida davlatmandlikni ham shunday og'ir yukka aylantirmoq joiz.

* * *

Mustabid tuzumni idora etuvchi hukmdor bir vaqtning o'zida qul hamdir.

* * *

Asriy tarixiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, hokimiyatga ega bo'lgan har qanday odam mansabini suiiste'mol qilishga moyil bo'ladi va u to maqsadiga erishmaguncha shu yo'ldan ketaveradi.

* * *

Siyosiy erkinlik xohlaganicha ish tutish degani emas. Erkinlik qonun yo'l qo'ygan har qanday ishni bajarish huquqi bilan belgilanadi. Agar fuqaro qonunda taqiqlangan ishga qo'l ursa, erkinlikdan mahrum bo'ladi.

* * *

Orolda yashovchi odamlar qit'ada istiqomat qiluvchilarga nisbatan ko'proq erkinlikka moyil bo'ladilar.

* * *

Har bir davlatda uchta hokimiyat mavjuddir: qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati.

* * *

Bordi-yu, sud hokimiyati qonun chiqarish bilan mashg'ul bo'lsa, fuqarolarning huquqlari toptaladi.

* * *

Agar sud hokimiyati ijro hokimiyati bilan birlashsa, u holda sud hakami sitamgarga aylanishiga imkoniyat tug'iladi.

* * *

Agar ijro hokimiyati qonun chiqaruvchi yig'inni tarqatish huquqiga ega bo'lmasa, u holda qonun chiqaruvchi hokimiyat hokimi mutlaqqa aylanib, qolgan barcha hokimiyatlarni yo'q qiladi.

* * *

Qonun chiqaruvchi hokimiyat ijro hokimiyatining faoliyatini cheklash huquqiga ega bo'lmasligi mumkin. Chunki o'z tabiatiga ko'ra cheklangan narsani yana cheklashdan ne hojat? Bundan tashqari ijro hokimiyatining faoliyati tez hal qilinishi kerak bo'lgan ishlarga qaratilgan bo'ladi.

* * *

Shaxs va fuqaro erkinligi hamma vaqt ham bir-biriga mos kelavermaydi.

* * *

Har qanday ulug'vorlik, kuch-qudrat va hokimiyat nisbiydir.

* * *

Me'yoridan ortiq tafakkur har qachon ham qo'l kelavermaydi. Chunki odamlar deyarli hamma vaqt o'rtamiyonalikka tezroq moslashadilar.

* * *

Dinning qudrati unga bo'lgan ishonch bilan belgilansa, qonunning kuchi unga nisbatan yuzaga keladigan qo'rquv bilan belgilanadi. Qadimiylik din uchun qulaylik tug'diradi. Chunki e'tiqodning darajasi uning manbai bizdan qanchalik uzoq ekanligiga bog'liq. Bizning aqlimiz e'tiqodimizga qarshi turuvchi uzoq o'tmishdagi turli qarashlar ta'siridan ozoddir. Qonunlar esa aksincha: qancha yangi bo'lsa, shuncha ustundir. Yangi qonun, qonun chiqaruvchining uning ijrosiga qaratilgan alohida, jonli e'tiborini ifodalaydi.

* * *

Luiziana yovvoyilari avval daraxtni kesib, so'ng uning mevasini terib yeydilar. Mustabid tuzumning mohiyatini ham shunga o'xshatish mumkin.

* * *

Burgundiya qirol Gundobad o'g'rining xotini yoki farzandi uning qilmishlari haqida hukumatga xabar qilishi shartligi, aks holda, har ikkisi ham qullikka mahkum etilishi to'g'risida qonun chiqardi. Lekin bu qonun tabiatga zid edi. Xotin o'z erining qoralovchisi bo'lishi mumkinmi? O'g'il otasini qanday qilib sotadi? Qirol shu tariqa bir jinoiy harakatni jazolash uchun undan ham og'irroq ikkinchi bir jinoyatga yo'l ochib berdi.

* * *

Bolalarda Vatanga muhabbat uyg'otishning eng yaxshi vositasi otalarning Vatanni sevishlaridir.

* * *

Mualliflar aktyorlardir.

* * *

Qonunlarning shafqatsizligi ularning bajarilishiga to'sqinlik qiladi.

* * *

Shunday haqiqatlar borki, ularga ishonch uyg'otishning o'zi kamlik qiladi, ularni his etishga sharoit va imkon yaratmoq kerak. Axloqqa doir haqiqatlar shular jumlasidandir.

* * *

Insondagi ba'zi illatlar o'zini o'zi yetarli darajada hurmatlay olmasligidan kelib chiqsa, ayrim nuqsonlar bu hurmatning me'yordan oshishi tufayli paydo bo'ladi.

* * *

Insonning tabiati shundayki, u o'ziga yaxshilik qilgan odamdan ko'ra, o'zining yaxshiligidan bahramand bo'lgan odamga ko'proq bog'lanib qoladi.

* * *

Odatda fikr sayozligini uni uzaytirish vositasida qoplashga urinadilar.

* * *

Biror odamning qaysarligi meni loqayd qoldirishi mumkin. Lekin odamlardagi qo'pollikka befarq qarolmayman. Qaysar odam o'z qarashlarini – demakki, sha'nini himoya qiladi. Ikkinchi toifa odamlar esa o'zgalarning fikriga, ya'ni umumning sha'niga tajovuz qiladilar.

* * *

Biz shunchalar so'qirmizki, qachon qayg'urish va qachon shodlanishni bilmaymiz. Deyarli hamma vaqt soxta qayg'u va soxta shodlikni boshimizdan kechiramiz.

* * *

Hayot ezgulik qilish uchun in'om etilgan. Men ezgulikdan to'xtagan kunim hayotimni «qaytarib beraman». Chunki sabab to'xtaganda harakat ham tinmog'i joiz.

* * *

Bitta odamni baxtli qilish uchun qanchalar ter to'kmoq kerak-a!

* * *

Mening dardim shundaki, kitob yozishga kirishaman-u, u nihoyasiga yetgach, yozganlarimdan uyalaman.

VOLTER (Fransua-Mari Arue)
(1694-1778)

Frantsiyalik faylasuf Fransua-Mari Arue (Volter – uning taxallusi) notarius Fransua Arue oilasida dunyoga keldi.

U 5 yoshidan boshlab she'rlar mashq qildi. Kollejda o'qib yurgan chog'larida yaxshi o'zlashtirgani uchun mukofotlar bilan taqdirlandi. Yosh Volter qaysi davraga kirmasin, hammaning diqqatini o'ziga tortar, zukkoligi, topqirligi, sho'xligi bilan boshqalardan ajralib turardi.

Jo'shqin tabiatli Volter o'zining hukmron doiralarga ham tegib ketadigan zaharxandalik yo'g'rilgan tiyiqsiz ijodi tufayli ko'pincha kiborlarning janjaliga aralashib qolardi. 1717 yilda shunday janjallar tufayli Volter Bastiliya qal'asida 11 oy tutqunlikda saqlandi. U qamoqxonada ham ijod qilishdan to'xtamay, o'zining mashhur «Edip» tragediyasi va «Genriada» dostonini yozib tugatdi.

Volter badiiy ijodning hamma sohalarida ajoyib asarlar yozgan. Uning falsafiy izlanishlari rang-barang va keng qamrovli, o'ziga xos, yangi, kutilmagan nazariy yondashuvlarga boy edi. Ko'plab davlatlarning tojdorlari Volterga xushomad qilganlar. Frantsiya qiroli Lyudovik XV u bilan ehtiyotkorona munosabatda bo'lgan. Rim papasi Bendikt XIV buyuk faylasufga maqtovli maktublar bitgan. Rossiya malikasi Yekaterina II Volter bilan uzoq muddat xat yozishib turgan. Ayniqsa, Prussiya qiroli Fridrix II Volterni juda e'zozlagan.

1758 yilda Volter Shveytsariya chegarasi yaqinida joylashgan Ferne qal'asini sotib oladi. U hayotining so'nggi 20 yilini shu yerda o'tkazadi.

Volterning quyidagi asarlari ma'lum: «*Falsafiy maktublar*», «*Orleanlik bokira qiz*», «*Nyuton falsafasi asoslari*», «*Memnon yoki insoniy Donolik*», «*Suqrot*», «*Kandid yoki nekbinlik*», «*Skiflar*» (tragediya), «*Tabiat mo'jizalari haqida*», «*Ruh haqida*», «*Tarix falsafasi*» (birinchi bo'lib «*tarix falsafasi*» degan atamani Volter qo'llagan) va hokazo.

1778 yilda Volter do'stining qistovi bilan Parijga keladi. Parij aholisi Volterni juda katta tantana bilan kutib oladi. Shu kuni Volterning dafna (lavr) yaprog'idan yasalgan chamber kiydirilgan byusti o'rnatilgan Parij teatri sahnasida uning so'nggi «Irina» (1778 y.) deb nomlangan fojiaviy asari namoyish etiladi. Biroq bu tantanalar, sershovqin Parij Volterni holdan toydirib qo'yadi.

U 1778 yilning 30 mayi oqshomida hayotdan ko'z yumadi.

* * *

A'lo narsa – yaxshi narsaning dushmani.

* * *

Tangrim, meni do'stlardan panohingda saqla – dushmanlarni o'zim eplayman.

* * *

«Volter: «Odamlar qanchalik ma'rifatli bo'lsalar, shunchalik erkindirlar», — deb ta'lim bergandi. Uning izdoshlari esa xalqqa: «Siz qanchalik erkin bo'lsangiz, shunchalik ma'rifatlidirsiz», — deb uqtirdilar. Halokatning siri ana shunda», — deb yozgandi frantsuz ma'rifatparvari Antuan Rivarol (1753-1801 y.).

* * *

Men faqat shubhalanishnigina bilaman.

* * *

Men haqiqat deb ataluvchi falsafa toshini izlab 40 yil dunyoning turli burchaklarida bo'ldim, antik

dunyo namoyandalari Epikur va Avgustin, Aflotun va Malbranshe bilan kengashdim. Ammo izlaganimni topolmay, qashshoqligimcha qoldim.

* * *

Har qanday ijod namunasi ijodkor to'g'risida guvohlik beradi. Hech narsa meni bu oddiy aksiomadan qaytarolmaydi.

* * *

Tasodif yo'q narsa. Biz sababini izohlashga chog'imiz kelmagan harakatlarni tasodif deb ataymiz. Sababsiz harakat va mohiyatsiz mavjudlik bo'lmaydi.

Bu fikr barcha faylasuflarning bosh qoidasidir.

* * *

Ulkan binoning mitti kavaklarida yashaydigan sichqonlar bino yana qancha turishi va uni kim qurganidan bexabar umr kechiradilar. Ular faqat uzoq yashash va inlarini buzg'unchi jonivorlardan omon saqlashga harakat qiladilar. Biz ham sichqonlar kabimiz va Koinotni bunyod etgan Oliy me'mor hech birimizga o'z sirini oshkor etmaydi.

* * *

Ijtimoiy adolat – ham tabiiy, ham xayoliy g'oya. Bizning sho'rpehona sayyoramizda jamoa-jamoa bo'lib yashovchi odamlar uchun buyruq beruvchi badavlatlar va ularga xizmat qiluvchi kambag'allardan iborat ikkita sinfga bo'linishdan o'zga chora yo'q.

* * *

Huzur-halovat bag'ishlovchi ishni bajarish – ozodlik belgisi.

* * *

Halol odamni ta'qib qilish mumkin, ammo uni sharmanda qilib bo'lmaydi.

* * *

O'lim eng katta jismoniy yovuzlik bo'lsa, urush eng katta axloqiy yovuzlikdir.

* * *

Yovuzlik imkoni kunda yuz bor, yaxshilik imkoni yilda bir bor namoyon bo'ladi.

* * *

Biz bu yorug' jahonda ikki lahza yashaymiz va uning birini mulohazalarga bag'ishlaymiz.

* * *

Asllik va go'zallik mezonlari hamma zamonlarda va hamma xalqlarda bir xil bo'lib kelgan.

* * *

Bugungi kundagi har qanday voqelik o'tgan kunning hosilasi va kelajakning otasidir... Sababning bechigal, mustahkam zanjiri mangudir. Taqdiri azal tabiatning yaxlit qonunidir.

* * *

Bid'at – insoniyatning eng mudhish g'animi.

* * *

Mutaassiblikdan nafratlanuvchi yangi avlod yetilmoqda. Hademay shunday kun keladiki, faylasuflar rahbarlikni o'z qo'llariga oladilar. Aql-idrok saltanati qad rostlaydi.

* * *

Inson yuqoriga o'rlagan alanga va pastga sho'ng'igan tosh kabi tug'ilishi bilanoq harakatga intiladi.

* * *

Bid'atni masxaralashdan cho'chimang, do'stlarim. Menimcha, bid'atni mahv etish uchun uni kulgili qilib ko'rsatishdan yaxshiroq vosita yo'q. Kulgili narsa esa xavfli bo'lolmaydi.

* * *

Doimiy huzur-halovatni yo'q deb hisoblasa ham bo'ladi.

* * *

Bizga doimo boriga shukr qilishni, orzu-istaklaru qiziquvchanlikni jilovlashni, notinch ko'ngilni itoatda tutishni maslahat beradilar. Bu juda yaxshi. Ammo bunday pand-nasihatlariga doim amal qilganimizda hozir ham dub yong'og'ini tanovul qilib, ochiq osmon ostida uxlayotgan bo'lardik.

* * *

Odatiy bo'lib qolgan narsalar kam qadrlanadi.

* * *

Ehtiros kema yelkanlarini shishiruvchi shamoldir. Shamol ba'zan kemani cho'ktirib yuborsa-da, lekin usiz suzib bo'lmaydi. Bu dunyoda hamma narsa xavfli va ayni damda muhimdir.

* * *

Noo'rin go'zallik o'limga mahkum.

* * *

Faqat tabiiy narsalargina go'zaldir.

* * *

Tabiatan in'om etilmagan qobiliyatni hech qaysi yoshda qo'lga kiritib bo'lmaydi. Ammo yo'l qo'yilgan xatoni istalgan vaqtda tuzatish mumkin.

* * *

Men doim o'z metafizikamni axloqqa yaqinlashtirishga harakat qilaman.

* * *

Sizning fikringizga qo'shilmasligim mumkin, ammo fikringizni aytish huquqingiz uchun hayotimni beraman.

* * *

Falsafa bizga olam tushunarsiz mangu borliq ekanligini o'rgatadi. Ammo u olamning sifatlari va tarkibi haqida aniq so'z aytolmaydi. Borliqning tabiati biz uchun mutlaqo anglab bo'lmasdir.

* * *

Kimdagi, o'z yoshining ruhi bo'lmasa, u shu yoshning barcha g'am-alamlarini tortishga mahkumdur.

BENJAMIN FRANKLIN (1706-1790)

Amerikalik faylasuf olim, siyosatchi, diplomat va ixtirochi Benjamin Franklin ingliz muhojiri Jozef Franklin oilasidagi 17 farzandning sakkizinchisi edi. Uning otasi hunarmand bo'lib, sovun va sham ishlab chiqarish bilan shug'ullangan. Yosh Benjamin o'zi mustaqil tahsil olgan. U birinchi bo'lib tebranma o'rindiqni ixtiro qilgan edi.

1746 yilda Benjamin tasodifan doktor Spensning «fizika xonasi mo'jizalari» seansiga boradi. U yerda ilk bor elektr mashinasi bilan tanishadi va elektr tajribalariga qiziqib qoladi.

1776 yilda u Farangistonga elchi sifatida jo'natiladi. Benjamin Franklin Amerika Konstitutsiyasining mualliflaridan biri hamdir.

Shuni aytish joizki, insoniyat tarixidagi eng ajoyib va buyuk ixtirolardan biri hisoblanmish yashin qaytargichni ham Benjamin Franklin o'ylab topgan. U elektr sohasidagi kashfiyotlari va boshqa ko'plab amaliy yangiliklari bilan jahonga dong taratdi. Faylasuf sifatida esa insoniy munosabatlar muammosini tadqiq etib, ko'plab foydali amaliy tavsiyanomalar yozib qoldirdi. «Vaqt – pul», — degan mashhur hikmatning muallifi ham Benjamin Franklindir («Yosh savdogar uchun maslahatlar» asarida). Uning eng mashhur asarlari quyidagilar: «*Ozodlik va zaruriyat, huzur-halovat va iztirobga doir mulohazalar*» (1725), «*Boy bo'lishni istovchilar uchun muhim maslahatlar*», «*Mo'l-ko'lchilikka yo'l*» (1758), «*Hushtak*», *maktub-hikoya*, (1779).

XVIII asr Amerikasi Benjamin Franklin kabi har tomonlama qobiliyatli va sermahsul odamni ko'rmagan. Yozuvchi va noshir, olim va jamoat arbobi, diplomat va faylasuf Benjamin Franklinga vatandoshlari «Eng ilg'or amerikaliklar orasidagi birinchi shaxs» deb baho berganlar. Benjamin Franklin 84 yoshida vafot etdi va butun Amerika xalqi 30 kun motam tutdi. Uning nomi insoniyat ko'rki, ilm, ozodlik va Vatan uchun beqiyos xizmat ko'rsatgan daho sifatida «Insoniyatning eng buyuk namoyandalari» ro'yxatiga kiritilgan.

* * *

Deyl Karnegi shunday yozgandi: «Agar siz odamlar bilan qanday muomalada bo'lish, o'zingizni qanday boshqarish va qaysi yo'l bilan fazilatlaringizni kamolga yetkazish haqida a'lo maslahatlar olishni istasangiz, Benjamin Franklinning tarjimai holini o'qing... Benjamin o'z xotiralarida o'zidagi eng katta qusur – bahslashish odatini qanday qilib yo'qotgani va Amerika tarixidagi eng bilimdon, adabli, farosatli odamga aylangani haqida hikoya qiladi...»

* * *

Ma'naviyatdan mahrum siyosatda qonunlar nima ham qila olardi?

* * *

O'ylaymanki, fikrlar haqida ularning ta'siri va natijasiga qarab hukm chiqarmoq kerak.

* * *

Hamma bilan xushmuomala, ko'pchilik bilan dilkash, ayrimlar bilan esa betakalluf bo'l.

* * *

Siz bahsga kirishib, qiziqqonlik bilan suhbatdoshingizning fikrlarini rad etishingiz va g'olib chiqishingiz mumkin. Lekin bu g'alaba hech qanday naf keltirmaydi. Chunki hech qachon siz bilan bahslashgan muxolifingizning xayrixohligiga erisholmaysiz.

* * *

Uch ko'chish bir yong'in bilan teng.

* * *

Dangasalik zangga o'xshaydi. Narsalar ko'p ishlash oqibatida emas, zangdan tezroq yemiriladi.

* * *

Men asta-sekinlik bilan shunga ishonch hosil qildimki, insonlararo munosabatdagi samimiylik, haqiqatgo'ylik va haqqoniylik hayotiy baxtga erishishda katta ahamiyatga ega.

* * *

Tajriba — qimmatli maktab. Lekin ahmoqlar uchun shundan o'zga maktab bo'lmasa nima qilish kerak?

* * *

Agar sen aql-zakovatga quloq tutmasang, u albatta qasos oladi.

* * *

Navbatdagi istaklarni qondirishdan ko'ra, birinchisini yengish osonroqdir.

* * *

Ishlatiladigan kalit doimo yaltillab turadi.

* * *

Shunday odamlar borki, diniy e'tiqodga ega bo'la turib, juda notavonlar. Ular bu e'tiqoddan ham mahrum bo'lsalar, nima qilarkinlar?

* * *

Biz uchun tabiat o'z qonunlarini qanday qilib amalga oshirishini emas, balki shu qonunlarning o'zini bilish muhimdir. Ya'ni, havoga irg'itilgan chinni idishning yerga tushib sinishini bilish foydali. Lekin: «U qanday qilib yerga tushadi va nima uchun sinadi?» – degan savol ahmoqonadir. Albatta, bu savolga javob topish yoqimli. Ammo biz shusiz ham chinni idishni butun saqlab qola olamiz-ku!

HUSHTAK

(B.Franklinning Briton xonimga maktubi.

1779 yil 10 noyabr)

Aziz do'stim, chorshanba va shanba kuni yo'llagan bir juft maktubingizni oldim. Bugun yana chorshanba. Avvalgisiga javob yozmaganim uchun maktub olishdan mahrum bo'ldim. Biroq, garchi yalqov bo'lsam-da va maktub bitishni xush ko'rmasam-da, agar o'zim javob yozmasam, boshqa hech qachon Sizning dilkash bitigingizni o'qiy olmasligim yuzasidan cheksiz xavotir qo'limga qalam tutishga majbur etdi. Shu bois janob B. ertaga Sizni yo'qlab borish niyatida ekanligi to'g'risida iltifot ila ma'lum qilganda ham bu chorshanbani avvalgilari kabi Sizning dilkash davrangizda emas, Siz haqingizda o'y surib o'tkazishga: Sizga maktub bitish, nomalaringizni qayta-qayta o'qib chiqishga ahd qildim.

Sizning jannat va u yerdagi hayot to'g'risidagi ta'rifingiz meni maftun etdi. Jannatga bu olamdan imkon qadar hamma yaxshi narsalarni olib o'tishimiz kerakligi to'g'risidagi xulosangizni bag'oyat ma'qullayman.

Fikrimcha, agar hushtaklar uchun haddan ortiq haq to'lamaganimizda edi, hozirgidan ko'ra ko'proq

narsalarga ega bo'lishimiz, yovuzlikdan kamroq azob chekishimiz mumkin edi. Chunki biz duch keladigan baxtsiz odamlar, menimcha, ana shu ehtiyotsizlik tufayli saodatni boy berganlar.

Nimani nazarda tutayapti, deb so'rarsiz? Siz hikoyalarni yoqtirasiz. Shu bois o'zim to'g'rimdagi bir hikoyani so'zlab bermoqchiman. Va buning uchun meni ma'zur tutgaysiz.

Yoshim yettida edi. Bayramlarning birida o'rtoqlarim menga bir hovuch chaqa sovg'a qilishdi. Men o'sha zahoti o'yinchoqlar do'koniga ravona bo'ldim. Yo'lda ketayotganimda bir bolaning qo'lidagi hushtakning sadosi hushimni o'g'irladi va do'konga kirib bor pulimga hushtak sotib oldim. Keyin uyga qaytdim-da, sevinchim ichimga sig'may quloqni qomatga keltirib hushtak chala boshladim.

Bundan uydagilarning achchig'i chiqsa-da, men juda sarmast edim. Akalarim, opalarim, amakivachchalarim hushtakning bahosini surishtirib bilgach, uni o'z narxidan to'rt baravar qimmatga sotib olganimni, qolgan pulga qanday yaxshi narsalar sotib olishim mumkinligini aytib, ustimdan rosa kulishdi. Xo'rligim kelib yig'lab yubordim. Hushtak tufayli chekkan bu iztirobim, u keltirgan quvonch va lazzatdan ziyodroq edi.

Xotiramga muhrlanib qolgan bu voqea keyinchalik menga asqotdi. Biror bir nokerak buyumni sotib olish vasvasasiga uchraganimda, o'zimga: «Hushtak uchun haddan ortiq haq to'lama», — deyman-u, pulimni tejab qolaman.

Voyaga yetib katta hayot yo'lga qadam qo'yganimdan keyin odamlarning xatti-harakatlarini kuzata boshladim. Shunda hushtagi juda qimmatga tushayotgan ko'plab odamlarni uchratdim.

O'zining qimmatli vaqtini, farog'atini, erkini, marhamatini va ehtimol, yor-do'stlarini qirol saroyidagi qabulda ishtirok etish sharafiga noyil bo'lish yo'lida qurbon qilayotgan o'ta izzatlab odamni ko'rganimda o'z-o'zimga: «Bu kishining hushtagi juda qimmatga tushdi-da», — deb qo'yardim.

Shon-shuhratga ortiq darajada mukkasidan ketgan, doimiy ravishda siyosiy yugur-yugurlar bilan ovora bo'lgan va e'tiborsizligi oqibatida kasb-korini o'lda-jo'lda qoldirgan kimsani ko'rganimda esa: «Chindan ham uning hushtagi juda qimmatga tushdi», — deb qo'yar edim.

Har qanday huzur-halovatdan, o'zgalarga yaxshilik qilishdan, hamsoya hurmat-izzati, e'tiboridan va chin do'stlik quvonchlaridan voz kechib, pul to'plashni ixtiyor qilgan o'taketgan xasis odamni ko'rganimda: «Ey, baxtiqaro! Sening hushtaging naqadar qimmatga tushdi-ya», — derdim.

Hissiy lazzat, kayfu safo yo'lida aqlini qurbon qilgan va salomatligiga putur yetkazgan shahvatparastni uchratganimda, derdim: «Sen adashayapsan, nazdingda lazzatdek tuyulayotgan narsa aslida bir darddir. Hushtaging juda qimmatga tushayapti!»

O'ziga oro berib, go'zal liboslarga, chiroyli uylaru jihozlarga, foytunlarga mehr qo'ygan, ammo ularga erishish uchun qo'li kaltalik qilishi oqibatida qarzga botgan va umrini turmada nihoyalaganlarni ko'rganimda: «U hushtak uchun katta, juda katta to'lov to'ladi», — derdim.

Xullasi kalom, men inson boshiga yog'ilguvchi kulfatlarning ko'p qismi odamlar narsalarning qimmatini to'g'ri baholay olmasliklaridan kelib chiqadi va ularning hushtagi juda qimmatga tushadi deb hisoblayman.

Ammo har holda bunday baxtiqarolarga shafqatli bo'lishimiz lozim. Holbuki, bunday o'ylab qaragam, g'ururlanishga arzigulik aql-farosatim borligiga qaramay, men uchun ham qirol Jonning olmalari kabi yo'ldan ozdiruvchi narsalar bor. Xayriyatki, ularni sotib olib bo'lmaydi. Bordi-yu, ular kimoshdi savdosiga qo'yilganda men bir lahzada bor-yo'g'imdan ayrilishim va yana bir marta hushtak uchun haddan ziyod to'lab yuborganimni payqamay qolishim mumkin bo'lur edi.

Ko'rishguncha xayr, mening aziz do'stim.

Kamol ehtrom ila sodiq qulingizdan deb bilursiz.

DAVID YUM
(1711-1776)

Ingliz faylasufi, psixolog olim va muarrix David Yum Shotlandiya poytaxti Edinburg shahrida, uncha boy bo'lmagan dvoryan oilasida dunyoga keldi. Uning otasi huquqshunos bo'lgan. David Yum Edinburg universiteti va Lya-Flesh nomli farang kollejida tahsil oldi. U kollejda ilk marta Rene Dekartning ilmiy qarashlari bilan tanishdi.

David Yum birinchi bo'lib «sabab»ning mohiyatini hodisa va tushuncha sifatida jiddiy o'rganishga kirishdi. Uning bu boradagi mulohaza va xulosalari falsafa fanining asosiy yutuqlaridan biriga aylandi.

Faylasufning quyidagi asarlari ma'lum: *«Inson tabiatiga doir mulohazalar» (1739)*, *«Ta'b me'yor haqida» (1739-1740)*, *«Axloqiy va siyosiy ocherklar» (1741-1742)*, *«Ruhning barhayotligi xususida»*, *«Tabiiy din haqida so'zlashuv (dialog)» (1751)*.

* * *

O'z xulosalari uchun doimo uzr so'rash va har bir alohida san'at, har bir alohida fan oldida o'zini hadeb oqlayverish zaruriyati falsafa uchun ma'lum darajada haqoratdir. Bu hol podshohning o'z fuqarolari tomonidan davlatga xiyonatda ayblanishiga o'xshaydi.

* * *

Shu narsa haqiqatki, odamlar insoniyat tafakkuridan mutlaqo chetdagi muammolar, masalan, olamlarning yaralishi, aqliy olamning yoki ruhlar saltanatining tuzilishi xususidagi muammolarni muhokama qilish asnosida bekorga bahslashadilar va hech qachon aniq xulosaga kelolmaydilar.

* * *

Aqlga uquv, taassurot va g'oyalardan o'zga hech narsa berilmagan.

* * *

Har bir hodisa bir-biridan uzoq va xolis. Bir hodisaning ketidan ikkinchisi yuz beradi. Lekin biz hech qachon ularning orasidagi bog'liqlikni seza olmaymiz. Bu ularning bir-biriga qo'shilib ketgani, lekin hech qachon o'zaro bog'liq bo'lmasligini anglatadi.

* * *

Sabab uchun bitta eng zarur narsa bor. Bu – oqibatga ega bo'lmoqlik.

* * *

Biz jasorat deb ataydigan ruhiy ko'tarinkilik va ulug'vorlik belgisi sifatida qabul qilib, zavqlanadigan narsa xotirjamlik va qat'iylikka asoslangan g'urur hamda o'zini hurmat qilish demakdir.

* * *

O'zi haqida uzoq gapiradigan odamning maqtanchoqlikka chap berishi mushkul.

* * *

Olijanoblikdan mahrum botirlik va izzattalablik insonni faqat zolimga yoki qaroqchiga aylantirishi mumkin.

* * *

Rahmdillikka muhabbat va nafislik, ichiqoralikka esa dushmanlik va g'azab omixta bo'ladi.

* * *

Xudbinlik adolat qoidalarini tug'diradi va bu qoidalarga amal qilishning eng birinchi sababi hisoblanadi.

* * *

Garchi tabiiy qobiliyat va axloqiy sifatlarning darajasi bir xil bo'lsa-da, ular o'rtasida bir farq bor. Tabiiy qobiliyatni sun'iy ta'sir etish yo'li bilan deyarli o'zgartirib bo'lmaydi. Axloqiy sifatlari yoki uning oqibati natijasida yuzaga keladigan amallarni esa mukofot va jazo, rag'bat yoki inkor vositasida o'zgartirish mumkin.

* * *

Sevgi – o'zga odamga baxt tilashdan o'zga narsa emas.

* * *

Hayotni aql emas, odat boshqaradi.

* * *

Insonning hayoti tasodiflarga qanchalik boy bo'lsa, u xurofotga shunchalik chuqur beriladi.

* * *

Odamlarda atrofdagilarni o'ziga o'xshatish hamda boshqalarda o'ziga yaqin va tanish bo'lgan, o'zi bevosita anglaydigan sifatlarni ko'rishga moyillik mavjuddir.

MIXAIL VASILEVICH LOMONOSOV
(1711-1765)

Rus faylasufi Mixail Lomonosov o'ziga to'q xonadonda dunyoga keldi. Lomonosov kelib chiqishiga ko'ra mayda savdogarlardan bo'lgan.

U Moskva shahridagi slavyan-yunon-lotin akademiyasida, keyin Kievdagi diniy akademiyada tahsil oldi. Shundan so'ng Peterburg Fanlar akademiyasi qoshidagi universitetda o'qidi. 1736-1741 yillarda esa Germaniyada bilim oldi. Uch yil olmon faylasufi Xristian Volf qo'lida falsafa ilmini o'rgandi.

Mixail Lomonosov tabiatan mag'rur, mustaqil fikrlovchi shaxs edi. U har doim vataniga biror foyda keltirishga intilib yashagan.

Lomonosov modda va harakatning saqlanish qonunini kashf etgan.

Faylasufning quyidagi asarlari ma'lum: *«Issiq va sovuqning sabablari haqida mulohazalar»* (1749), *«Jurnalistlarning falsafa erkinligini qo'llab-quvvatlovchi maqolalarni yozish chog'idagi vazifalari to'g'risida mulohaza»* (1755), *«Yerning qatlamlari haqida»* (1763).

1753 yilning 1 martida Lomonosovga imperator Yelizavetaning farmoyishi bilan dvoryanlik martabasi beriladi. Shuningdek, Koporsk uezdidan 9 ming botmon yer va 212 nafar krepostnoy dehqon ajratildi.

Lomonosov 1765 yilning 4 aprelida vafot etdi. Oradan bir yil o'tgach, rafiqasi Yelizaveta Andreevna ham hayotdan ko'z yumdi. Faylasufning yolg'iz farzandi Yelena esa kievlik ruhoniylar bilan turmush qurdi va 22 yoshida olamdan o'tdi.

* * *

Rivoyatlarga qaraganda, M.Lomonosov Rossiya hukmdori Pyotr I ning (1672-1725 yillari) nikohsiz farzandi bo'lgan. Ma'lumki, Pyotr I ning nimjon, bemehr shahzoda Alekseydan bo'lak merosxo'ri yo'q edi. Shu sababli bir kuni Pyotr I mastlikda: «Qaysi sohibjamol menga o'g'il tug'ib bersa, kim bo'lishidan qat'i nazar, uni malika deb e'lon qilaman» deb yuboradi. Bundan foydalangan Arxangelskdagi ruhoniylar boyvachchalar 1711 yilning 17 yanvarida Ust Tosnoga dam olgani kelgan Pyotr I ga xolmogorlik sohibjamol yetim qiz Yelenani «tuhfa» etadilar. Oradan ko'p o'tmay, Yelena shaxsan Pyotr I ning farmoyishi bilan Dvinsk qishloq oqsoqoli Luka Lomonosovning jiyani Vasiliy Dorofeevga unashtiriladi. Pyotr I qo'shmachi boyvachchalarga: «Agar o'g'il farzand tug'ilsa, unga buvasining xotirasi uchun Mixaylo deb ism qo'ying. O'g'lim hamda unga otalik qilmish kimsa Lomonosov familiyasini qabul etsinlar. Bu oila Luka Lomonosov qaramog'ida, uning nazorati ostida yashasin. Bu sir nihoyatda maxfiy saqlanishi zarurligini unutmang. Bolaning moddiy, moliyaviy ta'minotini o'z zimmamga olaman», — deya amr etgan.

* * *

Haqiqat va ishonch mohiyatan ikki tug'ishgan opa-singil, ilohiy ota-ona farzandlaridir; ular hech qachon o'zaro sen-menga bormaydilar, faqat ba'zi birovlar shuhratparastlik orqasidan o'zbilarmonliklarini ko'z-ko'z qilish maqsadida ularning o'rtasiga nizo soladilar.

* * *

Xudoning irodasini pargar (tsirkul) yordamida o'lchashga jazm etgan riyoziyotchi xato qiladi. Ammo Injil orqali falakiyot yoki kimyo ilmini o'rganish mumkin deb o'ylovchi ilohiyotchi ham nohaqdir.

* * *

Amaliyot qonunini falsafiy bilimlar bilan to'ldirmoq kerak.

* * *

Tabiat tahlili qiyin, ammo yoqimli, foydali va olijanob ish.

* * *

Jismlarning xususiy sifatlarini mexanika qonunlari bilan tushuntirish mumkin.

* * *

Jismlarning mohiyati tortishish va inertsiya kuchida mujassamdir.

* * *

Ko'pchilikda atomlarga tayanuvchi falsafiy metod yo narsalarning kelib chiqishini tushuntirib berolmaydi, yoki Yaratuvchini inkor etadi, degan qat'iy ishonch mavjud. Bu xulosalarning har ikkisi ham xato. Zero, hech bir tabiiy asos materiya va umumiy harakatning mohiyatini aniq-ravshan hamda to'liq izohlab berolmaydi, qolaversa, biror-bir tabiiy asos yo'qki, u qudratli harakatlantiruvchi kuchning mavjudligini zo'r berib taqozo etsa.

DENI DIDRO
(1713-1784)

Frantsuz faylasufi Deni Didro Frantsiyaning shimoli-sharqiy qismidagi Langr shahrida hunarmand oilasida dunyoga keldi. Dastlabki ta'limni 8-9 yoshida Langrdagi diniy kollejda oldi.

12 yoshida Parijdagi d' Arkur nomidagi diniy kollejga o'qishga yuborildi. Kollejni tamomlagach, san'at magistri degan unvonga sazovor bo'ldi.

Otasi Didro ilohiyot ilmining shuhratli namoyandasi bo'lishini orzu qilgan. Ammo Didro otasining bu orzusini amalga oshirolmadi. U hayotda o'z o'rnini topish uchun uzoq izlandi. Dastlab prokuror yordamchisi, keyin o'qituvchi, tarjimon bo'lib ishladi, och-yupun holda hayot kechirdi. Otasi esa «bekorchi» o'g'liga yordam berishdan butkul voz kechdi. Deni ko'pincha tunlari Parij ko'chalari va xiyobonlarining duch kelgan joyida tunab qolardi. 1743 yilda Didro savdogarning bevasi, Shamponning qiziga yashirincha uylanadi. Bir nechta farzand ko'radi. Ularning orasida keyinchalik birinchi bo'lib otasining tarjimai holini yozgan Mariya-Anjelika ham bor edi.

1767 yilda rus imperatori Yekaterina II Didroni Rossiyaga taklif etadi. U Didroning shaxsiy kutubxonasini sotib oladi hamda faylasufni kutubxonachi etib tayinlaydi. Didroga katta maosh tayinlab, 50 yillik miqdordagi maoshni avvaldan to'laydi. Ammo shunga qaramay, Didro faqat 6 yildan keyingina – 1773 yilda Gollandiya orqali Rossiyaga o'tib, Peterburgga keladi. 1774 yilda Rossiyadan o'z vataniga qaytadi. Faylasuf she'rlar ham mashq qilgan. Deni Didro 1784 yilda vafot etdi. Uning quyidagi asarlari ma'lum: *«Falsafiy fikrlar» (1746 yilda yashirincha bosib chiqarilgan bu kitob Parij parlamentining qaroriga muvofiq yoqib yuborilgan), «Ko'zi ochiqlarga nasihat sifatida yozilgan so'qirlar haqida maktub» (1750 yil), «Tabiatni izohlashga doir fikrlar» (1754 yil), «Shakkokning sayru sayyohatlari yoki xiyobonlar» (1747 yil), «Rohiba» (asar 1760 yilda yozilgan bo'lsa-da, ilk marta 1796 yilda chop etilgan), «D' Alamber va Didro suhbat. – D' Alambarning tushi – Suhbatning davomi» (1769 yil) «Materiya va harakatning falsafiy asoslari» (1770 yil), «Aktyor haqidagi paradokslar» (1773 yil), «Fiziologiya unsurlari» (1782-1783 yillar).*

* * *

Ishonchsizlik – falsafa tomon qo'yilgan birinchi qadam.

* * *

Jismlarni miyamdagidek emas, balki tabiatda qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilaman: ular men uchun o'z xossasi va faoliyatiga ega bo'lgan xilma-xil jismlardir. Ular portlash sodir bo'lmasligi uchun silitra, ko'mir va oltingugurtning uchta yaxlit molekulasi, uchqundan nari saqlanadigan tajribaxonadagidek, tabiat qo'ynida harakat qiladilar.

* * *

O'quvchim, meni o'qiyotganingda tuyg'ular bizdagi barcha bilimlarning asosini tashkil etishini albatta yodda tut. Tabiat – Xudo emas, inson – mashina emas, faraz – dalil emas. Agar kitoblarimning istalgan yerida ushbu qoidalarga zid keluvchi biror fikrga duch kelsang, bilki sen bu yerdagi fikrlarni umuman tushunmagansan.

* * *

Sizni tuxum oldin paydo bo'lganmi yoki tovuqmi, degan savol hayajonga soladimi, demak, siz jonivorlar avval qanday bo'lsa, hozir ham shundayligicha – o'zgarishsiz qolgan, deb o'ylaysiz. Qanday bema'nilik.

* * *

Hamma narsa kuzatishga qurbimiz yetmay qolgan yerda tugaydi.

* * *

Agar yer yuzida hamma narsa a'lo bo'lganda, a'lo narsaning o'zi bo'lmasdi.

* * *

Tun chog'i qalin o'rmonda adashib qoldim. Qo'limdagi ojizgina pirpiragan sham – mening yagona yo'l ko'rsatuvchim edi. Nogohon ro'paramda notanish kimsa paydo bo'ldi va shunday dedi: «Do'stim, to'g'ri yo'lni topish uchun qo'lingdagi shamni o'chir». Bu notanish kimsa – ilohiyotchi olim edi.

* * *

Iste'dod avloddan-avlodga o'tadigan zodagonlik unvoni emas.

* * *

Yaxshilarni mukofotlash bilan yomonlarni jazolagan bo'lamiz.

* * *

Ehtirolarni yengishni maqsad qilib qo'yish – aqlsizlikning eng yuqori cho'qqisi.

* * *

Hamma narsa foydaliligiga qarab belgilanadi.

* * *

Baxt va baxtsizlik bir-biri bilan zulmat va yorug'lik kabi munosabatda bo'lmaydi. Zero, baxt va baxtsizlik bir vaqtning o'zida birga mavjud bo'la oladi.

VOVENARG LYUK DE KLAPYE
(1715-1747)

Farangistonlik faylasuf Lyuk de Klape Vovenarg Eks shahrida dvoryan oilasida tug'ilgan.

U frantsuz armiyasida kapitan unvonida xizmat qilgan. 1741 yilgi harbiy harakatlarning birida oyog'ini sovuqqa oldirib qo'ygan. 1744 yilda esa chechak bilan og'rib, ko'zlari deyarli ko'rmay qolgan.

Vovenarg yozuvchi Volter bilan xat yozishib turgan... Uning quyidagi asarlari ma'lum: «Ozodlik haqida mulohazalar» (1737 yil), «Boyliklarning tengsizligi haqida mulohazalar», «Mantiqqa zid fikrlar: yangi mulohazalar va maksimalar»¹ (1746 yil).

Faylasuf zukko va bir-birini inkor qiladigan, yangi, xilma-xil fikrlarga juda o'ch bo'lgan. U e'tiborga loyiq quyidagi voqeani hikoya qiladi: «Mening yoshgina xizmatkorim bor edi. Bir kuni sayohat chog'ida notanish odam bilan tushlik qildim. Xizmatkor hamsuhbatim juda aqlli odam ekanligini aytdi. Men bu odamning aqlli ekanligini qaerdan bilgani bilan qiziqdim.

— Aqlli odam har doim to'g'ri gapiradi.

— Ya'ni, hech kimni aldamaydimi?

— Yo'q, janob, o'zini o'zi aldamaydi.

Bu javobni eshitganimdan keyin hech bir zukko odam bundan yaxshiroq javob topib bera olmasdi, degan xulosaga keldim».

* * *

Insonda kuchli, ammo bir-biriga qarama-qarshi ehtiroslar qanchalik ko'p bo'lsa, u qay sohada bo'lmasin, birinchilikka erishishga shunchalar noqobillik qiladi.

* * *

Illatlar tufayli qo'lga kiritilgan foyda doimo ulkan zarar bilan qarishiq bo'ladi.

* * *

Odamlar ba'zan o'zlari ishonmaydigan maqtovlarni ham yoqtiradilar.

* * *

Timsollar tafakkurni bezaydi, tuyg'ular esa uni ishontiradi.

* * *

Ahmoqlar biz o'ylaganchalik ko'p emas. Odamlar bir-birlarini tushunmaydilar, xolos.

* * *

Shuhratparast odamlar yomon diplomatlardir: ular sukut saqlashni bilishmaydi.

* * *

Qo'rqqoq odam izzattalab odamga nisbatan kamroq haqorat alamini tortadi.

* * *

Kelgusi avlodlar balki bizdan ko'ra ko'proq bilishar va o'zlarini aqlliroq hisoblashar. Ammo ular bizdan-da baxtliroq va donoroq bo'la oladilarmi? O'zimiz ham otalarimizdan ko'p bilsak-da, ulardan yaxshiroq emasmiz-ku!

* * *

To'g'risini aytishga jur'at etaman: insonni aql faylasufga, shuhratsevarlik qahramonga, ezgulik esa donishmandga aylantiradi.

* * *

Aql bizni kayfiyat ta'sirida qo'l uriladigan ahmoqona ishlardan xalos etolmaydi.

* * *

Ojiz odamlarning do'stligi ularning nafratidan ko'ra xavfliroqdir.

* * *

Inson qanchalar aqlli bo'lsa, tushunarsiz mulohazasizlikka shunchalar moyillashib boradi.

* * *

Umid hayotiy ne'matlarning eng foydalisi hamda eng halokatlisidir.

* * *

Sevgi izzatlablikni ham yengadi. Zero, ayolni u hatto sizdan nafratlanganda ham sevisish mumkin.

* * *

Agar hikmatli so'zda izohga muhtojlik sezilsa, demak bu so'z tobiga yetmagan.

* * *

Biror yangilikning yashab ketishida mushkullik tug'ilishi unga zaruriyat yo'qligidan dalolatdir.

* * *

Inson ustidan hokimlik qiladigan har qanday ehtiros atrofdagilarga u tomon yo'l ochadi.

LEJE-MARI DESHAN
(1716-1774)

Farang faylasufi Deshan Frantsiyaning Renn (Bretan) shahrida kichik amaldor oilasida dunyoga keldi. U 17 yoshidan boshlab hayotini Montray-Belle ibodatxonasida o'tkazgan.

Deshan o'ta kuzatuvchanligi, o'tkir aqli va benihoya hurfikrligi bilan boshqalardan ajralib turgan. U «Hamma narsa», «Bir butun», «Hech narsa» degan tushunchalar ustida bosh qotirgan birinchi faylasuf edi.

Deshanning ayniqsa, «Hech narsa» haqidagi qarashlari ko'p bahslarga sabab bo'lgan. «Hech narsa» nima ekanligi haqida hatto oddiy tushunchaning o'zi yo'q», — degan e'tirozga javoban Deshan komil ishonch bilan shunday deydi: «Agar biz bu so'z haqida tushunchaga ega bo'lmaganimizda undan foydalanmas edik. «Hech narsa» doimo u yoki bu buyum, idishda suyuqlik, hamyonda pul, xonada jihozlarning yo'qligini bildiradi».

Deshan o'zining tarixiy vazifasini yaxshi anglar va buni yashirmasdi. «Xulosalarimning ayrim qismini, — deb yozgandi u, — hamma yerdan, boshqa qismini faqat ba'zi faylasuflardan topish mumkin. Uchinchi qismini esa hech qaerdan topib bo'lmaydi».

Montrey-Belle ibodatxonasidan uzoq bo'lmagan joyda e'tiborli aslzodalardan markiz Mark-Rene de Vuaye d' Arjensonning yer-mulki joylashgan bo'lib, uning saroyda katta nufuzga ega otasi qomusiy olimlarga homiylik qilardi.

Falsafaga mehr qo'ygan markiz de Vuaye ko'pchilik telba deb hisoblaydigan rohib Deshanning fikrlari bilan qiziqib qoladi va uni o'z homiyligiga oladi. De Vuaye o'z qo'rg'onida Deshan ta'limoti bilan tanishtiruvchi to'garak tashkil etadi. Deshanning quyidagi asarlari ma'lum: «*Asr ruhi haqida maktub*» (1769 yil), «*Tafakkur ovozi: savollar va javoblar*» (1770 yil), «*Haqiqat yoki haqiqiy tizim*».

* * *

Shunisi aniqki, Hamma narsa va Hech narsaning mohiyati aslida bir ekanligi haqida mengacha hech kim o'ylab ko'rmagan, yozmagan, gapirmagan.

* * *

Haqiqat – aslida dunyodagi eng oddiy narsa. Ammo jamiyatdagi tartib-qoidalar nojo'ya yo'nalishda rivojlanayotgani sababli haqiqatdan juda uzoq bo'lgan haqiqatni ochish uchun ko'p yillar davomida fikrlash, bosh qotirishga to'g'ri keldi...

* * *

Uzoq vaqt davomida men mavjud **Butunlikni**, **Intihoni** o'rganibman-u, ammo **Hamma narsa** va **Cheksizlik** ham mavjudligini sezmay qolibman.

* * *

Tabiatda hech narsa avvaldan belgilanmagan va ko'rilmagan bo'lsa, unda amalga oshmay turgan hamma narsa tasodif, amalga oshgani esa zaruriyat mevasidir (Deshanga qadar hech kim bunday nuqtai nazarni ilgari surgan emas).

* * *

Hamma narsa biri ikkinchisidan kelib chiqadi, biri-ikkinchisiga qaytadi...

* * *

Aql-idrok tuyg'ularsiz mavjud bo'lolmaydi. Ammo tuyg'ular alohida holda aql-idrokni tashkil etolmaydi. Aql-idrok tuyg'ular birligi va uyg'unligidir. Shu bois har bir alohida olingan tuyg'ulardan kelib chiqib xulosa chiqarish umumiy narsalar haqida qismlar asosida bir to'xtamga kelish demakdir.

Bunday xulosa bema'ni xulosadir. Chunki bu qismlar barcha qismlar birgalikda olinganda kelib chiqadigan umumiy xulosaga nisbatan butunlay boshqacha tabiatga ega bo'lishi mumkin.

* * *

Ijodkor va ijod ayni bir narsaning o'zidir. Bir butun narsa o'z qismlari yordamida mavjud bo'lganidek, qismlar ham ana shu bir butunlik asosida yashaydi.

* * *

Qarama-qarshi tomonning biri ikkinchisining inkori emas, balki eng kichik tasdig'idir.

* * *

Sabab va oqibat – mazmuni boshqa tushuncha bilan munosabatdagina ochiladigan, faqat biri boshqasidan kelib chiqib mavjud bo'la oladigan ikki tushuncha. O'g'ilning sababchisi – ota, o'g'li tufayligina «ota» degan nomga erishgan. Agar o'g'li bo'lmaganda u ham ota bo'lmasdi. O'g'il shuning uchun o'g'ilki, uning otasi bor. Ota shuning uchun otaki, uning o'g'li bor.

GRIGORIY SAVVICH SKOVORODA
(1722-1794)

G.S.Skovoroda Ukrainaning Poltava guberniyasidagi oddiy kazak oilasida dunyoga keldi. 16 yoshida Kiev Akademiyasiga o'qishga kirdi. U Yevropaning Vengriya, Germaniya, Italiya kabi davlatlarida bo'lgan. Qaysi davlatga borishidan qat'i nazar, avvalo o'sha yerdagi universitetlarda ma'ruza tinglashga shoshilgan. U shu tariqa uch yil xorijda hayot kechirgan. Faylasuf lotin, yunon, nemis va yahudiy tilini bilgan.

Mustaqil fikr egasi Skovoroda jangari tabiati, keskin hamda to'g'ri fikr yuritishi tufayli hamma yerda quvg'in va tuhmatga uchragan.

Skovoroda 1759 yilda Xarkov Kollegiumiga o'qituvchilikka taklif etiladi. 10 yil shu dargohda dars beradi. Bu muddat ichida ikki marta ishdan chetlashtiriladi va yana joyiga tiklanadi. Ammo uchinchi martasida olim Kollegiumni butunlay tark etadi. 1769 yildan boshlab Skovoroda darbadarlikda hayot kechiradi. «Modomiki, sevimli Vatanimni hech narsa bilan rozi qilolmas ekanman, loaqal hech kimsaga zararim tegmasligi uchun bor kuchimni ishga solaman...», — deb yozgan edi faylasuf. Skovoroda 25 yillik darbadarlik davrida g'oyat unumli ijod qildi.

Faylasufning quyidagi asarlari ma'lum: «*Nargis*», «*Ilohiy kecha yoxud mangulik haqida*», «*Olam alifbosi*», «*Ezop masallari*», «*Ilohiy qo'shiqlar bog'i*», «*Besh yo'lovchining chinakam hayotiy baxt haqidagi suhbat*», «*Uzuk*».

Skovoroda o'z qo'lyozmalarini yo'lxaltasida olib yurgan. Afsuski, hayotlik chog'ida uning bitta ham qo'lyozmasi chop etilmagan. U o'limidan ikki oy avval Orlov guberniyasiga boradi va shogirdi Kovalinskiy bilan uchrashib, hamma qo'lyozmalarini saqlab qo'yish uchun unga topshiradi.

Skovorodaning qabri ustiga uning vasiyatiga ko'ra quyidagi so'zlar yozib qo'yilgan: «Olam meni qushdek ovlashga urindi, ammo tutolmadi».

* * *

Tabiiy narsalarning hammasi osonlik bilan qo'lga kiritiladi, puch va ortiqcha narsalarga erishish esa mushkuldir.

* * *

Butun olam ikki voqelikdan iborat. Ularning biri zohiriy, ikkinchisi botiniydir. Zohiriysi maxluqot, botiniy voqelik esa Tangridir.

* * *

Jamiki narsalar o'zaro bog'liq holda, reja asosida yaratilgan. Hech bir narsa bu asossiz mavjud bo'lolmaydi.

* * *

Bilish qiyin emas, ko'nikish qiyin.

* * *

Qalb go'zallikni ko'rmay turib seva olmaydi.

* * *

Chohga yoki tubsiz suvga qulagan kimsa qiyinchilik haqida emas, qutilish haqida o'ylashi kerak.

* * *

Hamma fanlarning urug'i inson botinida yashiringan. Inson botini ularning maxfiy manbaidir.

* * *

Tashvishni yoqtirmaydigan kimsalar oddiy va faqirona yashashni o'rganmoqlari darkor.

* * *

Ko'pchilik qo'lidan kelmaydigan ishning amalga oshishiga ishonmaydi.

* * *

Sen faqat bir narsaga: o'zingni anglashga intil. Tangrining boqiy ovozini tinglamay turib, unga qalbingdan joy bera olasanmi? Tangrini tanimay turib, uning ovozini tinglay olasanmi? Tangrini topmay turib, uni taniy olasanmi? O'zingni anglamay, topmay turib, Tangrini topa olasanmi?

* * *

Jismimiz o'z-o'zicha hech qanday harakat qilmaydi. U butkul fikrlarimiz quliga aylangan. Uning sohibi bo'lgan fikr ertayu kech to'xtovsiz harakatda, hayajonda. U goh mulohaza yuritadi, goh maslahat beradi. Nimalarnidir aniqlaydi, nimalargadir majburlaydi. Jismimiz esa boshvoq solingan ho'kiz kabi beixtiyor uning izmiga bo'ysunadi. Shunday qilib, jismimiz emas, balki avvalo fikrimiz insonligimizni belgilaydi.

POL-ANRI GOLBAX (Paul Genrix Ditrix)
(1723-1798)

Frantsuz faylasufi Pol-Anri Golbax Germaniyaning Geydelsteym shahrida savdogar oilasida tug'ildi. U baronlik nasabiga mansub edi. Golbax Leyden dorilfununini tugatib, Frantsiyaga yo'l oldi va Parij shahrida muqim yashab qoldi. Uning Parijdagi Sen-Rosh ko'chasida joylashgan uyi mashhur frantsuz ma'rifatparvarlarining qarorgohi bo'lgan.

Golbaxning quyidagi asarlari ma'lum: «*Nasroniylikning fosh etilishi*» (1761), «*Ijtimoiy tizim*» (1713), «*Tabiiy siyosat*» (1773), «*Tabiiy axloq*» (1770), «*Tabiat tizimi yoxud fikriy olam va ruhiy olam qonunlari haqida*» (1770), «*Tabarruk maraz*» (1768), «*Etokratiya yoki axloqqa asoslangan hukumat*» (1776).

Golbax «*Tabiat tizimi*» asarini do'stlari davrasida vasiyatnoma deb atagan.

Olim o'zi asarlar yozibgina qolmay, o'zi sevgan kitoblarni to'plagan, avaylab saqlagan. Uning shaxsiy kutubxonasida 2777 jild kitob bo'lgan. 1770 yilda Golbaxning «*Tabiat tizimi*», «*Nasroniylikning fosh etilishi*» va «*Tabarruk maraz*» asarlari Parij parlamenti tomonidan yoqishga hukm qilindi, chunki ularda dahriylik ruhidagi fikrlar bor edi. Olimning e'tiqodiga ko'ra, inson tabiatning bir bo'lafi, shuning uchun ham faoliyati tabiat qonunlariga bo'ysunadi. Faylasuf shunga ko'ra insonning biri ikkinchisiga qarama-qarshi turgan, ikki xil mohiyatga ega bo'lgan diniy qarashlarini tanqid qiladi.

* * *

Inson – tabiat mahsuli.

* * *

Inson o'zini tabiatning imtiyozli mavjudoti deb bilishi uchun hech qanday asos yo'q. Zotan, u ham tabiatning boshqa mahsullari kabi beqarorlikka mahkum etilgan. Uning soxta ustunligi zamirida faqat adashish yotadi. Inson o'zi makon etgan yer kurrasi uzra fikran yuksaklikka ko'tarilib ko'rsin-chi. Shunda u odamzotga xuddi boshqa hamma mavjudotlarga qaragandek qaraydi. Har bir daraxt o'ziga xos meva bergani kabi har bir inson ham o'zining alohida quvvatiga xos ravishdagi harakatlari yoki qilmishlari mevasini berayotganini ko'radi. Hamda o'zining o'rnini qayta baholashga undayotgan puch xayolligini inson bir vaqtning o'zida ham Koinot kuzatuvchisi, ham Koinotning bir bo'lafi ekanligi tufayli paydo bo'lganini anglaydi.

* * *

Biz sababi o'zimizga noma'lum bo'lgan, bilimsizligimiz hamda tajribasizligimiz tufayli avvaldan ko'rib bo'lmaydigan narsalarni tasodifiy hodisalar deb ataymiz.

* * *

Jamiyatlar ham tirik organizmlar kabi inqirozlar, aqlsizlik lahzalari, inqiloblar, hayotiy o'zgarishlarni boshidan kechiradi, ular ham tug'iladi, o'sadi, o'ladi, sog'lomlikdan bemorlik sari, bemorlikdan salomatlik sari yuz tutadi va nihoyat, barcha inson zoti kabi bolalik, yoshlik, yetuklik, keksalik bosqichlaridan o'tib, o'limga ro'baro' bo'ladi.

* * *

Mustabid hukmdor hokimiyati doimo xalq vakillari hukmiga itoat etishi hamda o'zlariga ishonch bildirgan odamlarga doimo tobe bo'lishi zarur. Vakillar bu odamlarga nisbatan xo'jayin emas, balki ijro etuvchi, ishonchli shaxslardir.

* * *

Inqiloblar va ijtimoiy bo'hronlar jamiyat uchun kulfat, albatta. Shu bois jamiyat ularni mustaqillik va bardavom farovonlikka erishish yo'lidagi muqarrar, lekin muvaqqat bosqich sifatidagina qo'llashi mumkin.

* * *

Kuch bilan o'rnatilgan hukumat kuch bilan saqlab turiladi.

* * *

Baxtli bo'lmoq uchun davlatmandlikning o'zigina kifoya qilmaydi. Buning uchun boylikdan foydalanishni ham uddalash kerak.

* * *

Bu olamda ro'y bergan eng yirik voqealar asosida yotuvchi istaklar aql ko'zi bilan qaraganda arzimas bo'lib tuyuladi. Ko'pincha axloq xususidagi bahslar, bolalarcha injiqliklar, ixtiloflar, qandaydir vazir yoki xonimning yomon kayfiyati, elchining surbetligi, qaroqchining qo'polligi, noto'g'ri qabul qilingan so'z – mamlakatda urush olovini yoqish uchun kifoya qiladi.

* * *

Erishilgan narsalar ularga sarf etilgan quvvat va xarajatlarni qoplaganini kamdan-kam hollarda ko'rish mumkin. Hukmdorlarning siyosati odatda katta sarf-xarajatlar evaziga mayda narsalarga erishish bilan chegaralanadi.

* * *

Bolaligidanoq o'zining noto'g'ri fikrlari izmida bo'lgan, mutaassiblikka mukkasidan ketgan odamlar ko'zlaridagi jaholat pardasini saqlab qolishni muhim deb hisoblashadi va ularning ko'zini ochishga uringan kishilar bilan kurashishadi. Agar zulmatga o'rganib qolgan ko'zlari bir lahza yorug'likni ko'rgudek bo'lsa, bundan azob chekishadi va g'azab bilan mash'al tutgan kishilarga tashlanishadi.

* * *

Inson baxti uning orzu-istaklari tashqi muhitga qanchalik mos tushishi bilan belgilanadi.

KANT IMMANUIL (1724-1804)

Germaniyalik mutafakkir Immanuil Kant Kyonigsberg shahrida hunarmand usta oilasida tug'ilib o'sdi. U oiladagi 9 nafar farzandning to'rtinchisi bo'lgan. Kant bolalik va o'smirlik chog'larida tez-tez kasalga chalingani sababli nimjon, jizzaki hamda vahimachi edi.

1745 yilda u Kyonigsberg universitetining ilohiyot fakultetini tamomlagan. 1755 yildan to 1797 yilgacha shu yerda metafizika, mantiq, axloqiy falsafa, fizika, riyoziyotdan dars bergan. Umrining oxirigacha bo'ydoq o'tgan. 57 yoshida «Sof tafakkur tanqidi» deb nomlangan asosiy asarini yozib tugallagan.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Osmonning umumiy tabiiy tarixi va nazariyasi*» (1755), «*Mantiq*» (1800), «*Amaliy mantiq tanqidi*» (1788), «*Antropologiya*» (1798). Bular Kantning eng yirik va mashhur asarlari sirasiga kiradi.

Olim shaxsiy hayotida falsafiy masalalar xususida suhbatlashishni xush ko'rmagan. Aftidan, u o'zining tinglashga emas, faqat o'qitishga qobiliyatli ekanini yaxshi anglagan.

Hayotining har bir lahzasi muayyan tartibga solingan faylasuf har kech roppa-rosa soat 10 da uyquga yotgan, tonggi soat 5 da uyg'ongan. U 30 yil davomida bir marta ham bu tartibni buzmagani. Roppa-rosa kechki soat 7 da sayrga chiqqan. Kyonigsbergda yashovchilar Kantga qarab soatlarini tekshirishgan.

* * *

Falsafa sohasini quyidagi savollar bilan chegaralash mumkin:

1. Men nimani bila olaman? 2. Men nima qilmog'im kerak? 3. Men nimaga ishonishim mumkin? 4. Inson nima?

Birinchi savolga metafizika fani, ikkinchisiga axloq, uchinchisiga din va to'rtinchisiga antropologiya javob beradi. Yuqoridagi uch savol oxirgisiga kelib taqaladi.

* * *

Rad etilishdan cho'chimaslik kerak. Boshqa narsadan – seni tushunmasliklaridan ehtiyot bo'l.

* * *

Har bir fan faqat riyoziyot bilan inoqlashgandagina mukammallikka erishadi.

* * *

Jilla qursa, ilohiyot fakultetining: «Falsafa fakulteti – ilohiyot fakultetining oqsochi», — degan mag'rurona da'vosiga qo'shilsa bo'ladi. (Bu o'rinda: «Oqsoch bekasining oldida mash'ala tutib yo'l boshlaydimi yoxud uning ortidan etaklarini ko'tarib yuradimi?» – degan savol ochiq qoladi). Ishqilib falsafa fakultetini yopib, og'zini yumib qo'yishmasa bo'lgani.

* * *

Tashqi xotirjamlik faqat zohiran mavjuddir. Inson tabiatidagi pinhoni shubhalar urug'ini tag-tomiri bilan bartaraf etmoq joiz. Biroq buning uchun biz avvalo bu kurtakka erkinlik va hatto ozuqa berishimiz kerak. Shundagina u nish urib, ko'zga ko'rinadi va uni ildizi bilan yo'qotish mumkin bo'ladi.

* * *

E'tiqodga joy berish uchun bilimlarimni siqishtirishimga to'g'ri keldi.

* * *

Og'zimizdan chiqayotgan hamma so'zlar haqqoniy bo'lmog'i kerak. Ammo bu, biz har qanday haqiqatni ochiq aytishga majburmiz, degani emas.

* * *

O'z botiniy e'tiqodidan voz kechish pastkashlikdir.

* * *

Etika – e'tiqod falsafasi.

* * *

Daholik – o'rgatib ham, o'rganib ham bo'lmaydigan iste'dod mahsuli.

* * *

Iztirob faoliyat istagini uyg'otadi.

* * *

Salomatlik holatidagi mehnatdan keyingi hordiq har qanday jirkanchlik aralashmasidan xoli bo'lgan eng buyuk hissiy lazzatdir.

* * *

Insondagi qulaylikka moyillik hissi hayotda mavjud bo'lgan har qanday yovuzlikdan ham yomonroqdir.

* * *

Fikrlarni emas, fikrlashni o'rgatmoq kerak.

* * *

Chehramizning rangi yolg'on so'zlayotganimizni fosh etadi. Ammo u hamma vaqt ham yolg'onning isboti bo'lib xizmat qilavermaydi. Ko'pincha bizni ayblayotgan kimsaning andishasizligidan ham qizaramiz.

ROBINE JAN BATIST RENE
(1735-1820)

Frantsuz faylasufi Robine Renne shahrida kambag'allashgan dvoryan oilasida tug'ilib o'sdi. Uning otasi parlament matbaachisi bo'lgan. Robine 1760 yili Gollandiyaga ko'chib o'tadi.

1761-1766 yillarda «Tabiat haqida» nomli asari ustida ishlab, uning to'rt jildini nashrga tayyorlaydi.

Robine 1820 yilda Renne shahrida vafot etadi. U o'limi oldidan cherkovning qistovi bilan o'z qarashlaridan voz kechish haqidagi qog'ozga imzo chekadi. Unda quyidagi so'zlar bor edi: «Hazratim M.Leonga ishonib topshirilgan mazkur inkornoma o'limimdan so'ng zudlik bilan e'lon qilinsin. Tangriga o'z fikrlarim, so'zlarim va harakatlarim to'g'risida hisob berishga tayyor holda yoshlik chog'imda bilimsizligim, aqlsizligim va e'tiborsizligim tufayli, shuningdek, inqilob davrida ma'lum sabablarga ko'ra yozilgan bir qancha kitoblarimdagi noto'g'ri, inkorga loyiq fikrlarning hammasidan chin ko'ngildan, oshkora voz kechaman. Hamda Tangridan va odamlardan bosh egib kechirim so'rayman».

* * *

Intiho bilan cheksizlik o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q.

* * *

Cheksizlik biz uchun anglab bo'lmas narsadir. Biz uning xayoliy timsolini yaratishga, unga doir jo'yali g'oya ishlab chiqishga behuda urinamiz. Cheksizlikni tasavvur qilishga ko'maklashuvchi na bir sezgi, na bir raqam, na bir o'lchov mavjud emas. Mohiyatiga ko'ra cheklangan inson ongi uni anglashga ojiz.

* * *

His etmoq anglamoq demakdir.

* * *

Olamda ezgulik va yovuzlikning nisbati teng. Bundan kelib chiqadiki, tabiatda ezgulik va yovuzlik mutanosibligi muhimdir. Bu mutanosiblik tabiat uyg'unligining shartidir.

* * *

Hamma narsa bir-biriga o'zaro yemish bo'lib xizmat qiladi.

* * *

Agar dushmaningiz bo'lsa-yu, siz undan nafratlansangiz, u holda unga rohat-farog'at, ulug'vorlik, ko'plab yosh va go'zal ma'shuqalar, tuganmas boylik, cheksiz hokimiyat tilang. Ana shunda uning kulfatlarga ko'milib qanday halok bo'lishini ko'rasiz.

* * *

Tana ruhga, ruh esa tanaga ta'sir ko'rsatadi.

* * *

Tabiatshunos «nima uchun?» degan savoldan voz kechib, «qanday qilib?» degan savol ustida bosh qotirishi kerak. «Qanday qilib?» degan savol kuzatishlar natijasida paydo bo'ladi. «Nima uchun?» degan savol esa tafakkurimizdan kelib chiqadi va bilimlarimizning tadrijiga bog'liq bo'ladi.

* * *

Hamma narsa faqat zohiran halokatga mahkum. Aslida esa faqat shakl o'zgaradi, xolos.

SHAMFOR NIKOLA SEBASTIAN ROK
(1741-1794)

Frantsuz faylasufi Shamfor klermonlik ruhoniyning farzandi bo'lib, kollejda tarbiya olayotgan chog'idayoq zukkoligi bilan boshqalardan ajralib turardi. Shamfor kollejni bitirgach, abbatlik martabasiga ega bo'lgan, ammo bu uni zarracha quvontirmagan.

Faylasuf muhtojlik nimaligini juda erta anglab yetdi. U 1761 yildan boshlab Kyolnda, keyinroq Parijda aslzoda xonadonlarda o'qituvchilik qilgan. Garchi boshlagan ishi katta ruhoniylilik martabasiga erishish uchun munosib bo'lsa-da, Shamfor yozuvchilikni ma'qul ko'rgan.

U bitgan qasidalar, quvnoq qissalar, fojia asarlar aslzodalar jamiyatiga yo'l ochdi: Frantsiya qiroli va qirolichasining iltifotiga ko'ra, unga maosh tayinlandi. Shahzoda esa Shamforgia kotiblik lavozimini taklif etdi. 1781 yilda Shamfor Frantsiya akademiyasiga a'zo bo'ldi. Bora-bora kiborlar jamiyatining chin vakiliga aylandi. Saroyning e'tiborli kishilari faylasufga hurmat bilan qarashgan.

Shamforning baxtli, g'am-tashvishsiz hayoti uzoq cho'zilmaydi. Frantsiya inqilobining ta'siri uni ham chetlab o'tmadi.

Na muayyan tartibga ega jamiyat, na o'z qarashlari va yumushiga ega bo'lgan odamlar o'tkir aql sohibi Shamforni inqirozdan asray olishdi.

Hurfikrligi va teran kinoyalari Shamforning ishsiz qolishiga sabab bo'lib, turma ostonasiga yetaklab keldi. U og'ir yaralanib halok bo'lgani tufayligina ikkinchi marta qamalishdan qutulib qoldi. Shamforning asosiy asari *«Hikmatlar va fikrlar, dono iboralar va latifalar»* deb nomlanadi.

* * *

Agar odamlar o'zlarida ezgulikka muhabbat va maqtovga loqaydlik, mehnatga tashnalik va shuhratga beparvolik kabi qarama-qarshi sifatlarni jamlay olganlarida juda yaxshi bo'lardi.

* * *

Jiddiy ishlar chog'ida odamlar o'zlarini qanday lozim bo'lsa, shunday tutadilar. Mayda ishlarda esa ularning asl qiyofasi ko'rinib qoladi.

* * *

Tarbiya ikki narsaga: axloqqa va mulohazakorlikka tayanmog'i kerak. Axloq ezgulikka tirkak bo'lsa, mulohazakorlik yomonlikdan asraydi. Agar siz faqat axloqqa suyansangiz, anqov va jafokashlarni, faqat mulohazakorlikka tayansangiz, o'ziga pishiq xudbinlarni tarbiyalab yetishtirasiz.

* * *

Ezgu ishimiz uchun mukofotlash asnosida savobni bizdan tortib olishadi.

* * *

Biz ko'pchilik orasida emas, yolg'izlikda baxtiyorroqmiz. Buning boisi tanholikda jonsiz narsalar haqida, odamlar orasida esa ular to'g'risida o'ylaganimizdadir, balki?

* * *

Haddan ortiq yuksak fazilatlar ham ba'zan insonni jamiyat uchun yaroqsiz holga keltirib qo'yadi. Zotan, bozorga ham katta oltin yombi bilan bormaydilar. U yerda tanga, ayniqsa, mayda chaqalar kerak bo'ladi.

* * *

Yomonligi bilan jamiyatni bezdirgan odamni tuzatish arzirli ishmi? Buning o'rniga unga duch kelgan odamlardagi ko'ngil siniqligini davolash osonroq emasmi?

* * *

Olijanoblik — oliyhimmat qalbning hamdardligidan o'zga narsa emas.

* * *

Donishmandlarga nisbatan tentaklar ko'p. Va hatto donishmandlarning o'zida ham donolikka nisbatan tentaklik mo'lroqdir.

* * *

O'z dushmanlaridan nafratlanish uchun insonning aqli yetarli bo'lishi kerak.

* * *

Tabiat shunday yo'l tutganki, xomxayollik nafaqat telbalarga, balki donishmandlarga ham xosdir. Aks holda, donishmandlar o'z donoligidan qattiq aziyat chekkan bo'lishardi.

* * *

Biz atrofdagilarga kulgili ko'rinmasligimiz uchun qancha aql kerakligini hatto tasavvur ham etolmaymiz.

* * *

Aqlli, ammo kuchli fe'l-atvorga ega bo'lmagan odamga qiyin.

* * *

Kambag'al, ammo erkin odam o'z ehtiyoji uchun faqat o'ziga-o'zi yugurdaklik qiladi. Badavlat, ammo qaram odam esa o'zga odamga va hatto bir yo'la bir necha kishiga yugurdak bo'ladi.

LIXTENBERG GEORG KRISTOF
(1742-1799)

Nemis faylasufi, tabiiyotshunos olim, san'at bilimdoni Lixtenberg ruhoniy oilasida 17-farzand bo'lib dunyoga keldi. O'shanda uning atigi 4 nafar opasi hayot bo'lgan, xolos. 9 yoshida Georg otasidan judo bo'ldi.

O'zi ketma-ket raxit xastaligi tufayli bukir bo'lib qolgan.

U dastlab Darishtadt gimnaziyasida o'qidi. Keyin yangi ochilgan Gyottingen universitetida fizika, riyoziyot va falakiyotshunoslikdan tahsil oldi.

Lixtenberg ko'plab falsafiy hikmatlar muallifi. Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Fiziognomika haqida*» (1778 yil), «8» raqamli nutq...», «*Hikmatlar*».

* * *

Shunisi juda achinarliki, odamlarning yovuzlikni kamaytirishga bo'lgan intilishi juda ko'p yovuzliklarni keltirib chiqaradi.

* * *

Har kuni ko'kka iltijo qilib shunday oliy baxt tilayman: faqat aqlli hamda olijanob odamlargina bilim va qudratda mendan o'zib ketsinlar.

* * *

Aftidan, hech kimning baxti to'kis emasligini yetarlicha yaqqol tasavvur etishning o'zi ham to'kis baxtga yetishmoqning yaqin yo'lidir.

* * *

Insonning o'z irodasiga qarshi yashashi ayanchli. Istakka qarshi ravishda barhayot qolish esa undan ham dahshatliroqdir.

* * *

Hamdardlik ahamiyatsiz sadoqatdir.

* * *

Inson fe'l-atvorini to'g'riroq tushunish uchun boshqa vositalar bo'lmaganda uni ranjitadigan hazildan foydalanish mumkin.

* * *

Ko'pchilik xatolardan qochishni emas, ulardan afsuslanishni ezgulik deb hisoblaydi.

* * *

O'ziga bino qo'ygan odamning ustunligi shundaki, uning raqiblari oz bo'ladi.

* * *

Qullarcha xatti-harakat faqat qullarning o'zigagina xos emas.

* * *

Inson haqida o'ta murakkab tasavvurda bo'lma, balki oddiygina mulohaza yurit. Uni o'ta yaxshi yoki o'ta yomon deb hisoblama.

* * *

Birovni qoralashdan oldin doimo uni oqlash imkoni bor-yo'qligini o'ylash kerak.

* * *

Albatta, men: «Hamma narsa o'zgacha bo'lsa yaxshiroq bo'ladi», — deya olmayman. Ammo shuni tasdiqlaymanki, hamma narsa yaxshiroq bo'lishi uchun hammasi o'zgacha bo'lmog'i joiz.

* * *

Ahmoqni donoga aylantirish qo'rg'oshinni oltinga aylantirish singari mushkul ishdir.

* * *

«Olim» so'zi zamirida ba'zan faqat bir narsa – ko'p narsaga o'rgatilgan, ammo o'zi hech narsa uqmagan odam to'g'risidagi tushuncha yotadi.

* * *

Hamma narsadan kamida bir marta shubhalan. Hatto «ikki karra ikki – to'rt» degan oddiy haqiqat ham bundan xoli bo'lmasligi mumkin.

* * *

Baxtsizligimizning umumiy manbai shundaki, biz narsalarni qanday qabul qilsak, ular haqiqatan ham shundayligiga ishonamiz.

* * *

Biz shunday olamda yashaymizki, bitta ahmoq ko'plab ahmoqlarni, bitta donishmand esa juda oz donolarni yaratadi.

* * *

Shubha hushyorlikka teng bo'lmog'i joiz. Aks holda u xatarli tus oladi.

* * *

Odamlar ko'pincha din yo'lida urush boshlashlari, ammo diniy qoidalarga kamdan-kam hollarda amal qilishlari hayratlanarli emasmi?

* * *

O'zimizga ma'lum zaifliklarimiz bizga zarar yetkazmaydi.

* * *

Odamlardan o'z istagimiz darajasida emas, balki ularning imkoniyatlari darajasida yordam so'rashimiz joiz.

* * *

Donolikka ilk qadam – hamma narsaga hujum qilishdan, so'nggi qadam esa – hamma narsani boshdan kechirishdan iborat.

* * *

Yangi narsani ko'rish uchun qandaydir yangi narsa yaratish zarur.

* * *

Nima bo'lganda ham, baribir, qabr taqdir zarbalariga qarshi eng a'lo qal'adir.

IOGANN VOLFGANG GYOTE
(1749-1832)

Nemis faylasufi Iogann Volfgang Gyote Frankfurt shahrida tug'ilib o'sdi. U 17 yoshida huquqni o'rganish maqsadida Leyptsig shahriga jo'naydi. Keyin Stasburgda tahsil oladi. 21 yoshida Iogann Gotfrid Gerder (1744-1803) bilan uchrashadi.

1775 yilning 7 noyabrida yosh daho Gyote gertsog Karl Avgust taklifiga binoan Veymarga keladi. U gertsogning maxfiy maslahatchisi lavozimini ado etib, ma'muriy boshqaruv san'atiga doir mo'jizalarni namoyish etishga muvaffaq bo'ladi. Qisqa vaqt ichida mukammal tartib-intizom o'rnatib, davlat xazinasini boyitadi.

Gyote bashoratchilik qobiliyatiga ham ega edi. U ko'p voqealarni oldindan aytib bergan va hech qachon adashmagan. Gyotening tabiatida beqarorlik, jizzakilik, yengiltaklik kabi xususiyatlar ham bo'lganidan atrofdagilar uni badfe'l odam deb hisoblashgan.

Gyote 3000 dan ziyod she'rlar muallifi. Uning Veymarda chop etilgan asarlar to'plami 143 jilddan iborat. Quyida ularning eng asosiylarini sanab o'tamiz:

«Tavrida ifigeniyasi» (1787), «Rim elegiyalari» (1788), «Torkvato Tasso» (1796), «Nabotot evrilishi» (1790), «Faust» (1808), «Sehri sibizg'a», «Rang haqida ta'limot».

1797-1817 yillarda Gyote Veymar teatrini boshqargan. 1794 yili Iogann Fridrix Shiller (1759-1805) bilan tanishgan. 1808 yilda Napoleon bilan uchrashgan. Gyote og'ir sil xastaligi bilan og'rikan. Shunday vaqtlar bo'lganki, tomog'idan qon quyulib kelgan, ammo shunga qaramay, u 83 yillik umrini mutlaqo sog'lom odamdek yashab o'tgan. Salomatligini mustahkamlash va tabiatidagi nuqsonlarni yengishda yuksak irodasini, sabot-matonatini namoyish etib, zamondoshlarini hayratga solgan.

Gyote haqidagi ma'lumotlarning bizga to'laligicha yetib kelishida uning xonadonida yordamchi-kotib bo'lib ishlagan yosh adabiyotshunos Iogann Peter Ekkermanning xizmatlari katta.

Manbalarga ko'ra, Gyote qo'l urmagan kasb bo'lmagan: u portretnavis, manzaranavis rassom, haykaltarosh, me'mor, tanqidchi, xotiranavis, publitsist, aktyor, rejissyor, teatr direktori, muqovachi, zargar, kimyogar, anatom, botanik, fizik, geolog, optik, faylasuf, falakshunos, muarrix, san'atshunos, davlat arbobi, moliyachi, kutubxona mudiri ham bo'lgan.

* * *

Insonning tavba-tazarruga bo'lgan ehtiyoji hech qachon yo'qolmaydi.

* * *

Mayda odamlar orasida maydalashasan. Katta odamlar orasida esa o'zing ham o'sasan.

* * *

Inson kurashchi demakdir.

* * *

Yashashga va erkinlikka har kuni ular uchun kurashuvchi odamgina loyiqdir.

* * *

O'zim to'g'rimdagi bilimsizligim lahza sayin oshib bormoqda.

* * *

Aytishlaricha, ikki qarama-qarshi fikr orasida haqiqat yotar emish. Aslo bunday emas, ularning

orasida muammo yotadi.

* * *

Nafrat faol norozilik tuyg'usi, hasad esa, aksincha, sust norozilik hissidir. Shu bois hasadning qisqa fursatda nafratga aylanishidan hayratlanmaslik kerak.

* * *

Hammaga birdek yoqish istagi eng kulgili istakdir.

* * *

Chorak soat davomida tovlanib turgan kamalakni payqamay qo'yadilar.

* * *

Aql bilan muhabbat o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q!

* * *

Yaxshilikni yo'qotish – kam yo'qotish, nomusni yo'qotish – ko'p yo'qotish, mardlikni yo'qotish – hamma narsani boy berish demakdir.

* * *

Yashash uchun g'alaba qozonishni o'rgan.

* * *

Dadil fikrlar shashka o'yinidagi oldingi qator donalari vazifasini bajaradi: ular halok bo'lsa-da, g'alabani ta'minlaydi.

* * *

Vaqt nafaqat odamlar, balki yodgorliklar ustidan ham hukmronlik qiladi.

* * *

Inson uchun faqat birgina baxtsizlik mavjud. U ham bo'lsa, hayotga hech bir foydasi tegmaydigan yoki mehnatdan chalg'itadigan g'oya bilan band bo'lish.

* * *

Hamma narsani zudlik bilan qaytadan boshlash istagi insonning o'ziga xos xususiyatidir.

* * *

Har bir faoliyatni u uzoq davom etishi va hatto orzuga, hayot tarziga aylanishi kerak bo'lgan taqdirda ham bayram bilan boshlamaslik joiz. Faqat eson-omon nihoyasiga yetkazilgan ishnigina bayram qiling. Ishni tantana bilan boshlash ishtiyoqimizni oshiruvchi va keyingi sa'y-harakatlarimizda yo'ldosh bo'luvchi g'ayrat hamda kuch-quvvatimizni so'ndiradi.

* * *

Eng qiyin narsa nima? Bu siz uchun eng oson tuyuladigan ish: ya'ni shundoqqina ko'z oldingizda turgan narsalarni ko'rishdir.

IOGANN GOTTLIB FIXTE
(1762-1814)

Fixte Germaniyaning Rammenau shahrida istiqomat qiluvchi kambag'al hunarmand oilasida dunyoga kelgan. U tasodif tufayligina savod chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgan. Miltits ismli baron undagi qobiliyatni sezib, homiylik qilgan.

1774 yilda Fixte Shulpfortdagi maktabga boradi. Biroq baxtga qarshi shu yili uning homiysi hayotdan ko'z yumadi. Fixte muhtojlik tufayli o'qishni tashlashga majbur bo'ladi va xonadonlarda muallimlik qila boshlaydi. Shu bilan birga Leyptsig, Yen, Vittenberg shahrida ilohiyot va huquqdan ma'ruzalar tinglaydi.

1790 yilda bir talabaga Kant falsafasidan ta'lim berish asnosida kutilmaganda o'zining ham fikri tiniqlashib, qarashlari o'zgaradi. Taqdirni qarangki, ko'p fursat o'tmay, Fixte Kant bilan uchrashib unga o'zining «Yangilikning atroflicha tanqidi» deb nomlangan ilk asarini taqdim etishga muvaffaq bo'ladi. Kant esa kutilmaganda yosh muxlisiga xayrixohlik ko'rsatib, bu asarni nashr etish uchun tavsiyanoma beradi hamda Dantsigda xonadon o'qituvchisi bo'lib ishga joylashishida yordam ko'rsatadi.

Kantning tavsiyasi bilan chop etilgan asari Fixtega katta shuhrat keltiradi. 1794 yilda u Yen universitetining professori bo'ladi. Bu lavozimga Fixte o'sha vaqtda Sakson Veymar gertsogligida vazir bo'lib ishlayotgan Gyotening tavsiyasiga ko'ra o'tkazilgan edi. 1798 yilda Fixte o'zini asossiz ravishda g'oyaviy o'zboshimchalikda ayblaganlarga norozilik sifatida universitetni tark etadi. 1810 yilda u Berlinda yangi tashkil etilgan Oliy maktabning birinchi rektori etib saylanadi.

Fixte 1814 yili ichterlama xastaligi tufayli vafot etdi. Uning qabriga o'rnatilgan yodgorlikka injildan olingan quyidagi go'zal so'zlar bitilgan: «Ustozlar samo yoritgichi kabi yog'du sochaveradilar, ezgulik yo'lini ko'rsatuvchilar yulduzlarga o'xshab mudom va mangu charaqlab turaveradilar».

Faylasufning hayoti haqida uning o'g'li Immanuel German Fixte o'z xotiralarida yozib qoldirgan.

Fixtening to'la asarlari to'plami 8 jildidan iborat bo'lib, undan quyidagi asarlar o'rin olgan:

«Axloqiylik haqidagi ta'limot tizimi» (1794), «Olimning vazifalari to'g'risida ma'ruzalar» (1794), «Umumiy ilmi donish asoslari» (1794-1795), «Ilmi donish yoki falsafa deb ataluvchi tushuncha to'g'risida», «Tilga qobiliyat va tilning kelib chiqishi to'g'risida» (1795), «Tabiiy huquqning ilmi donish tamoyillariga muvofiq asoslari» (1797), «Keng ommaga eng yangi falsafaning asl mohiyati haqidagi quyosh kabi yorqin xabar» (1800), «Yopiq savdo davlati» (1800), «Yangi falsafiy tamoyillarning ilmi donish nuqtai nazaridan tarixi va tanqidi» (1830).

Fixtening qarashlari o'ziga xos va favqulodda sermahsuldir. Uning fikricha, Alloh yaratgan olam ichra yana bir olam – inson olami mavjud. Uni inson yaratgan. Aslini olganda bizni o'rab turgan olamda odamlar qo'li bilan yaratilgan narsalar bisyor. Ular zamondoshlarimiz, ajdodlarimiz mahsulidir. Biz bu mahsullarni so'zda ifoda etamiz, fikrlar vositasida o'ylaymiz. Ajdodlardan meros qolgan muammolarni muhokama qilamiz. Ular nom qo'ygan va oydinlashtirgan narsalarni ko'ramiz. Ular qoldirgan turmush tarzi asosida yashaymiz. Inson oyog'i yetmagan go'shasi yo'q tabiatning qo'ynida kun kechiramiz. Hamma narsaning tarxi buzilgan, hamma narsaga ta'sir o'tkazilgan, hamma narsa o'zgartirilgan. Fixte ana shunday xulosalar bilan olamni o'rganish va anglashdagi yangicha, dadil tashabbuslarga yo'l ochib berdi.

* * *

Inson o'zi burchli bo'lgan hamma ishni bajarishga qodir.

* * *

O'zimdanda tashqaridagi narsalarni o'zgartirmaganim uchun o'zimdakilarni o'zgartirishga qaror qildim. Falsafaga, aynan Kant falsafasiga o'zimni urdim.

* * *

Harakat qilmoq! Harakat qilmoq! Biz shuning uchun mavjudmiz.

* * *

O'z-o'zingni idrok et, atrofingni o'rab turgan hamma narsadan nigohingni uz va botiningga boq. Bu falsafaning o'z shogirdiga qo'yadigan birinchi talabidir. Bunda gap sendan tashqaridagi emas, balki faqat sendagi narsalar haqida boryapti.

* * *

Har qanday voqelik ta'sirchanlikdir, hamma ta'sirchanlik voqelikdir.

* * *

Tabiat odamlarni erkinlik, ya'ni faoliyat uchun yaratdi.

* * *

Biz bilganimiz uchun harakat qilmaymiz, balki harakat uchun yaratilganimiz tufayli bilamiz.

* * *

Inson zotiga mansub odamlar bir-birlariga o'xshamaydilar. Ularning o'xshash tomoni bitta. U ham bo'lsa, barchaning pirovard maqsadi – mukammallik.

* * *

... Va mana, vaqt oqimida qachonlardir mavjud bo'lgan ilmning siniq parchalari suzib yuribdi. Siz ularning bebaho ekanini eshitgansiz. Quringiz yetganicha ilm siniqlarini bu oqimdan tutib olasiz-da, qiziquvchilarga ko'rsatasiz. Siz bu bo'laklarni sindirib, ezib yoki bexosdan shaklini buzib yubormaslik uchun va beshikast holda avlodlaringizga, avlodlaringiz esa o'z avlodlariga qoldirishi uchun, ular esa o'z navbatida qiziquvchan nasllarga ko'rsatishi uchun asrab-avaylaysiz. Goho ularni silab-siypab tozalaysiz.

Men sizning huzuringizda paydo bo'ldim. Va siz lutf ko'rsatib, meni o'zingizga do'st sanadingiz. Siz menga do'stlarcha yordam ko'rsatishga urindingiz. Ko'nglingiz meni rom etishni, ogohlantirishni, maslahat berishni tilardi... Siz avvaliga men bayon etgan narsalarni tarix, Kant oqimidagi bo'laklar deb hisobladingiz. Va ularni o'zingizdagi kolleksiya bilan taqqoslashga jazm etdingiz. Bundan hech bir ish chiqmagach, ularni hayotiy tajriba oqimidagi parchalar deb hisobladingiz. Men ne demay, qanday dalillar bilan ishontirishga urinmay va qanchalar tantanavor ta'kidlamay, qay yo'sinda qarshilik ko'rsatmay, baribir, siz mening ilmiy qoidalarimni tajribaviy qoidalarga, mushohadalarimni idrok mahsuliga, falsafamni psixologiyaga tenglashtirishdan voz kechmadingiz...

... Shunday qilib, siz kolleksiyangizdagi har biri o'zicha mavjud bo'lgan bo'laklarni bir butun deb hisobladingiz. Har birini alohida holda xotirada saqlash mumkin deb o'yladingiz. Biroq bu alohida parchalar siz qamrab olgan holatda biri ikkinchisiga to'g'ri kelmas, yopishmasdi. Shunda shovqin ko'tardingiz: «Ziddiyat!» Bunday holat sizda izchil sun'iy bayon to'g'risida hech qanday tushunchaning yo'qligi, sizga faqat donolar hikmatlarini jamlashgina ma'lumligi tufayli ro'y berdi.

GEORG VILGELM FRIDRIX GEGEL
(1770-1831)

Nemis faylasufi Gegel Vyurtemberg knyazligining poytaxti Shtutgart shahrida tug'ilgan. Uning otasi xazinaxona kotibi bo'lib xizmat qilgan.

Gegel to'liq universitet ta'limini olgan.

Ilohiyotshunoslik fanlari nomzodi va falsafa magistri darajasiga ega bo'lgan. 1793 yildan 1800 yilgacha xonadonlarda muallimlik va tarbiyachilik qilgan. 1801 yilda Yen shahriga keladi va mahalliy universitetda falsafadan dars beradi.

Gegel Arastu zamonidan buyon yashab kelayotgan mantiq ilmi an'alarini birinchilardan bo'lib qayta ko'rib chiqdi hamda falsafa tarixidagi eng dadil tamoyilni ilgari surdi. Uning mazmuni shunday: «Qarama-qarshilik – haqiqat mezoni. Qarama-qarshilikning yo'qligi esa –xatolar mezoni».

Gegel 61 yoshida to'satdan vaboga chalinib hayotdan ko'z yumdi.

Gegelning quyidagi asarlari ma'lum: «*Xalq dini va nasroniylik*» (1793), «*Fixte va Shelling tizimlari o'rtasidagi tafovut*» (1801), «*Mantiq ilmi*» (1812-1816), «*Falsafiy ilmlar qomusi*» (1817), «*Huquq falsafasi asoslari*» (1821), «*Huquq falsafasi*» (1826).

Gegelning shogirdlari tomonidan uning ma'ruzalari, rejaları, qoramaları hamda chizgilari orasidan tanlab olingan asarlari quyidagicha nomlanadi: «*Falsafa tarixiga oid ma'ruzalar*», «*Tarix falsafasiga doir ma'ruzalar*», «*Estetikaga oid ma'ruzalar*», «*Diniy falsafaga doir ma'ruzalar*».

* * *

Falsafa va din umumiy mazmun, ehtiyoj va manfaatlarga egadir.

* * *

Din umuman inson ongining eng yuksak va so'nggi sohasidir. U shunday sohaki, inson unga mutlaq haqiqat olamiga kirgan kabi qadam qo'yadi.

* * *

Teran aql va ajoyib fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan odamlar ko'pincha yomon o'yinchi bo'lib chiqadilar. Bu ularni o'yinlar qiziqtirmasligi bilan emas, balki ularning fikrlash qobiliyati hayotning qoidalarini qo'llash hadisini yaxshi egallamagani bilan izohlanadi.

* * *

O'qib bilmoq boshqalarning fikri to'g'ri ekanligini tushunmoqdir.

* * *

Harakat inson qiyofasini ochib beruvchi eng aniq vositadir. Inson qanday harakat qilsa, o'shandaydir.

* * *

Dunyoga aql ko'zi bilan boqqan odamga dunyo ham oqilona qaraydi.

* * *

Nutq hayratlanarli darajada qudratli vositadir. Ammo undan foydalanish uchun aql sohibi bo'lish lozim.

* * *

Erkin odam hasadgo'ylik qilmaydi, u buyuklik va yuksaklikni sidqidildan tan oladi hamda ularning

mavjudligidan quvonadi.

* * *

Chin xushmuomalalikka aynan burch sifatida qaramoq joiz. Umuman, biz o'zgalarga iltifotli bo'lmog'imiz kerak.

* * *

Insonning burchlari to'rt turga bo'linadi.

1) O'z oldidagi burchi. 2) Oilasi oldidagi burchi. 3) Davlat oldidagi burchi. 4) O'zga odamlar oldidagi burchi.

* * *

Or-nomus tamoyillarining asosiy qoidalaridan biri shundan iboratki, har bir odam kim bo'lishidan qat'i nazar, o'z xatti-harakati bilan o'zgalar undan ustun bo'lishiga yo'l qo'ymasligi joiz.

* * *

Inson o'ziga xo'jayin bo'lmas ekan, tabiatga ham egalik qilolmaydi.

* * *

Inson bilim tufayligina barhayotdir. Bilim, tafakkur inson hayoti, barhayotligi negizidir.

* * *

Shiddat bilan tanazzulga yaqinlashib borayotgan xalqning taqdirini faqat dahogina saqlab qolishi mumkin.

* * *

Haqiqatga qalb ko'zi bilan boqmoq joiz. Tandagi ko'z bilan uni ko'rib bo'lmaydi.

* * *

O'rni kelganda haqiqatni aytmalik yaxshi emas. Bu narsa o'zingni ham, o'zgalarni ham tahqirlash demakdir. Biroq layoqat yoki huquq bo'lmaganda haqiqatni aytmagan ma'qul.

* * *

Oqilona maqsadga erishish uchun intiluvchi tirishqoq odamga irodaviy qudrat qanchalar zarur bo'lsa, qaysarlik shunchalar nomaqbuldir.

* * *

Men ko'plab ajoyib fanlarni bilaman, ammo falsafadan ajoyibrog'ini topolmadim.

STENDAL
(1783-1842)

Frantsuz adibi, faylasuf va insoniy ehtiroslar nazariyotchisi Stendal Frantsiyaning Grenbi shahrida tugʻilib oʻsdi. Uning haqiqiy ismi Anri-Mari Beyl edi. Stendal 1800-1812 yillarda Bonapart qoʻshinida xizmat qilgan. Borodino janglarining guvohi boʻlgan.

Bonapart inqirozga uchragandan keyin Italiyaga joʻnab ketadi. 1821 yilda esa yana Frantsiyaga qaytadi.

1831 yilda Frantsiya konsuli sifatida Italiyaning Chivitavekky shahriga koʻchib oʻtadi. Uning birinchi asari «*Rim, Neapol va Frantsiya*» (1817) deb nomlangan.

Zamondosh odamlarning sevishga qodir emasligi – Stendal romanlarining yetakchi mavzusi edi.

Uning quyidagi asarlari maʼlum: «*Italiya tasviriy sanʼati tarixi*» (1817), «*Sevgi haqida*» (1822), «*Armans yoki 1827 yildagi Parij salonidan lavhalar*» (1827) (Stendalning mazkur birinchi romani eʼtiborsiz qolgan), «*Qizil va qora*» (1831), «*Lyusen Leven*» («*Qizil va oq*») (1836), «*Parma ibodatxonasi*».

Stendal 1842 yilda «*Lamel*» nomli soʻnggi romanini yozib tugatolmay miyasiga qon quyilishi oqibatida vafot etdi.

Stendalning «*Sevgi haqida*» nomli asari yetarli muvaffaqiyat qozonmagan boʻlsa-da, muallif tomonidan uzoq yillar mobaynida yigʻilgan sevgining oʻziga xos jihatlari toʻgʻrisidagi fikrlar hamon oʻz qimmatini yoʻqotmagan.

* * *

Boy berilgan narsa toʻgʻrisidagi xotira kelajakdan kutishimiz mumkin boʻlgan narsadan doim ustun turadi.

* * *

Askar kasalxona toʻgʻrisida oʻylamagani kabi yozuvchi ham tanqid haqida oʻylamasligi kerak.

* * *

Sabr-toqat hamda gʻazabni jilovlay olish qobiliyatidan mahrum kishini siyosatchi deb boʻlmaydi.

* * *

Tuygʻular olamida faqat birgina qonun – oʻzing uchun sevimli odamga baxt ato etmoq qonuni hukmronidir.

* * *

Doʻst uchun oʻzni har kuni va pinhona qurbon qilmoq muayyan bir vaziyatda uning uchun jon fido etmoqlikdan aʼloroqdir.

* * *

Dunyoda ikki baxtsizlik bor: ehtirosning qondirilmay qolishi va haddan ortiq gʻam-anduh chekish.

* * *

Goʻzallik – baxt haqidagi bir vaʼda, xolos.

* * *

Husn sevgining paydo boʻlishida peshlavha kabi zarurdir.

* * *

San'at uchun biroz g'amgin va yetarli darajada baxtsiz odamlar kerak.

* * *

Umri davomida faqat bir marta sevganlarni yengil-elpi odamlar deb hisoblayman. Ularning sadoqati, doimiyligi – shunchaki odat yoki tasavvurning yo'qligi belgisi, xolos.

SEVGI TAJRIBASI TO'G'RISIDA

... Men yuksak ehtirosdan xolis bo'lishga va sovuqqon faylasuf sifatida erkin fikr yuritishga harakat qilaman. Quyida sevgi deb atalmish dard bosqichlari vijdonan va aniq tasvir etilgan:

- 1) sevgi-ehtiros;
- 2) sevgi-mayl.

Sevgi-ehtiros bizni manfaatlarimizni qurbon qilishga majburlagan bir paytda, sevgi-mayl bunga moslashishga undaydi;

- 3) jismoniy sevgi;

Insonning fe'l-atvori qanchalik sovuq va quruq bo'lmasin, u 16 yoshida shu yo'lga qadam qo'yadi;

- 4) sevgi shuhratparastlik.

Tark etilgan oshiq manmanlik va g'amginlik alamini tortadi, romanlarda tasvirlangan timsollar uni hayajonga soladi va u o'zini sog'inch o'rtayotgan oshiq deb biladi. Chunki shuhratparastlik doimo yuksak ehtiros bo'lib ko'rinishga ishtiyoqmanddir.

* * *

Sevgi! Sen bizni bu dunyodagi qanday telbaliklardan zavqlanishga majbur etasan-a?!

* * *

Zamin bo'ylab yoyilgan har qanday sevgi ayni bir qonuniyatga amal qilgan holda tug'iladi, yashaydi va o'ladi.

* * *

Ishq bezgakka o'xshaydi, u irodaga bog'liq bo'lmagan tarzda paydo bo'ladi va so'nadi.

* * *

Men qalb tubida ro'y berayotgan narsalar to'g'risida so'zlashni istayman.

ARTUR SHOPENGAUER
(1788-1860)

Olmon faylasufi Artur Shopengauer o'ziga to'q savdogar oilasida dunyoga keldi. U avval tijorat, tibbiyotdan saboq olib, keyin falsafani o'rgana boshladi. 1809 yildan boshlab Germaniyadagi eng mashhur Gettingen dorilfununida o'qidi. Tibbiyot, fizika, zoologiya, falakiyotshunoslik, tabiiy tarix, psixologiya, mantiq, inson miyasi anatomiyasi fanlarini o'rgandi. 1811 yildan esa Berlin dorilfununida Fixte hamda Shleyermaxer ma'ruzalarini tinglab, falsafadan saboq oldi.

Shopengauerda yoshligidanoq tushkunlik kayfiyati shakllana boshlagan. «Hayot – juda shubhali narsa va men umrimni u haqda fikrlash uchun bag'ishlashga qaror qildim», – deb yozgandi faylasuf o'zining hayotiy maslagi to'g'risida. Shopengauerning o'ziga ishonchi juda yuksak bo'lgan.

U keksaygan chog'ida ham xasisligi, so'zlarining keskinligi va sabrsizligi bilan shuhrat qozongan.

Hamkasblarining ta'kidlashicha, Shopengauer o'ta sershubha odam bo'lgan. Doimo atrofida gilar go'yoki undan nimanidir yashirib, unga qarshi fitna uyushtirayotganidan gumonsirab yurgan.

Shopengauerning Berlin dorilfununidagi dotsentlik faoliyati uzoq davom etmagan. Chunki u o'z ma'ruzalarida boshqa faylasuflarni tahqirlab yodga olar yoki ularni umuman tilga olmasdi.

1825 yilda Shopengauer o'qituvchilikni tashlab, Frankfurt-Mayn shahriga ko'chib boradi va hayotining ko'p qismini shu yerda o'tkazadi. U ingliz, frantsuz, italyan va ispan tillarini mukammal bilgan.

Shopengauer 30 yoshida «Olam iroda va tasavvur sifatida» deb nomlangan eng mashhur asarini yozgan.

U birinchi bo'lib «ruhiy halovat» atamasini qo'llagan. «Eng oliy darajadagi turfa va davomiy huzur-halovat ruhiy halovatdir...» deb yozgandi faylasuf.

Shopengauer kunning asosiy qismini ikki xonali uyidagi ish bo'lmasida o'tkazgan. Mutolaa – uning eng sevimli mashg'uloti edi.

Faylasuf bir umr bo'ydoq o'tgan. U yuqumli kasallik tufayli vafot etishdan o'lgudek qo'rqqan. Shunday xavfni sezishi bilan darhol turar joyini almashtirgan.

Shopengauerning quyidagi asarlari ma'lum:

«Ko'z va gullar to'g'risida» (1816), «Olam iroda va tasavvur sifatida» (1819), «Axloqning asosi» (1841), «Etikaning ikki asosiy muammosi» (1841), «Din haqida» (1851), «Parerga va Paramipomenon» (1851), «Sevgi metafizikasi». Bu asar ikki jildan iborat bo'lib, «Parerga» – lotincha «Qo'shimcha asarlar» degan ma'noni anglatadi. Shopengauerning mashhur «Turmush hikmatlari» to'plami ham ana shu kitobga kiritilgan.

Artur Shopengauer 1860 yilda vafot etdi. O'lim to'shagida yotgan faylasufdan do'stlari qaerga dafn etish to'g'risida so'raganlarida, u: «Menga baribir. Ular meni izlab topishadi», deb javob bergan ekan.

* * *

Falsafa menga hech nima bermadi, biroq u juda ko'p narsalarni saqlab qola oldi.

* * *

Falsafaning boshlanishi hayronlikdan emas, balki hayrat va qayg'udandir.

* * *

Agar tafakkur yo`q qilinsa yoki barcha boshchanoqlardagi miya olib tashlansa, butun olam barham topadi. Buni hazil deb qabul qilmasligingizni iltimos qilaman. Men jiddiy gapirayapman. Chunki olam faqatgina bizning (barcha jonivorlarning) tasavvurimiz sifatida mavjuddir, xolos. Bu tasavvurlardan tashqari olam yo`q.

* * *

E`tiqod va bilim – tarozining ikki pallasi: biri qancha baland bo`lsa, ikkinchisi shuncha pastdir.

* * *

Falsafaning shu topgacha muvaffaqiyatsizlikka uchrab kelayotganining sababi shundaki, uni san`at yo`lidan emas, ilm yo`lidan izlaydilar. Faylasuf falsafa ilm emas, san`at ekanligini hech qachon unutmasligi kerak.

* * *

Mukammal davlatga asos solish uchun eng avvalo shunday mavjudotlarni yaratish kerakki, toki ular hamma yerda va har doim o`z manfaatlarini jamiyat farovonligi yo`lida qurbon qilishga qodir bo`lsinlar.

* * *

Men va mening vaqtim: bir-biriga sira to`g`ri kelmaydi.

* * *

Har bir cheklash baxtga yo`llaydi. Ya`ni, bizning nigohlarimiz, harakatlarimiz va shubhagumonlarimiz doirasi qanchalik tor bo`lsa, shunchalik baxtiyormiz. Ular qanchalar keng bo`lsa, biz shunchalar ko`p azoblanamiz va xavotirga tushamiz. Chunki ular bilan birga bizning tashvishlarimiz, istaklarimiz hamda xavotirlarimiz ham o`sib, ko`payib boradi.

* * *

Agar kimningdir to`g`ri so`zlayotganiga shubha qilsang, o`zingni unga ishonayotgandek tut: shunda u yolg`onni yanada bo`rttirib, sirni ochib qo`yadi. Bordi-yu, uning so`zlarida yashirishga urinayotgan haqiqat ohangini payqab qolsang, o`zingni unga ishonmayotgandek ko`rsat: shunda u haqiqatning qolgan qismini ham aytib beradi.

* * *

Har bir odam o`zga bir odam uchun bir ko`zgidirki, u orqali barcha kamchiliklarni yaqqol ko`rish mumkin. Biroq ayrim odamlar boshqa bir it deb ko`zgudagi aksiga qarab hurayotgan ko`ppak kabi harakat qiladilar.

* * *

Biror kimsaga tirikligida haykal qo`yish – kelgusi avlodlar uni unutmasligiga umid yo`qligini e`lon qilish bilan teng.

* * *

Uylanish huquqlarning yarmini kamaytirish, majburiyatlarni esa ikki baravar oshirish demakdir.

* * *

Insonning haqiqiy fe`l-atvori mayda-chuydalarda: ular inson o`zini nazorat qilishdan to`xtaganda yuzaga chiqadi.

* * *

Mutolaa kallang o'rniga boshqaning kallasi bilan o'ylamoq demakdir.

* * *

Ma'lumki, ko'pchilik bo'lib kulfatlarga dosh berish osonroq. Aftidan, odamlar bekorchilikni ham kulfatlar qatoriga kiritishadi. Va birgalikda bekorchilik qilish maqsadida majlislar uyushtirishadi.

* * *

Umr qisqa. Haqiqat esa uzoq yashaydi. Keling, haqiqatni so'zlaylik!

* * *

Agar chindan ham kimdir biz uchun juda qadrlı bo'lsa, buni uning o'ziga aytishni jinoyatga qo'lish bilan barobar deb bilmoq kerak. Bu uncha yoqimli bo'lmasa-da, to'g'ri maslahat. Chunki ortiqcha erkalash odamlar uyoqda tursin, hatto itlarni ham buzadi.

* * *

Yolg'iz qolish bizni doimo odamlar ko'z o'ngida yashash zaruriyatidan va shuning barobarida ularning fikri bilan hisoblashishdan forig' etadi.

* * *

Yolg'izlikni sevmaydigan odam – erkinlikni sevmaydi. Chunki faqat yolg'izlikdagina erkin bo'lish mumkin.

* * *

Shunday avlodlar keladiki, ular mening har bir satrimni quvonch bilan qo'llab-quvvatlaydilar.

PETR YAKOVLEVICH CHAADAYEV
(1794-1856)

Rus mutafakkiri P.Ya.Chaadaev dvoryan oilasida dunyoga keldi. Bolaligidanoq to'g'ri va qat'iy fe'l-atvor egasi bo'lgan Chaadaevda o'z qadrini bilish hissi kuchli edi.

P.Chaadaev Moskva universitetini tamomlagan. Universitetda o'qib yurgan kezlari A.Griboedev, N.Turgenev, I.Yakushin kabi yozuvchilar bilan do'stlashgan.

Harbiy xizmatga kirgan Chaadaev 1812 yili Borodino jangida ishtirok etib, ko'rsatgan jasorati uchun IV darajali Anna ordeni hamda Temir krest bilan mukofotlangan.

Tarixchilarning yozishicha, urush tugagach Chaadaevni katta davlat lavozimiga (shoh Aleksandr I ning ad'yutanti vazifasiga) taklif etishgan. Biroq Chaadaev hech bir ikkilanishsiz bu mansabni tark etgan va iste'foga chiqqan.

Chaadaevning bunday ters, kutilmagan qarori tezda hammaning og'ziga tushgan hamda shoh Aleksandr I tomonidan salbiy baholangan.

Chaadaev dekabristlar bilan yaqin munosabatda bo'lgan, lekin ularning orasida ruhiy ehtiyojlarini qondirolmagan.

Faylasuf oila qurmay bo'ydoq yashagan. Buning sababi hamon noma'lum.

Chaadaev ijtimoiy taraqqiyot nazariyotchisi bo'lgan. U jahondagi siyosiy jarayonlarga ta'sir o'tkaza oladigan va o'tkazayotgan yirik davlatlardagi hayotni o'zgartirish yo'llari, yo'nalishlari hamda vositalari haqida fikr yuritgan.

Chaadaevning quyidagi asarlari ma'lum: *«Falsafiy maktublar»*, *«Telbaning madhiyasi»* (1837 yilda yozilgan, 1862 yilda e'lon qilingan), *«Hikmatlar»*, *«Sarlavhasiz maqola»* (1843), *«Qishloq ruhoniysining yakshanba suhbatlari»* (1848).

Chaadaev yoshligidanoq Pushkin bilan do'st bo'lgan. Pushkin o'zining eng yaxshi she'rlaridan birini Chaadaevga bag'ishlagan.

Chaadaev 1856 yil 14 aprel kuni Moskva shahrida vafot etdi.

* * *

Vatanga muhabbat – ajoyib tuyg'u. Lekin undanda teranroq bir tuyg'u borki, u haqiqatga bo'lgan muhabbatdir. Vatan ishq qahramonlarni dunyoga keltiradi. Haqiqatga bo'lgan muhabbat esa insoniyatga donishmandlarni, muruvvatpeshalarni tuhfa etadi. Vatan muhabbati xalqlarni bir-biridan ajratadi, milliy adovatni yuzaga keltiradi va goho yerni motam libosiga burkaydi. Haqiqat ishq esa olamga ilm nurlarini sochadi.

* * *

Suyukli odamlarni sevishdan oson ish yo'q. Ammo sevimli bo'lmagan odamlarni ham bir oz yaxshi ko'rmoq kerak.

* * *

Men Vatanimni tanqid qilishim, kamsitishim va unga ozor berishim mumkin, lekin hech qachon uni aldamayman.

* * *

Zaif dushman eng yaxshi do'st, hasadgo'y do'st esa eng yovuz dushmandir.

* * *

Bizning erkinligimiz – tobeligimizni anglamasligimizdan o'zga narsa emas.

* * *

Ishoning, men o'z Vatanimni har biringizdan ko'ra ko'proq yaxshi ko'raman. Unga shon-shuhrat tilayman, xalqimning yuksak fazilatlarini qadrlayman... Biroq men Vatanni ko'zni yumib sevisga o'rganmaganman.

* * *

Insoniyat an'analarining buyuk xazinasini bo'lmish Sharqni o'rganing.

* * *

Boshqalarning ortidan quvishimizga hojat yo'q. Biz o'zimizni oshkora baholab, kimligimizni tushunib olmog'imiz, yolg'ondan voz kechib, haqiqat yo'lini mahkam tutmog'imiz kerak. Shunda olg'a bosamiz va boshqalardan ko'ra ildamroq qadam tashlaymiz. Chunki biz o'zgalardan ortda qolish asnosida ilgari o'tganlarning butun tajribasi hamda asriy zahmatlaridan boxabar bo'lamiz.

* * *

Qullikdan orlanmaydigan xalqning tolei pastdir. Bunday xalq qullik uchun yaratilgan.

* * *

Mukammallikka yaqinlashishni yagona maqsad qilib olganlarga unga erisha oladilar.

* * *

So'z faqat shafqatli qalbdagina jaranglaydi.

* * *

Siz baxtli bo'lishni istaysiz-ku, axir. Bas, shunday ekan, shaxsiy farog'atingizni imkon qadar ozroq o'ylang-da, o'zgalari uchun qayg'uring. Bittaga mingta qarshi chiqqan holda garov o'ynab aytishim mumkinki, shunda siz bu olamda mavjud bo'lgan eng yuksak darajadagi saodat lazzatidan bahramand bo'lasiz.

* * *

Tarix xalqni tushunish kalitidir.

FRIDRIX VILGELM NITSHE

(1844-1900)

Nemis faylasufi Fridrix Nitsshe Prussiyaning Ryokken muzofotidagi protestant ruhoniysi oilasida dunyoga keldi. Nitsshelar sulolasining uchinchi avlodi polyak dvoryanlariga mansub bo'lgan.

Nitsshe taqvodorlik muhitida o'sgan. Gimnaziyadagi do'stlari uni «ibodatxonadagi 12 yoshli Iso»ga o'xshatib «Mitti pastor» deb atashgan. Nitsshe Injil suralarini va cherkov qo'shiqlarini shu darajada ta'sirchan ijro etganki, tinglovchilar beixtiyor ko'zlariga yosh olishgan.

Nitsshe Bonn va Leyptsig shaharlarida ta'lim olgan. Mutaxassisligiga ko'ra filolog bo'lgan Nitsshe tengqur talabalar orasida o'zining kuchli qobiliyati bilan ajralib turgan. U 22 yoshida Markaziy adabiy gazetada xizmat qilgan.

25 yoshida Bazel universitetining professori bo'lgan.

Nitsshe 1869-1879 yillar oralig'ida Bazelda yashagan hamda faylasuf Rixard Vagner bilan tanishgan. Nitsshening o'zi bu haqda shunday deb yozadi: «Biz bir necha yil Vagner bilan hamma katta-kichik narsalarni teng baham ko'rdik; o'rtamizdagi ishonchning cheki yo'q edi».

Nitsshe bosh og'rig'i va qandaydir noma'lum kasallik xurujidan umr bo'yi azob chekkan.

Nitsshe Artur Shopengauerning yovvoyilar to'dasi to'g'risidagi masalini o'qigach, jamiyatning ichki mohiyati nimadan iboratligini anglab oldi. Shundan keyin u Shopengauerning ashaddiy muxlisiga aylandi. Chunki Shopengauerning ko'plab fikrlari Nitsshega juda yaqin edi.

1876 yilning kuzida Nitsshe salomatligi yomonlashgani tufayli universitetdagi ma'ruzalarini to'xtatib, bir yillik ta'tilga chiqadi va Sarrentoga ko'chib o'tadi. Ana shu yerda uning dunyoqarashida keskin burilish ro'y beradi.

«O'sha davrda men nafaqat Vagner bilan aloqani uzish to'g'risida bir qarorga keldim, balki umuman yanglishganimni anglab yetdim...» deb yozadi Nitsshe.

1880 yilda Nitsshe Yevgeniy Dyuring qalamiga mansub «Falsafa kursi» asarini o'qib chiqadi. Bu asar uning dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatadi. Nitsshega, ayniqsa, faylasufning koinotdagi barcha jarayonlarning davriy xususiyatga ega ekanligi, ularning doimo takrorlanib turishi to'g'risidagi fikrlari ma'qul keladi. Shu asosda o'zining bu boradagi shaxsiy fikrlarini rivojlantiradi va «Mangu qaytarilish» haqidagi qarashlar tizimini ishlab chiqadi: «Hamma narsa mangu qaytarilishga mahkum. Biz qachonlardir yana ayni vaziyatda uchrashamiz. Men yana xastalikda yashayman, siz esa yana mening nutqimdan hayratga tushasiz... Mening o'lish-o'lmasligim baribir emasmi, chunki hech narsa meni bu hayotdan uzoqlashtirmaydi ham, yaqinlashtirmaydi ham. Chunki har bir lahza yana qaytariladi, har bir daqiqa mangudir».

Nitsshening quyidagi asarlari ma'lum:

«*Tarixning hayot uchun foydasi va zarari to'g'risida*» (1874), «*Shopengauer murabbiy sifatida*» (1874), «*Rixard Vagner Bayreytda*» (1875-1876), «*Erkin tafakkur sohiblari uchun qo'llanma*» (1876-1878), «*Tong yallig'i*» (1881), «*Zardusht tavallosi: «Har bir kishi va hamma uchun kitob»*» (1881-1885), «*Quvnoq bilim*» (1882), «*Yovuz donishmandlik: hikmatlar va dono so'zlar*» (1882-1885), «*Axloqning mohiyati*» (1887), «*Hokimiyatga intilish*» (Mazkur asar 1906 yilda chop etilgan). Nitsshe 1889 yilning boshida aqldan ozadi va oradan bir yil o'tgach, vafot etadi.

Nitsshe falsafaga hozir ham qo'llanib kelayotgan quyidagi ilmiy tushunchalarni kiritdi: «Hokimiyatga intilish», «Barcha qadriyatlarini qayta baholash», «Odamlarning yangi nasli», «Mallarang dog'ulilar», «Oliy inson».

Nitsshe hayotni boshqalarga qaraganda teranroq his etgan. U o'z aniq-ravshanligi bilan sirli, tushunarsiz darajada tushunarli bo'lgan yagona faylasuf edi.

* * *

Kimdir bizdan uzr so'ramoqchi bo'lsa, bu ishni o'ta mohirona bajarmog'i kerak. Aks holda, biz o'zimizni aybdordek noqulay his etamiz.

* * *

Har qanday haqiqat – egri. Chunki vaqtning o'zi ham bir doiradir.

* * *

Men kitoblarimni doim butun jismi jonim va hayotim ila yozdim. Sof ruhiy muammolar neligini esa bilmayman.

* * *

Inson ham xuddi daraxtga o'xshaydi. Daraxtlar yuksaklik, yorug'lik sari qanchalik ko'p intilsalar, ildizlari yer qa'riga, qorong'ulikka – tubanlik tomon shunchalar chuqurroq kirib boraveradi.

* * *

Mangulikka daxldor bo'lish uchun ba'zan hayotni qurbon qilishga to'g'ri keladi.

* * *

Axloqiylik majburiyatni keltirib chiqaradi. Keyinchalik u odatga aylanadi, undan so'ngroq esa u ixtiyoriy itoatkorlikka va nihoyat, tabiiy maylga aylanadi.

* * *

Inson o'zga kishi oldida ayblariga iqrar bo'lgach, ularni darhol unutadi. Ammo o'zga kishi uning ayblarini yodida saqlab qoladi.

* * *

Mukammal ayol odamzotning komil erkakdan ko'ra oliyroq turidir. Ammo ularning soni komil erkaklarga nisbatan kamroq.

* * *

Shunday qoida mavjudki, biz uning vositasida insonning hayotini tortib olishimiz mumkin. Biroq insondan uning o'limini tortib olishga imkon beruvchi qoida mavjud emas.

* * *

Shuhratparast odam uchun o'zgalarning fikri emas, balki o'zining boshqalar fikri to'g'risidagi mulohazasi muhimroqdir.

* * *

Olijanoblik xushfe'llik va haddan ortiq ishonuvchanlik omixtasidir.

* * *

Hamdardlik dard chekishdan ko'ra azobliroqdir.

* * *

Isyon – qul uchun shon-shavkat.

* * *

Sen uni o'z tarafingga og'dirmoqchimisan? U holda uning huzurida o'zingni dovdarayotgandek tut.

* * *

Har qanday jiddiy mehnat axloqimizga ta'sir o'tkazadi. Diqqatimizni topshirilgan ishni bajarish uchun jamlashga bo'lgan urinishimizni ruhiy olamimizga tashlangan toshga o'xshatish mumkin. Tosh kelib tushgach, birinchi doira kichik bo'ladi, keyingilari esa o'z-o'zidan kattalashib boradi.

* * *

Iztirob haqiqatga erishishning eng tezkor usulidir.

* * *

Bu olamda faqat uch narsa menga yupanch bo'la oladi: mening Shopengauerim, Shuman va yolg'izlikdagi sayrlar.

* * *

Biz nimani izlaymiz? Xotirjamlik, baxtnimi? Biz qanchalar dahshatli va jirkanch bo'lmasin, haqiqatni izlaymiz.

* * *

Qachonlardir hamma narsa o'z nihoyasiga yetadi. Shunda – menga ko'rish nasib etmaydigan olis kunlarning birida — kitoblarimni qo'lga olib ochishadi va o'z o'quvchilarim paydo bo'ladi. Men ana shu muxlislarim uchun yozishim, shular uchun asosiy g'oyalariimni nihoyasiga yetkazishim kerak. Hozir kurasholmayman – mening hatto dushmanim ham yo'q.

* * *

Meni yaxshi o'qishni o'rganing!

VASILIIY VASILEVICH ROZANOV
(1856-1919)

Vasiliy Rozanov Rossiyaning Vetluga viloyatida kambag'al, serfarzand oilada dunyoga keldi. U uch yoshida otadan yetim qolib, buvisi bilan yashay boshladi.

Rozanovlar oilasi og'ir jismoniy mehnat bilan g'aribona, mashaqqatli hayot kechirishgan. Vasiliy Rozanov gimnaziyaning ikkinchi sinfida o'qiyotganda onasi vafot etadi va farzandlar tarbiyasi to'ng'ich o'g'il Nikolayning qo'liga o'tadi.

Vasiliy Rozanov 1882 yilda Moskva universitetining tarix-filologiya fakultetini tamomlaydi.

Keyin 13 yil davomida Bryansk, Yelts shaharchalaridagi gimnaziyalarda tarix va geografiyadan dars beradi.

Fikrlash tarzidagi achchiq tanqidiy uslub tufayli Rozanovning do'stlari uncha ko'p bo'lmagan. Bundan tashqari uning o'zi ham yolg'izlikka moyil bo'lgan.

V.Rozanov har bir narsa yuzasidan qarama-qarshi, parodoksal shaxsiy nuqtai nazarga ega bo'lgan.

Og'ir va nochor o'tgan bolalik Rozanovni yashash uchun juda muhim bo'lgan fikriy moslashuv, egiluvchanlikdan mahrum etgandi. Shu tufayli sevish uning uchun tanqid qilmoq va kurashmoq bilan teng edi.

1893 yilda Rozanov Davlat nazorati (aktsiz) idorasiga ishga o'tadi va Peterburgga ko'chib keladi.

1899 yili esa iste'foga chiqadi hamda «Novoe vremya» gazetasida ijodiy xodim bo'lib ishlay boshlaydi va o'zini butkul adabiy faoliyatga bag'ishlaydi.

Oktyabr inqilobidan so'ng u faylasuf va ilohiyotchi Pavel Florenskiy bilan Avliyo Sergey ibodatxonasida yashaydi.

1918 yili Rozanovning miyasiga qon quyiladi, uch oydan keyin esa vafot etadi.

Uning quyidagi asarlari ma'lum: «*Anglash to'g'risidagi fanning tabiati, chegaralari va ichki tuzilmasini yaxlit ilm sifatida tadqiq qilish tajribasi*» (1886), «*Ma'rifatning mubham onlari*», «*Zulmat va mavhumlik saltanatida*» (1904), «*Cherkov devorlari tegrasida*» (1906), «*Yolg'izlik*» (1912), «*Mavhum qiyofa: nasroniylik metafizikasi*» (1911).

* * *

Yo'llar – nekbinlar qismati.

* * *

Tabiat do'stdir, ammo uni yeb bo'lmaydi.

* * *

Har qanday metafizika tabiatni chuqur anglash demakdir.

* * *

Men ta'limotim keng yoyilishini istaymanmi? Yo`q. Chunki bu juda katta hayajonlarga sabab bo'ladi, men esa xotirjamlikni sevaman...

* * *

Faqat musibatgina bizga buyuklik va ilohiylik eshiklarini ochadi.

* * *

Dag'allik va zo'ravonlik 2 foiz muvaffaqiyat keltirsa, muloyimlik va hojatbarorlik 20 foiz

muvaffaqiyatni ta'minlaydi. Yahudiylar bu haqiqatni hammadan avval anglab yetdilar.

* * *

Tahqir bir necha kun o'tgandan so'ng shunday ruhiy yog'duga aylanadiki, unga hech narsa teng kelolmaydi. Ongning oliy darajadagi tiniqlashuviga tahqirsiz erishib bo'lmaydi, degan fikrni aytib o'tmaslik mumkin emas. Zero, komillik tahqir, mag'lublik nimaligini bilmay doimo g'alaba nashidasini surib, yuksakda yurganlarga bir umr nasib etmagan.

* * *

Shon-shuhrat nafaqat buyuklik, balki buyuklik inqirozining ibtidosidir.

* * *

Inqilob ikki o'lchamga ega: uzunlik va kenglik. Ammo u uchinchi o'lcham – teranlikdan mahrumdir. Ana shu sifat tufayli u hech qachon bo'liq va mazali meva bermaydi, hech qachon «tugamaydi».

Inqilob o'sib borib asabiylikka aylanadi. Va inson hech qachon: «Bas! Yetarli! Men baxtiyorman. Bugungi kunim shunday yaxshiki, menga erta kerakmas...» deyolmaydi. Inqilob doimo azobni yetaklab yuradi va faqat «ertangi» kundan umid qiladi...

Har bir ertangi kun uni dog'da qoldirib, indinga aylanadi. Bu uzluksizlikdan hech qaerga qochib qutulib bo'lmaydi.

Inqilobda quvonch yo'q. Bo'lmaydi ham.

* * *

Sotsializm xuddi nomutanosiblik kabi o'tib ketadi. Har qanday nomutanosiblik o'tkinchidir. Sotsializm — bo'ron, yomg'ir, shamol...

Bir kuni quyosh porlaydi va hamma narsani quritadi. Odamlar sotsializm to'g'risida qovjiragan maysa haqida gapirayotgandek: «Nahotki u (sotsializm) bo'lgan edi?» «Va deraza oynalariga «birodarlik», «tenglik», «ozodlik» do'llari kelib urilgandi?» – deb so'raydilar.

— Eh, ha! Bu do'l qancha odamlarga shikast yetkazgan!!!

— Voajab. G'alati hodisa. Ishonging kelmaydi. U to'g'rida qaerda o'qish mumkin?»